

ISSN: 3080-129X.

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1>

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY

**L.N. Gumilyov
Eurasian National University**

**Евразийский национальный
университет имени Л.Н. Гумилева**

2025 Т. 150. №1.

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2025

Astana, 2025

Редакция алқасы «Gumilyov Journal of History»

Бас редактор:

Ерлан Сыдыков, т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары – ғылыми редактор:

Альбина Жанбосинова, т.ғ.д., проф., Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Халықаралық консультативтік кеңес

Дэйв Бхавна – PhD., профессор, Лондон университетінің Шығыс және Африка зерттеулер мектебі, Лондон, Ұлыбритания

Изабель Охайон – PhD., профессор, Ресей, Кавказ, Шығыс Еуропа және Орталық Азияны зерттеу орталығы (CERCEC), Париж, Франция

Петр Дашковский – д.и.н., профессор, Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей

Саулеш Есенова – PhD., қ. проф., Калгари университеті, Калгари, Канада

Цзинчэн Ли – PhD, қ. профессор, Шэньчжэнь университета, Шэньчжэнь, Китай

Анатолий Наглер – PhD., профессор, Германия археологиялық институты, Берлин, Германия

Йовита Радуга – PhD., профессор, Нью-Йорк университеті, Нью-Йорк, АҚШ

Редакциялық алқа:

Крейг Кэмпбелл – PhD, қ. профессор, антропология факультеті, Университет, Техас, Остин, США

Динара Гагарина – PhD., Эрланген Университеті, Нюрнберг, Германия

Сергей Иванов – т.ғ.к., қ. профессор, Баласағынның Қырғыз ұлттық университеті, Бишкек, Кыргызстан

Роберт Киндлер – PhD., профессор, Шығыс Еуропа еркін университеті институты Берлин, Германия

Кунитаке Садакатсу – PhD., профессор, Нара ұлттық мәдени құндылықтар ғылыми-зерттеу институты, Нара, Жапония

Юлия Лысенко – т.ғ.д., профессор, Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей

Ларюэль Марлен – PhD., профессор, Джордж Вашингтон университеті, Вашингтон, АҚШ

Лори Манчестер – PhD., қ. профессор Аризона Мемлекеттік Университеті, Темпе, АҚШ

Николо Пианчиола – PhD, профессор, Падуа университеті, Падуан, Италия

Вячеслав Меньковский – т.ғ.д., профессор, Беларусь мемлекеттік университеті

Гулфайрус Жапекова – т.ғ.к., қ. проф., Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Жақсылық Сәбитов – PhD., Жошы Ұлысын зерттеу институты, Астана, Қазақстан

Зауреш Сактаганова – т.ғ.д., профессор, Е. Бөкетов ат. Қарағанды университеті, Караганда, Қазақстан

Жакен Таймагамбетов – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Астана, Қазақстан

Томохико Уяма – д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония

Ұлан Үмітқалиев – т.ғ.к., қ. профессор, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Gumilyov Journal of History

Меншіктенуші: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы. 2021 ж. 07.09. «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарих ғылымдары. Философия. Дінтану» журналына KZ11VPY00039795 алғашқы тіркеу нөмірі берілді. Журналдың ребрендингі нәтижесінде Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінде қайта есепке алу және атауын өзгерту тіркеу нөмірі берілді KZ41VPY00111229 31.01.2025 Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1.

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2. E-mail: gj.history@enu.kz.

Техникалық хатшы: Гулфайрус Жапекова

Editorial Board “Gumilyov Journal of History”

Editor-in-Chief:

Yerlan Sydykov, Doctor of Historical Sc., Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief – Scientific editor:

Albina Zhanbossinova, Doctor of Historical Sc., Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

International Advisory Board:

Davé Bhavna – Doctor of Philosophy, Professor, School of Oriental and African Studies (SOAS) University of London, United Kingdom

Isabelle Ohayon – Centre d'Etudes Russes, Caucasiennes, Est-Européennes et Centrasiatiques (CERCEC), Paris, France

Petr Dashkovskiy – Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State University, Barnaul, Russia

Saulesh Yessenova – Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada

Jingcheng Li – PhD, Associate Professor Shenzhen University, Shenzhen, China

Anatoli Nagler – Doctor of Philosophy, Professor Deutsches Archäologisches Institut Berlin, Germany

Ioviță Radu – PhD, Associate Professor New York University, New York, United States

Editorial Board:

Craig Campbell – PhD, Associate Professor, Department of Anthropology, The University of Texas at Austin, USA

Dinara Gagarina – Doctor of Philosophy, University of Erlangen–Nuremberg, Germany

Sergey Ivanov – Candidate of Historical Sc., Associate Professor, Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan

Robert Kindler – Doctor of Philosophy, Professor, East European history at Freie Universität Berlin, Germany

Sadakatsu Kunitake – PhD, Associate Professor, Nara National Institute for Cultural Properties, Nara city, Japan

Yuliya Lysenko – Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State University, Barnaul, Russian

Laruelle Marlene – PhD., Professor, George Washington University, Washington, USA

Laurie Manchester – PhD, Associate Professor Arizona State University Tempe, USA

Niccolò Pianciola – PhD, Associate Professor of History, University of Padua, Italy

Viachaslau Menkovsky – Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus

Gulfairus Zhapekova – Candidate of Historical Sc., Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Zhaxylyk Sabitov – PhD., Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan

Zauresh Saktaganova – Doctor of Historical Sc., Professor, Buketov Karagandy University, Karaganda, Kazakhstan

Uyama Tomohiko – Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan

Zhaken Taimagambetov – Doctor of Historical Sc., Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Ulan Umitkaliev – Candidate of Historical Sc., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Gumilyov Journal of History

Owner: Non-Commercial Joint Stock Company "L.N. Gumilyov Eurasian National University".

The initial registration number KZ11VPY00039795, issued on 07.09. 2021, was assigned to the journal "Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences.

Philosophy. Religious Studies". As a result of rebranding of the journal name change, and re-registration with the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, a new registration number KZ41VPY00111229 was issued on 31.01.2025.

Frequency: 4 times a year. Circulation: 10 copies.

Printing house address: 010008, Kazakhstan, Astana, Kazhimukhan str. 13/1.

Editorial address: 2, Satpayev str., Astana, Kazakhstan, 010008. E-mail: gj.history@enu.kz

Technical secretary: Gulfairus Zhapekova

Редакционная коллегия «Gumilyov Journal of History»

Главный редактор:

Ерлан Сыдыков, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора – научный редактор:

Альбина Жанбосинова, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Международный консультативный совет:

Дэйв Бхавна – PhD., профессор, Школа восточных и африканских исследований Лондонского университета, Лондон, Великобритания

Изабель Охайон – PhD., профессор, Центр исследований России, Кавказа, Восточной Европы и Центральной Азии (CERCEC), Париж, Франция

Петр Дашковский – д.и.н., профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия

Саулеш Есенова – PhD., асс. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада

Цзинчэн Ли – PhD, асс. профессор, Шэньчжэньский университет, Шэньчжэнь

Анатолий Наглер – PhD., профессор, Германский археологический институт, Берлин, Германия

Йовита Раду – PhD., профессор, Нью-Йоркский университет, Нью-Йорк, США

Редакционная коллегия:

Крейг Кэмпбелл – PhD, асс. профессор, факультет антропологии, Университет Техас, Остин, США

Динара Гагарина – PhD., Университет Эрлангена, Нюрнберг, Германия

Сергей Иванов – к.и.н., асс. профессор, Кыргызский национальный университет им. Баласагына, Бишкек

Роберт Киндлер – PhD., профессор, Институт Восточной Европы Свободного университета, Берлин

Кунитаке Садакатсу – PhD., профессор, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей Нара, Япония

Юлия Лысенко – д.и.н., профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия

Марлен Ларюэль – PhD., профессор, Университет Джорджа Вашингтона, Вашингтон, США

Лори Манчестер – PhD., асс. профессор Аризонского Государственного Университета, Темпе, США

Николо Пианчиола – PhD, профессор, Падуанский университет, Падуан, Италия

Вячеслав Меньковский – д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь

Гульфайрус Жапекова – к.и.н., асс. профессор ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Жаксылык Сабитов – PhD., Институт изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан

Зауреш Сактаганова – д.и.н., профессор, Карагандинский университет имени Е. Букетова, Караганда, Казахстан

Жакен Таймагамбетов – д.и.н., профессор, академик НАН РК, Астана, Казахстан

Томохико Уяма – д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония

Улан Умиткалиев – к.ист.н., асс. профессор, ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Gumilyov Journal of History

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Первичный регистрационный номер KZ11VPY00039795 от 07.09.2021 г. был выдан журналу «Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева».

Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение». В результате ребрендинга журнала изменения названия и переучета в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан был выдан регистрационный номер KZ41VPY00111229 от 31.01.2025 г.

Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1.

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, E-mail: gj.history@enu.kz.

Технический секретарь: Гульфайрус Жапекова

CONTENT

ARCHEOLOGY

R. Zhanuzak (Almaty, Kazakhstan), **K. Sikhymbaeva** (Almaty, Kazakhstan), **A. Childebayeva** (Texas, USA)

New data on the anthropology of the Turkic population of Zhetysu (in Russian) 7

WORLD HISTORY

M. Egamberdiyev (Almaty, Kazakhstan), **A. Azmukhanova** (Astana, Kazakhstan)

The Phenomenon of “Tekke” in the Context of the Spiritual and Cultural Identity of Turkic-Muslim Peoples (Mid 19th – Early 20th Century) (in English) 28

G. Zhumatay (Almaty, Kazakhstan), **A. Yskak** (Almaty, Kazakhstan), **Ya. Sari** (Istanbul, Türkiye)

Key discourses of Turkish Eurasianism (in English) 46

N. Ablazhey (Novosibirsk, Russian), **A. Farmanchuk** (Novosibirsk, Russian)

The Monetary Reform of 1947 through the Perspective of Chinese Diplomats from Novosibirsk (in Russian) 68

K. Baytureyeva (Astana, Kazakhstan), **Zh. Turekulova** (Shymkent, Kazakhstan), **V. Sultanova** (Shymkent, Kazakhstan)

The Suez Canal: geopolitical history and military-strategic significance (XIX – the middle of the XX century) history (in Kazakh) 84

DOMESTIC HISTORY

G. Ksenzhik (Astana, Kazakhstan)

Periodical press of the Turkestan region as a source for studying the history of Kazakhstan at the beginning of the XX century (in Russian) 109

K. Baisarina (Semey, Kazakhstan), **M. Karibayev** (Semey, Kazakhstan), **M. Turlybayev** (Semey, Kazakhstan)

The Resistance of the sharuas in the Semipalatinsk region during the period of forced modernization of aul (1929-1931) (in Kazakh) 128

A. Kashkimbayev (Astana, Kazakhstan)

Manash Kozybayev – “Columbus of the Kazakh history” (in Kazakh) 152

REVIEW

Kh. Tursun (Turkestan, Kazakhstan), **A. Sundetova** (Aktobe, Kazakhstan)

The work represents Turkic civilization. (Review of Zhavansir Feyziyev. 5-volume work “Turkic World”. – Almaty: Almaty-Print. 2019) (in Kazakh) 165

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

АРХЕОЛОГИЯ - АРХЕОЛОГИЯ

Р. Жанузак (Алматы, Казахстан), **К. Сихымбаева** (Алматы, Казахстан), **А. Чильдебаева** (Техас, США)

Новые данные к антропологии тюркского населения Жетысу..... 7

ДҰНИЕЖҰЗІ ТАРИХЫ – ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

М. Egamberdiyev (Almaty, Kazakhstan), **A. Azmukhanova** (Astana, Kazakhstan)

The Phenomenon of “Tekke” in the Context of the Spiritual and Cultural Identity of Turkic-Muslim Peoples (Mid 19th – Early 20th Century)..... 28

G. Zhumatay (Almaty, Kazakhstan), **A. Yskak** (Almaty, Kazakhstan), **Ya. Sari** (Istanbul, Türkiye)

Key discourses of Turkish Eurasianism..... 46

Н. Аблажей (Новосибирск, Россия), **А. Фарманчук** (Новосибирск, Россия)

Денежная реформа 1947 г. глазами китайских дипломатов из Новосибирска..... 68

К. Байтуреева (Астана, Қазақстан), **Ж. Турекулова** (Шымкент, Қазақстан),

В. Султанова (Шымкент, Қазақстан)

Суэц каналының геосаяси тарихы және әскери – стратегиялық маңызы (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бірінші жартысы)..... 84

ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Г. Ксенжик (Астана, Казахстан)

Периодическая печать Туркестанского края как источник по изучению истории Казахстана начала XX в..... 109

Қ. Байсарина (Семей, Қазақстан), **М. Карибаев** (Семей, Қазақстан), **М. Турлыбаев** (Семей, Қазақстан)

Семей округіндегі шаруалардың ауылды күштеп модернизациялау кезеңдегі қарсылығы (1929-1931 жж.)..... 128

А. Кашкымбаев (Астана, Қазақстан)

Манаш Қозыбаев – «қазақ тарихының Колумбы»..... 152

СЫН-ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ

Х. Турсун (Түркістан, Қазақстан), **А. Сундетова** (Ақтөбе, Қазақстан)

Түрк өркениетін тұлғалаған еңбек (Фейзиев Жаванширдің «Түрк әлемі». – Алматы: Алматы Принт. 2019. 5-томдық еңбегіне сын-пікір)..... 165



Научная статья / Research Article

МРНТИ / IRSTI 03.61.21

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-7-27>

Новые данные к антропологии тюркского населения Жетысу

Р. Жанузак^a, К. Сихымбаева^b, А. Чильдебаева^c

^aИнститут археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан

^bЦентральный государственный музей, Алматы, Казахстан

^cУниверситет шт. Техас в г. Остин; Институт Генетики и Физиологии, Алматы, Казахстан; Институт Эволюционной Антропологии им. Макса Планка, Лейпциг, Германия,

^a✉rzhanuzak04@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются антропологические особенности тюркского населения Жетысу на примере памятника Самсы, расположенного в Жамбылском районе Алматинской области. Раннетюркские погребения могильника по результатам радиоуглеродного датирования C14, и анализа погребального обряда и вещевого инвентаря датируются в пределах VIII-X вв. Целью настоящего исследования является введение в научный оборот новых данных по антропологии тюркского населения Жетысу и восполнение пробелов в малоизученном направлении отечественной истории. Скелетные останки людей, погребенных на памятнике Самсы были обработаны в Лаборатории физической антропологии Института археологии им. А. Маргулана в г. Алматы. В работе анализируются морфологические особенности черепов, зубной системы и посткраниального скелета индивидуумов из могильника Самсы. Для этого были проведены измерения черепов и элементов посткраниального скелета по краниометрическим и остеометрическим программам. По результатам краниологических исследований выяснилось, что люди, погребенные на этом могильнике, представлены несколькими антропологическими типами: европеоидный, монголоидный и смешанный. Мужская выборка черепов в сумме характеризуется средним продольным, большим поперечным и малым высотным диаметрами черепной коробки. По черепному указателю она относится к категории брахикранных. Женские черепа, как мужские, морфологически различаются между собой. На нескольких черепах фиксируются следы непреднамеренной искусственной «бешиковой» деформации. Подобные изменения форм головы обычно связаны с длительным лежанием ребенка на спине в колыбели. На основе изучения зубной системы индивидуумов, делается заключение, что одонтологический статус ранних тюрков Жетысу характеризуется как европеоидный с присутствием восточных (монголоидных) элементов. Разнотипность антропологического состава наблюдается среди тюркского населения Казахстана и близлежащих регионов. По результатам внутригруппового анализа посткраниумов можно отметить, что мужские скелеты по комплексу черт относятся к «степному» морфологическому типу, характеризуемый средними или повышенными длинами костей конечностей и сбалансированными пропорциями. Данный тип был широко распространен на территории Евразии в предшествующие эпохи. Длина тела, высчитанная по размерам правых бедренных костей по методу К. Пирсона и А. Ли, составила в

среднем 166,9 см, по С. Дюпертюи и Д. Хэддену 173,4 см. Женские посткраниальные скелеты более грацильного сложения. Практически все длинные кости характеризуются средней (ниже среднего) массивностью. Элементы крепления мышц на костях развиты средне или выше среднего. Индексы пропорций свидетельствуют о скорее средних соотношениях длин костей конечностей.

Ключевые слова: Жетысу; тюркский период; палеоантропология; краниология; остеометрия; одонтология; череп; посткраниальный скелет; тюрки; «бешиковая деформация»

Для цитирования: Жанузак Р., Сихымбаева К., Чильдебаева А. Новые данные к антропологии тюркского населения Жетысу. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.150, no.1, с.7-27. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-7-27>

Финансирование. Исследование проводилось в рамках проекта «Древность и средневековые Алматы: исследование и сохранение археологического наследия» по программе программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН проекта: BR21882346).

New data on the anthropology of the Turkic population of Zhetysu

R. Zhanuzak^a, K. Sikhymbaeva^b, A. Childebayeva^c

^a*Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan*

^b*Central State Museum, Almaty, Kazakhstan*

^c*The University of Texas at Austin: Austin, Texas, US; Institute of Genetics and Physiology, Almaty, Kazakhstan; The Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig, Germany*

Abstract: The article examines the anthropological features of the Zhetysu Turkic population using the example of the Samsy monument located in the Zhambyl district of the Almaty region. According to the results of radiocarbon dating of C14 and analysis of funeral rites and tools, the early Turkic burials of the burial ground date back to the VIII-X centuries. The purpose of this study is to introduce new data on the anthropology of the Zhetysu Turkic population into scientific circulation and fill in the gaps in a little-studied area in the history of the region. The skeletal remains of people buried at the Samsy monument were processed at the Laboratory of Physical Anthropology of the Margulan Institute of Archeology in Almaty. The paper analyzes the morphological features of the skulls, dental system, and postcranial skeleton of individuals from the Samsy burial ground. For this purpose, measurements of skulls and elements of the postcranial skeleton were carried out using craniometric and osteometric programs. According to the results of craniological studies, it turned out that several anthropological types represent the people buried in this burial ground: Caucasoid, Mongoloid and mixed. Traces of unintentional artificial «beshik» deformation are recorded on several skulls. Such changes in the shape of the head are usually associated with prolonged lying of the child on the back in the cradle. Based on the study of the dental system of individuals, it is concluded that the odontological status of the early Zhetysu Turks is characterized as Caucasoid with the presence of East Asian Mongoloid elements. The diversity of the anthropological composition is observed among the Turkic population of Kazakhstan and nearby regions. According to the results of the intra-group analysis of postcrania, it can be noted

that male skeletons belong to the «steppe» morphological type, characterized by medium or increased limb bone lengths and balanced proportions. This type was widespread in Eurasia in previous eras. The body length calculated by the size of the right femurs according to the method of K. Pearson and A. Lee averaged 166.9 cm, according to S. Dupertuis and D. Hadden 173.4 cm.

Keywords: Zhetysu; Turkic period; paleoanthropology; craniology; osteometry; odontology; skull; postcranial skeleton; Turks; “beshik” deformation

For citation: Zhanuzak R., Sikhymbaeva K., Ivanov, S. New data on the anthropology of the Turkic population of Zhetysu *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.150, no.1, pp.7-27. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-7-27>

Жетісу түркілерінің антропологиясына қатысты жаңа мәліметтер

Р. Жанузақ^а, К. Сихымбаева^б А. Чильдебаева^с

^аӘ.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан

^бОрталық мемлекеттік музей, Алматы, Қазақстан

^сОстин қаласындағы ш. Техас университеті, АҚШ; генетика және физиология институты, Алматы, Қазақстан; эволюциялық антропология институты. Макс Планк, Лейпциг, Германия.

Аңдатпа. Мақалада Алматы облысы Жамбыл ауданында орналасқан Самсы ескерткішінен табылған материалдар негізінде Жетісу түркілерінің антропологиялық ерекшеліктері қарастырылады. С14 радиокөміртекті талдау және жерлеу рәсімі мен заттай деректерді саралау нәтижелері бойынша қорымның ерте түркі жерлеулері VIII-X ғғ. мерзімделеді. Зерттеудің мақсаты – Жетісу түркілерінің антропологиясы бойынша жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізу және отан тарихының аз зерттелген бағытындағы дереккөздерді толықтыру. Самсы ескерткішінде жерленген адамдардың қаңқа сүйектерін зерттеу жұмыстары Ә. Марғұлан атындағы Археология институты Физикалық антропология зертханасында жүзеге асырылды. Мақалада Самсы қорымынан табылған адамдардың бас сүйектерінің, тістерінің және посткраниальды қаңқасының морфологиялық ерекшеліктері талданған. Ол үшін бас сүйектер мен посткраниальды қаңқа элементтері краниометриялық және остеометриялық бағдарламаларға сәйкес өлшенді. Краниологиялық зерттеулердің нәтижелері бойынша бұл қорымға жерленген адамдардың бірнеше антропологиялық типтерге жататындығы белгілі болды. Олар – еурпеоидтық, моңғолоидтық және аралас типтер. Жалпы алғанда, қорымға жерленген ер адамдардың бас сүйектерінің ұзындығы орташа, көлденең ені үлкен және биіктік диаметрі кіші мәндермен сипатталады. Бас сүйек индексі бойынша краниумдар брахикранды санатына жатады. Әйел адамдардың бас сүйектері, ерлердің бас сүйектері сынды морфологиялық жағынан бір-бірінен ерекшеленеді. Бірнеше бассүйектерден жасанды «бесік» деформациясының іздері анықталды. Бас пішініндегі мұндай өзгерістер, әдетте, баланың бесікке арқасымен ұзақ жатуы әсерінен пайда болады. Индивидтардың тіс жүйесін зерттеу негізінде Жетісудың ерте түріктерінің одонтологиялық типі Шығыс (моңғолоид) элементтерінің қатысуымен араласқан еурпеоидтық түрмен сипатталады деген қорытынды жасалады. Қазіргі Қазақстаннан және іргелес өңірлерден табылған түркі кезеңі материалдарынан ежелгі түркілердің антропологиялық құрамының аралас болғандығын байқауға болады. Посткраниумдарды талдаудың нәтижелері

бойынша Жетісу түркілерінің остеологиялық конституциясы «далалық» морфологиялық типке жататындығын атап өтуге болады. Бұл тип қола және темір дәуірлерінде Еуразия аумағында кең таралған және аяқ-қол сүйектерінің орташа немесе жоғары деңгейде дамуымен сипатталады.

К. Пирсон мен А. Ли әдісімен оң жақ ортан жілік сүйектерінің өлшемдерімен есептелген дене ұзындығы орта есеппен 166,9 см, ал С. Дюпертью мен Д. Хэдденнің формуласы бойынша 173,4 см. Әйелдердің посткраниальды қаңқалары неғұрлым грацильді болып келеді. Ондағы барлық ұзын сүйектер орташа (орташадан төмен) массивтілікпен сипатталады. Сүйектердегі бұлшықеттердің бекінетін орындарының бұдырлары орташа немесе орташадан жоғары деңгейде дамыған. Пропорция индекстері аяқ-қол сүйектері ұзындығының өзара орташа арақатынасын көрсетеді.

Түйінді сөздер: Жетісу; түркі кезеңі; палеоантропология; краниология; остеометрия; одонтология; бассүйек; посткраниальды қаңқа; түркілер; «бесік деформациясы»

Введение

В отечественной историографии имеется малое количество опубликованных работ по антропологии тюркского населения Казахстана. Это в первую очередь связано с малочисленностью палеоантропологических материалов рассматриваемого времени, так как тюркская археология значительно отстает от «темпа» исследований погребальных памятников более ранних исторических периодов. Имеющегося к настоящему времени палеоантропологического источника по тюркским группам не хватает для решения широкого круга задач, связанных с происхождением, генезисом и распространением антропологических типов среди населения тюркского периода. К тому же недавно были пересмотрены датировки погребений из территории современной Костанайской области РК, которые ранее считались кимакскими ([Хасенова 2023: 374-378](#)). В результате этих и других обстоятельств, исследования скелетных останков людей, погребенных на памятниках тюркского времени, имеют в основном эпизодический характер. Можно отметить, что к проблеме формирования физического облика тюркского населения Казахстана обращался лишь несколько авторов ([Исмагулов 1969](#); [Комаров, Китов 2016](#)). Антропологический состав тюрков Жетысу рассмотрен в работах О. Исмагулова ([Исмагулов 1968; 1970: 57-74](#)). В последние годы наблюдается активизация исследований по различным аспектам истории и культуры тюркских племен. Из них можно отметить работы по археологии ([Айтқұл 2019](#)), культурной антропологии ([Сайкенева 2023: 74-85](#)), а также исследования, связанные с географической локализацией и военным делом тюрков ([Қайыркен 2021](#); [Ахметжан 2024: 63-87](#)). В связи с этим, особую важность приобретает своевременный ввод в научный оборот данных по физической антропологии. Так как информация, полученная на основе изучения палеоантропологических материалов, не перекрывается другими видами исторических источников.

В настоящей работе впервые публикуются индивидуальные остеометрические и одонтологические характеристики погребенных на памятнике Самсы и вводятся в научный оборот данные по остеологической конституции тюрков Жетысу. Данный памятник расположен в долине р. Самсы в 500 м к юго-востоку от одноименного средневекового городища в Жамбылском районе Алматинской области (рис. 1) (**Иллюстрации к статье подготовлены авторами*). В 2018-2019 гг. ТОО «Научно-экспериментальная практическая археология «НЭПА» провела исследования 24-х курганов на этом могильнике и трёх

курганов в 2 км западнее от него (*Раскопки аварийные; проводились в связи с прокладкой международной автомобильной трассы «Западная Европа – Западный Китай»*). Здесь в двух насыпях № 4 и 17 обнаружены подбойные захоронения с конём. В курганный группу в насыпях № 1 и 3 совершены погребения в катакомбах с конём, в кургане № 2 – выявлено два подбойных захоронения без коней и одно позднее впускное (рис. 2). Результаты радиоуглеродного анализа C14 костей лошади и собаки с катакомбы кургана № 1 показали, что погребение датируется в пределах конца VIII-X в. ([Шагирбаев и др. 2024: 257, табл. 1](#)). Остальные курганы по полученным данным и характеру погребального обряда датируются в рамках VIII-X вв. В это время на территории Жетысу главенствовали карлуки.

Ранее нами были опубликованы результаты изучения краниологической части коллекции тюркского времени из памятника Самсы. На основе межгруппового анализа была выявлена высокая степень полиморфии тюркских групп. Можно подчеркнуть, что исследователями неоднократно отмечалась неоднородность тюркских серий, за исключением черепов из Забайкалья, где Г. Дебец определил, что они все типично монголоидные без следов европеоидной примеси. В целом, черепа из могильника Самсы морфологически тяготеют к другим тюркским выборкам. Краниум из кургана № 4, который в своей основе имеет ярко выраженные монголоидные признаки, имеет аналогии среди находок тюркского времени из Кетмень-Тюбе (Кыргызстан). Они характеризуются тенденцией к увеличению поперечного и скулового диаметров и ослаблению горизонтальной профилировки на нижнем уровне. Данный краниологический комплекс также имеет высокое лицо, орбиты и низкое переносье.

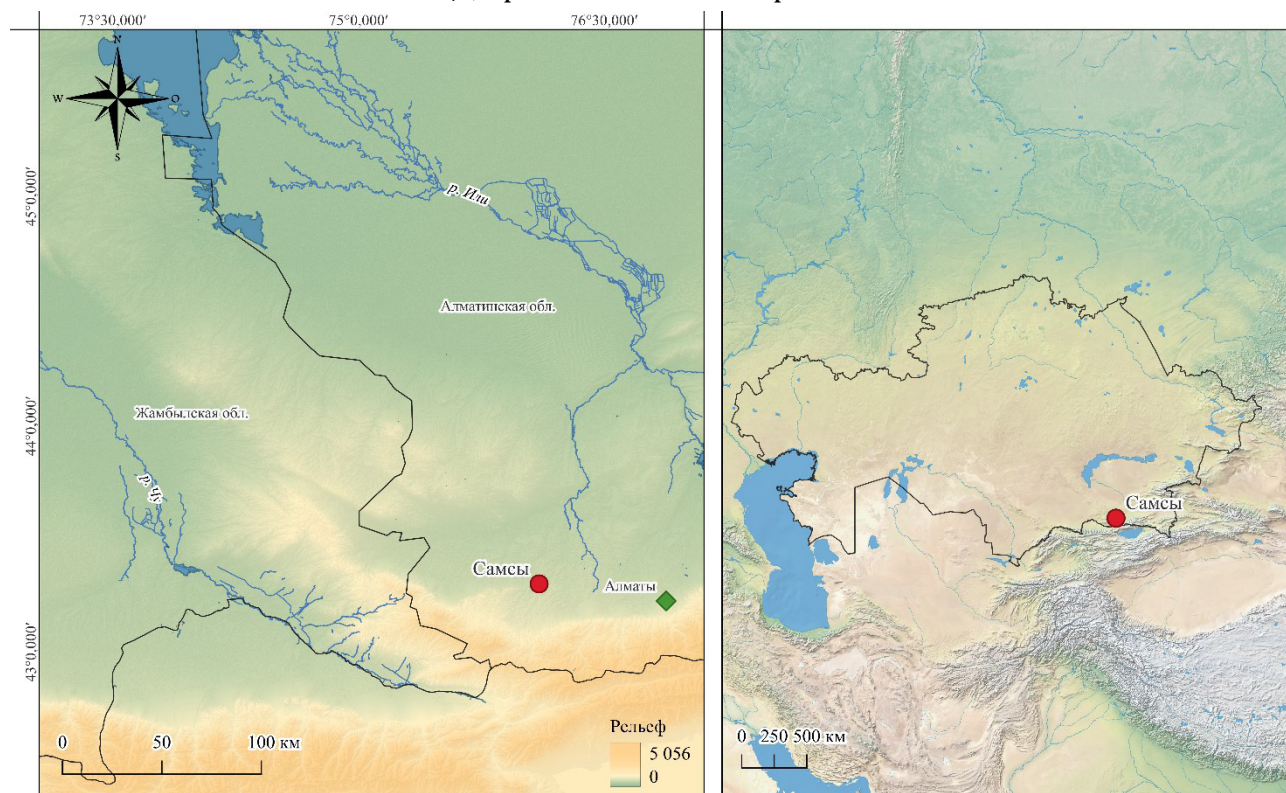


Рис. 1. Карта расположения памятника Самсы в Жетысу
Fig. 1. Map of the location of the Samsa monument in Zhetysay

Обособленность черепов из долины Кетмень-Тюбе от основных групп тюркских кочевников отмечалась Т. Кияткиной при исследовании материалов из Тохаристана на примере могильника Байтудашт. Автором подчёркнуто, что кетменьтюбинцы наряду с тюрками Забайкалья представляют достаточно изолированную группу, которая характеризуется широко- и высоколицым брахикранным монголоидным типом. Остальные европеоидные или ослабленно европеоидные черепа из Самсы находят аналогии среди материалов тюркского времени как с территории современного Кыргызстана, так и среди жителей Согда и Тохаристана ([Буранбаев и др. 2024: 141](#)).

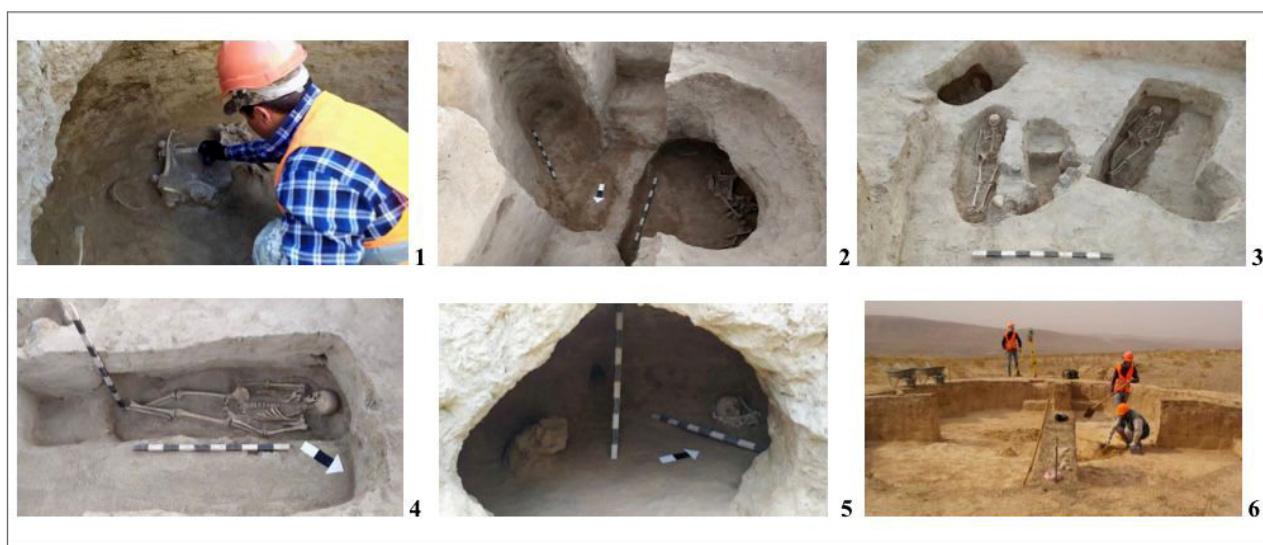


Рис. 2. Процесс археологических раскопок на памятнике Самсы: 1 – курган 1; 2 – курган 1; 3 – курган 2; 4 – курган 2, погребение 2; 5 – курган 3; 6 – курган 4.

2. The process of archaeological excavations at the Sami monument: 1 – Kurgan 1; 2 – Kurgan 1; 3 – Kurgan 2; 4 – Kurgan 2, Burial 2; 5 – Kurgan 3; 6 – Kurgan 4.

Материалы и методы

Скелетные останки погребенных были исследованы на базе лаборатории физической антропологии Института археологии имени А.Х. Маргулана. Антропологические материалы представлены шестью скелетами хорошей степени сохранности. Комплексная диагностика пола и возраста погребённых, а также обработка источников по остеометрическим программам осуществлялись в соответствии с классическими методическими разработками ([Алексеев, Дебец 1964](#); [Алексеев 1966](#)). Биометрические данные были обработаны методами описательной статистики в пакете программ MicrosoftExcel. Оценка размеров костей и индексов посткраниального скелета осуществлялась с использованием нескольких рубрикаций ([Пежемский 2011](#); [Хохлов, Григорьев 2020](#)). Остеометрические данные представлены в таблице № 1. Анализ и изучение одонтологических признаков производились по методике А.А. Зубова. В программу исследования были включены следующие расово – диагностические признаки: лопатообразная форма верхних резцов (shov I2+3), бугорок Карабелли (Cara

2-5), редукция гипоконуса (M2hy3), форма и число бугорков верхних и нижних моляров (M16, M14), дистальный гребень тригонида (DTC), коленчатая складка метаконида (DW), внутренний бугорок на нижнем моляре (tami), затек эмали на вторых молярах верхней и нижней челюстях, вариант II второй борозды метаконида (2med (II)), форма 3 первой борозды эконуса (1eo (3)) и др.

Результаты

На первом этапе исследования нами была изучена краниологическая часть антропологической коллекции из памятника Самсы. В связи с этим, нами приводятся индивидуальные краниометрические и одонтологические характеристики индивидуумов.

Курганная группа Самсы, курган 1. Скелет принадлежал женщине 45–55 лет. Череп мезокранный при больших параметрах длины и ширины мозговой коробки. Лицевой отдел высокий и широкий. Горизонтальная профилировка очень слабая. Антропологический тип – монголоидный (рис. 3, 1).

Курганная группа Самсы, курган 2, погребение 2. Скелет принадлежал мужчине 35–45 лет. Череп мезокранный при средних значениях продольного и поперечного диаметров. Лицевой скелет высокий и широкий. В горизонтальной плоскости лицо среднепрофилировано на обоих уровнях. Антропологический тип – европеоидный. На черепе фиксируются следы искусственной непреднамеренной «бешиковой» деформации. В частности, наблюдается правостороннее асимметричное уплощение мозговой коробки индивидуума (рис. 3, 2).

На верхней челюсти сохранились премоляры и моляры (P1, P2, M1, M2, M3). Степень стертости зубов составляет 2–3 балла. Форма верхних моляров M14, M23. На втором верхнем моляре выражена редукция бугорка гипоконуса. На первом верхнем моляре выражен бугорок Карабелли (2 балла). На нижней челюсти сохранился клык, моляры M1, M2, M3. Форма нижних моляров M1y5, M2+4a. На первом нижнем моляре отсутствуют признаки «восточного» комплекса дистальный гребень тригонида (DTC), коленчатая складка метаконида (DW), а также бугорок tami, протостилид, межкорневой затек эмали вторых моляров (верхние и нижние). Из одонтоглифических признаков первая борозда эконуса первого верхнего моляра представляется вариантом 1eo (2), на первом нижнем моляре вариант II борозды метаконида впадает вторую фиссуру 2med(II). По таксономическим признакам одонтологии данный индивид относится к европеоидному антропологическому типу.

Курганная группа Самсы, курган 2, погребение 3. Скелет принадлежал женщине 30–35 лет. Череп брахикранный при малом продольном и большом поперечном диаметрах мозговой капсулы. Лицевой скелет средневысокий, в вертикальной плоскости ортогнатный. В горизонтальной плоскости лицо уплощено в верхнем ярусе и средне профилировано на уровне зигмаксиллярных точек. На данном черепе также фиксируются следы искусственной непреднамеренной «бешиковой» деформации черепа затылочного типа (рис. 3, 3).

На верхней челюсти сохранились правый второй премоляр, моляры (P2, M1, M2), на нижней челюсти сохранились левый латеральный резец, правый первый премоляр, моляры (I2, P1, 2 M1, M2). Степень стертости зубов составляет (балл 0–1). Форма верхних моляров M14, M23. На втором верхнем моляре отмечается редукция гипоконуса.

На первом моляре выраженность бугорка Карабелли составляет 2 балла. Форма нижних моляров M1y5, M2+4. На первом нижнем моляре отсутствуют дистальный гребень тригонида (DTC), коленчатая складка метаконида (DW) внутренний средний бугорок (tami). На вторых (верхние и нижние) молярах выражено межкорневой затек эмали (балл 4-5). На эоконусе верхнего первого моляра отмечены вариант эоконуса 1eo (3), на метакониде первого нижнего моляра вариант впадение второй борозды метаконида 2med (III). Антропологический тип исследуемого индивида метисный, с преобладанием восточного компонента. Об этом свидетельствует наличия вариант эоконуса 1eo(3), вариант впадение борозды 2med III. Эти признаки маркирует популяции «западного» одонтологического ствола.

Курганная группа Самсы, курган 3, катакомба. Скелет принадлежал мужчине 40-45 лет. Череп брахикранный за счет среднего продольного диаметра при большой ширине мозговой коробки. Лицевой отдел среднеширокий и средневысокий. В горизонтальной плоскости лицо уплощено в верхнем ярусе при средней профилировке на уровне передних зигомаксиллярных точек. На краниуме фиксируется искусственная деформация «бешикового» типа (правостороннее ассиметричное уплощение) (рис. 3, 4).

На верхней челюсти сохранились все зубы, кроме левого латерального резца (I2), на нижней челюсти сохранились латеральный резец, клык, премоляры, моляры (I2, C, P2, M1). Степень стертости зубов составляет 3-4 баллов. Лопатообразная форма верхних медиальных резцов отмечена (балл-2). Форма верхних моляров M14, M23+. На втором моляре выражена редукция гипоконуса. На первом верхнем моляре отсутствует бугорок Карабелли. Форма первого нижнего моляра M1y5, также на моляре отсутствуют признаки «восточного» комплекса дистальный гребень тригонида (DTC+), коленчатая складка метаконида (DW), внутренний средний бугорок (tami). На первом нижнем моляре вариант 2med (fc). Наблюдается наличие всех расово-дифференцирующих признаков «восточного» одонтологического ствола.

Могильный Самсы, курган 4. Скелет принадлежал мужчине 35-45 лет. Череп брахикранный при малом продольном и большом поперечном диаметрах мозговой коробки. Лицевой скелет очень широкий и высокий. В горизонтальной плоскости лицо сильно уплощено на обоих уровнях. Антропологический тип – монголоидный (рис. 3, 5).

На верхней челюсти сохранились премоляры P1, P2 и моляры M1, M2. Степень стертости зубов соответствует баллам 3-4. На втором моляре отмечено редукция гипоконуса. Бугорок Карабелли отсутствует. На нижней челюсти сохранились латеральный резец, клык, премоляры, моляры (I2, C, P1, P2, M1). Форма первого нижнего моляра M1y5.

Могильный Самсы, курган 17. Скелет принадлежал мужчине 35-45 лет. Череп брахикранный при малом продольном и большом поперечном диаметрах мозговой коробки. Лицевой отдел широкий и средневысокий. Горизонтальная профилировка средняя на верхнем и резкая на нижнем уровне. Антропологический тип – европеоидный (рис. 3, 6).

У данного индивида на верхней и нижней челюстях сохранились премоляры, моляры (P1, P2, M1, M2). Степень стертости зубов соответствует баллам 2-3. Форма верхних моляров M14, M23. На втором верхнем моляре отмечено редукции гипоконуса. На первом верхнем моляре бугорок Карабелли отсутствует. Форма нижних моляров M1y5, M2+4a. На первом нижнем моляре отсутствуют признаки «восточного» комплекса

дистальный гребень тригониды (DTC), коленчатая складка метаконида (DW), а также бугорок *tam1*, протостилид, межкорневой затек эмали вторых моляров (верхние и нижние). Из одонтоглифических признаков первая борозда эконуса первого верхнего моляра представляется вариантом 1eo (2), на первом нижнем моляре вариант II борозды метаконида впадает вторую фиссуру 2med (II). По таксономическим признакам одонтологии данный индивид относится к европеоидному антропологическому типу. Об этом свидетельствуют отсутствие дистального гребня тригониды, коленчатой складки метаконида, межкорневого затека эмали на вторых молярах и шестибугорковых форм нижних моляров, а также наличие варианта II второй борозды метаконида.



Рис. 3. Черепа из памятника Самсы (стрелкой указаны деформации «бешикового» типа):

1 – курган 1; 2 – курган 2, погребение 2; 3 – курган 2, погребение 3;
4 – курган 3, катакомба; 5 – курган 4; 6 – курган 17.

Обсуждение

Мужские черепа в сумме характеризуется средним продольным, большим поперечным и малым высотным диаметрами черепной коробки. По черепному указателю они относятся к категории брахикранных. Лицевой отдел высокий, широкий, по верхнему лицевому указателю мезен, ортогнатный. Орбиты широкие и высокие, мезоконхные.

Нос широкий и очень высокий, лепторинный по указателю. Горизонтальный профиль слабый на верхнем уровне и умеренный на нижнем. Клыковая ямка неглубокая. Суммируя краниологические характеристики можно отметить, что мужская выборка является неоднородной. Три черепа в целом имеют европеоидный набор черт, различаясь, в первую очередь, по степени массивности. Череп из кургана № 4 определённо монголоидный.

Женские черепа практически дублируют представление о неоднородности, которая прослеживается на мужской выборке. Также, с учётом некоторой мозаичности черт, можно говорить, что при сохранении на некоторых из них признаков типичных европеоидов или монголоидов, на других фиксируются элементы метисационного происхождения.

На основе изучения зубной системы индивидуумов, можно сделать заключение, что одонтологический статус ранних тюрков Жетысу на примере памятника Самсы характеризуется как европеоидный с присутствием восточных (монголоидных) элементов.

Остеологическая конституция мужских скелетов может быть охарактеризована следующим образом. Длина плечевых, локтевых и лучевых костей мужчин средняя. По указателю сечения кости плеча характеризуются эврибрахией. Ключицы имеют большую длину. Продольные параметры бедренных и большеберцовых костей средние или выше средних значений. Диафизы бедренных костей несколько уплощены, большеберцовых – расширены. Практически все длинные кости характеризуются средней массивностью. Длина тела, высчитанная по размерам правых бедренных костей по методу К. Пирсона и А. Ли, составила в среднем 166,9 см., по С. Дюпертюи и Д. Хэддену 173,4 см. Индексы пропорций свидетельствуют о скорее средних соотношениях длин костей конечностей. Элементы рельефа в местах прикрепления мышц развиты средне. Примечательно, что при общей мезо- или брахиморфии сложения посткраниумов, своими повышенными продольными размерами конечностей выделяется индивид с ярко выраженными монголоидными признаками из кургана № 4. В целом, мужские скелеты по комплексу черт относятся к «степному» морфологическому типу, характеризуемый средними или повышенными длинами костей конечностей и сбалансированными пропорциями ([Медникова 1998: 36-37](#)). Женские посткраниальные скелеты более грацильного сложения.

К сожалению, отсутствие работ по одонтологии и остеологической конституции тюрков ограничивают возможности применения многомерного статистического анализа с целью сравнения синхронных групп. В данной работе впервые публикуются индивидуальные характеристики посткраниальных скелетов из погребений тюркского времени Казахстана. Накопление материалов в будущем по краниологии, одонтологии и остеологии тюрков позволят выйти на новый, более качественный уровень историко-культурных реконструкций.

Заключение

В результате индивидуально-типологического исследования краниологических и одонтологических признаков выяснилось, что антропологические типы погребённых на памятнике Самсы представлены европеоидными, монголоидными и

смешанными черепами. Особенности скелетной конституции мужчин близки к «степному» морфологическому варианту сложения. Данный тип был широко распространен на территории Евразии в эпоху бронзы и в раннем железном веке.

На некоторых черепах зафиксированы следы затылочной и затылочно-теменной непреднамеренной деформации «бешикового типа». Исследователи связывают подобные изменения форм мозговых коробок с длительным пребыванием человека на спине в младенческом возрасте или же с особенностями конструкции детской колыбели.

В целом, можно отметить, что антропологическая серия из тюркских погребений могильника Самсы является полиморфной как по краниологическим, одонтологическим, так и по остеометрическим характеристикам. Смешанность антропологических типов на материалах тюркского периода не раз подчёркивалась другими исследователями. Как отмечал О. Исмагулов, «антропологический состав населения Казахстана никогда не был столь разнообразен, как в тюркское время» ([Исмагулов 1970: 65](#)). Как указывалось, выше, малочисленность антропологических материалов тюркского периода ограничивают возможности сравнительных анализов на широком фоне синхронных групп. Дальнейшее накопление антропологического источника позволит восполнить пробелы в истории древних тюрков и реконструировать расогенетические процессы в регионе.

Благодарности

Выражаем благодарность археологам Р.К. Шербаеву и Р.Н. Буранбаеву за предоставленные материалы, а также редакции и рецензентам в научном сопровождении нашей статьи.

Приложение

Таблица 1. Остеометрические характеристики мужских скелетов

	ППК Самсы, К2, М2		ППК Самсы, К3, катакомба		Самсы, курган 4		ППК Самсы, К17	
Плечевая кость	П	Л	П	Л	П	Л	П	Л
1. Наибольшая длина	322,0	327,0	324,0	316,0	342,0	341,0	318,0	-
2. Полная длина	314,0	320,0	318,0	312,0	334,0	334,0	313,0	-
Ширина верхнего эпифиза	51,0	53,0	47,5	48,0	51,0	50,5	53,0	-
9. Вертик.д.головки	47,5	48,0	44,5	44,5	47,0	46,5	-	-
4. Ширина нижнего эпифиза	66,5	68,5	57,0	58,0	62,0	62,0	61,5	-
5. Наиб. диаметр серед. диафиза	25,0	25,0	26,0	27,0	24,0	23,0	22,5	-
6. Наим.диаметр серед. диафиза	20,0	20,5	19,0	19,0	18,5	18,0	18,0	-
7. Наим.окружность	63,0	67,0	66,0	66,0	65,0	64,0	62,0	-

7а. Окр.серед.диафиза	71,0	72,0	73,0	74,0	68,0	66,0	66,0	-
Межмышцелк.отв.	-	-	-	-	-	-		
Локтевая кость								
1. Наибольшая длина	264,0	264,0	272,0	-	280,0	280,0	-	271,0
2. Физиол.длина	229,0	232,0	237,0	-	249,0	247,0	-	239,0
11. Передне-задний диаметр	13,0	12,5	13,0	-	13,0	13,5	-	13,0
12. Поперечный диаметр	17,0	17,5	17,0	-	17,0	17,5	-	16,0
3. Наименьшая окружность	37,0	40,0	40,0	-	35,0	36,0	-	32,0
Лучевая кость								
1. Наибольшая длина	246,0	249,0	253,0	258,0	260,0	261,0	250,0	250,0
2. Физиол.длина	230,0	231,0	238,0	240,0	247,0	247,0	237,0	237,0
4. Поперечный диаметр диаф.	18,0	19,0	18,0	19,5	17,0	17,0	17,0	14,0
5. Сагит.диаметр диаф.	10,5	11,0	12,0	11,5	11,0	11,0	11,0	10,5
3. Наименьшая окружность	42,0	44,0	44,0	44,0	42,0	39,0	42,0	40,0
Ключица								
1. Длина	-	161,0	155,0	161,0	155,0	158,0	151,0	150,0
6. Окружность	34,0	34,0	40,0	39,0	42,0	41,0	44,0	42,0
Лопатка								
1. Морфол. высота	175,0	175,0	162,0	166,0	162,0	161,0	-	157,0
2. Морфол.ширина	107,0	108,0	107,0	110,0	112,0	111,0	-	99,0
Бедренная кость								
1. Наиб.длина	460,0	-	445,0	445,0	482,0	482,0	434,0	-
2. Длина физиол.	458,0	-	444,0	443,0	480,0	480,0	431,0	-
4. Общая длина от б.вертела	440,0	442,0	423,0	418,0	449,0	450,0	415,0	414,0
Шир.верхн.эпифиза	102,0	-	92,0	90,0	93,0	92,0	98,0	-
21. Мыщелковая ширина	85,0	84,5	80,0	80,0	81,0	81,5	81,0	83,0
6. Сагитт.диаметр середины д.	28,5	30,0	28,0	28,0	34,0	32,0	27,0	27,0
7. Попер.диаметр середины д.	30,5	29,0	27,5	28,0	28,0	30,0	30,0	30,0
9. Верх.попер.диаметр	37,5	35,0	30,0	31,0	30,0	30,0	35,0	35,0
10. Верхний сагитт.диаметр	28,0	26,5	23,0	24,0	30,0	30,0	26,5	25,0
8. Окружность сер. Диафиза	91,0	89,0	85,0	86,0	94,0	94,0	87,0	89,0
Окружность шейки	110,0	111,0	99,0	100,0	100,0	98,0	98,0	96,0

Окружность шейки	110,0	111,0	99,0	100,0	100,0	98,0	98,0	96,0
Вертик.д.головки	-	-	47,0	48,5	-	-	48,5	-
Третий вертел			-	-			+	+
Большеберцовая кость								
1. Полная длина	376,0	324,0	365,0	-	389,0	387,0	371,0	363,0
5. Наиб.ширина верхн. эпифиза	81,0	80,0	76,0	-	78,0	76,0	76,5	77,0
6. Наиб.шир.нижнего эпифиза	55,0	57,0	48,0	-	52,0	52,0	52,0	55,0
8. Сагит.д.сер.д.	30,0	31,5	28,5	-	33,0	32,0	30,0	30,0
9. Попер.д.сер.д.	21,5	22,0	20,0	-	22,0	21,5	20,0	20,0
8а. Сагит.д.на ур.пит.отв.	39,0	36,0	33,5	-	37,0	37,0	33,0	36,0
9а. Попер.д.на ур.пит.отв.	26,5	27,0	22,0	-	26,5	26,0	23,5	24,5
10. Окр.сер.д.	84,0	82,0	75,0	-	86,0	84,0	77,0	78,0
10б. Наим.окр.	76,0	75,0	67,0	-	78,0	78,0	68,0	69,0
Малоберцовая кость								
1. Наиб.длина	377,0	381,0	368,0	368,0	395,0	-	373,0	368,0
Таз								
1. Высота	231,0	234,0	213,0	215,0	221,0	224,0	-	-
12. Ширина подвзд.кости	172,0	168,0	151,0	155,0	158,0	153,0	-	161,0
2. Илео кристальная ширина	286,0		275,0		280,0		-	
7. Ширина между вертл. впадинами	109,0		102,0		-		-	
Крестец								
5. Верхн.ширина	126,0		112,0		121,0		116,0	
2. Пер.высота	111,0		86,5		105,0		101,0	
Оценка элементов рельефа мест крепления мышц								
Humerus								
1. Малый бугорок	2,0	2,0	2,0	2,0	1,0	1,0	-	-
2. Межбугор.бор.	3,0	3,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	-
3. Дельтовид.бугр.	2,0	2,0	3,0	3,0	1,0	1,0	2,0	-
4. Латерал.край	2,0	2,0	2,0	2,0	1,0	1,0	1,0	-
Radius								
1. Бугристость	2,0	2,0	2,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0

1. Бугристость	2,0	2,0	2,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0
2. Межкост.край	1,0	1,0	2,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0
3. Дист.задн.пов.	1,0	1,0	2,0	2,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Ulna								
1. Бугристость	1,0	1,0	1,0		1,0	1,0	1,0	-
2. Задний край	1,0	1,0	1,0		1,0	1,0	1,0	-
3. Межкост.край	2,0	2,0	2,0		2,0	2,0	2,0	-
4. Супинат.гр.	1,0	1,0	2,0		1,0	1,0	1,0	-
5. Дист.лат.греб.	2,0	2,0	2,0		1,0	1,0	1,0	-
Femur								
1. Большой вертел	2,0	2,0	2,0	2,0	1,0	1,0	2,0	2,0
2. Малый вертел	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0
3. Ягодичная бугр.	3,0	3,0	3,0	3,0	2,0	2,0	3,0	3,0
4. Шероховатая л.	2,0	2,0	3,0	3,0	1,0	1,0	2,0	2,0
Tibia								
1. Бугристость	1,0	1,0	1,0		1,0	1,0	2,0	2,0
2. Передний край	1,0	1,0	1,0		1,0	1,0	1,0	1,0
3. Межкостный край	2,0	1,0	1,0		1,0	1,0	1,0	1,0
4. Линия камбаловидной м.	2,0	2,0	2,0		2,0	2,0	2,0	2,0
5. Дист.задн.пов.	2,0	2,0	1,0		1,0	1,0	2,0	2,0
Указатели								
H6:H5. Указатель сечения	80,0	82,0	73,1	70,4	77,1	78,3	80,0	
H7:H1. Указатель массивности	19,6	20,5	20,4	20,9	19,0	18,8	19,5	
F8:F2. Указатель массивности	19,9		19,1	19,4	19,6	19,6	20,2	
F6:F7. Указатель пилястрии	93,4	103,4	101,8	100,0	121,4	106,7	90,0	90,0
F10:F9. Указатель платимерии	74,7	75,7	76,7	77,4	100,0	100,0	75,7	71,4
T9a:T8a. Указатель сечения	67,9	75,0	65,7		71,6	70,3	71,2	68,1
T10b:T1. Указатель массивности	20,2	23,1	18,4		20,1	20,2	18,3	19,0
(H1+R1):(F2+T1). Интермембральный указатель	68,1		71,3		69,3	69,4	70,8	
T1:F2. Берцово-бедренный указатель	82,1		82,2		81,0	80,6	86,1	

T1:F2. Берцово-бедренный указатель	82,1		82,2		81,0	80,6	86,1	
R1:H1. Луче-плечевой указатель	76,4	76,1	78,1	81,6	76,0	76,5	78,6	
H1:F2. Плече-бедренный указатель	70,3		73,0	71,3	71,3	71,0	73,8	
R1:T1. Луче-берцовый указатель	65,4	76,9	69,3		66,8	67,4	67,4	68,9
Рост								
по С.Дюпертюи и Д.Хэддену	174,4		171,2	171,2	179,0	179,0	168,9	
по К.Пирсону, А.Ли	167,8		165,0	165,0	171,9	171,9	162,9	

Таблица 2. Остеометрические характеристики женских скелетов

	ППК, К1		ППК Самсы, К2, М3	
Плечевая кость	П	Л	П	Л
1. Наибольшая длина	308,0	308,0	295,0	289,0
2. Полная длина	302,0	302,5	288,0	285,0
Ширина верхнего эпифиза	51,0	50,0	44,5	45,0
9. Вертик.д.головки	45,0	45,5	40,0	40,0
4. Ширина нижнего эпифиза	65,0	63,5	59,0	56,5
5. Наиб. диаметр серед. диафиза	-	21,0	18,0	19,0
6. Наим.диаметр серед.диафиза	-	18,0	16,5	16,0
7. Наим.окружность	58,0	57,0	52,0	54,0
7а. Окр.серед.диафиза	-	63,0	56,0	55,0
Межмышцелк.отв.	-	-	-	-
Локтевая кость				
1. Наибольшая длина	243,0	-	239,0	235,0
2. Физиол.длина	213,0	-	212,0	209,5
11. Передне-задний диаметр	12,5	10,5	11,0	10,5
12. Поперечный диаметр	16,0	15,0	14,0	13,0
3. Наименьшая окружность	34,0	30,0	32,0	31,0
Лучевая кость				
1. Наибольшая длина	227,0	-	226,0	223,0
2. Физиол.длина	212,0	-	212,0	209,0
4. Поперечный диаметр диаф.	17,0	-	15,0	13,5
5. Сагит.диаметр диаф.	11,5	-	10,0	9,5

5. Сагит.диаметр диаф.	11,5	-	10,0	9,5
3. Наименьшая окружность	36,0	-	36,0	33,0
Ключица				
1. Длина	149,0	-	-	-
6. Окружность	34,0	-	-	-
Лопатка				
1. Морфол. высота	-	-	-	-
2. Морфол.ширина	102,0	-	89,0	90,0
Бедренная кость				
1. Наиб.длина	413,0	-	415,0	419,0
2. Длина физиол.	-	-	410,0	415,0
4. Общая длина от б.вертела	-	-	393,0	397,0
Шир.верхн.эпифиза	92,0	-	84,0	82,0
21. Мышелковая ширина	-	-	72,5	72,0
6. Сагитт.диаметр середины д.	27,0	-	22,5	23,0
7. Попер.диаметр середины д.	30,0	-	25,0	26,0
9. Верх.попер.диаметр	35,0	-	29,5	29,0
10. Верхний сагитт.диаметр	26,5	-	22,0	21,5
8. Окружность сер. Диафиза	85,0	-	71,0	76,0
Окружность шейки	91,0	-	85,0	90,0
Вертик.д.головки	46,0	-	40,5	42,0
Третий вертел	-	-	-	-
Большеберцовая кость				
1. Полная длина	341,0	-	334,0	332,0
5. Наиб.ширина верхн.эпифиза	74,0	-	68,0	68,0
6. Наиб.шир.нижнего эпифиза	53,0	-	48,5	49,5
8. Сагит.д.сер.д.	26,0	-	25,5	26,0
9. Попер.д.сер.д.	19,0	-	19,0	18,5
8а. Сагит.д.на ур.пит.отв.	32,0	-	29,5	28,0
9а. Попер.д.на ур.пит.отв.	21,5	-	20,5	20,0
10. Окр.сер.д.	70,0	-	68,0	69,0
10б. Наим.окр.	63,0	-	63,0	65,0
Малоберцовая кость				
1. Наиб.длина	-	-	327,0	326,0
Таз				
1. Высота	201,0	-	197,0	200,0

12. Ширина подвзд.кости	-	157,0	140,0	143,0
2. Иллео кристальная ширина	-	-	254,0	
7. Ширина между вертл. впадинами	-	-	111,0	
Крестец				
5. Верхн.ширина	120,0		119,0	
2. Пер.высота	91,0		113,0	
Оценка элементов рельефа мест крепления мышц				
Humerus				
1. Малый бугорок	3,0	3,0	1,0	1,0
2. Межбугор.бор.	3,0	3,0	1,0	1,0
3. Дельтовид.бугр.	2,0	2,0	1,0	1,0
4. Латерал.край	1,0	1,0	1,0	1,0
Radius				
1. Бугристость	2,0	-	1,0	1,0
2. Межкост.край	2,0	-	1,0	1,0
3. Дист.задн.пов.	2,0	-	1,0	1,0
Ulna				
1. Бугристость	2,0	-	1,0	1,0
2. Задний край	1,0	-	1,0	1,0
3. Межкост.край	2,0	-	2,0	2,0
4. Супинат.гр.	1,0	-	1,0	1,0
5. Дист.лат.греб.	3,0	-	1,0	1,0
Femur				
1. Большой вертел	2,0	-	1,0	1,0
2. Малый вертел	1,0	-	1,0	1,0
3. Ягодичная бугр.	3,0	-	2,0	2,0
4. Шероховатая л.	2,0	-	1,0	1,0
Tibia				
1. Бугристость	1,0	-	1,0	1,0
2. Передний край	1,0	-	1,0	1,0
3. Межкостный край	1,0	-	1,0	1,0
4. Линия камбаловидной м.	2,0	-	1,0	1,0
5. Дист.задн.пов.	2,0	-	1,0	1,0

Список литературы

- [Айтқұл Х.А.](#) Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің 2018 жылы Ақтерек қорымында жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері. В: *XI Оразбаев оқулары*. Жауапты ред. Ә.Т. Төлеубаев. Алматы: Қазақ университеті, 2019. Б. 181–192
- [Алексеев В.П.](#) *Остеометрия. Методика антропологических исследований*. Москва, 1966. 251 с.
- [Алексеев В.П.](#), Дебев Г.Ф. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука. 1964. 128 с.
- [Ахметжан К.](#) Военная символика древних тюрков (по изобразительным источникам). *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение*. 2024. Т.149, no.4, с.63–87. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-63-87>
- [Буранбаев Р.Н.](#), Жанузак Р.Ж., Шербает Р.К. Раннетюркские погребения памятника Самсы: погребальный обряд и палеоантропологический анализ (Шу-Илейское междуречье). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*. 2024, No.18, с.136–164
- [Исмагулов О.](#) Материалы по антропологии тюрков Семиречья. В: *Новое в археологии Казахстана*. Отв. ред. М.К. Кадырбаев. Алма-Ата: Наука, 1968. С. 112–127.
- [Исмагулов О.](#) Антропологические данные о тюрках Прииртышья. В. *Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана*. Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука. 1969. С. 80–90.
- [Исмагулов О.](#) *Население Казахстана от эпохи бронзы до современности (палеоантропологическое исследование)*. Алма-Ата: Наука. 1970. 241 с.
- [Қайыркен Т.З.](#) Түркі қағанаты дәуіріндегі Алтайдың тарихи географиясы (VI–XIII ғғ.). *Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение*. 2021. Т.136, no.3, с.40–61. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-40-61>
- [Комаров С.Г.](#), [Китов Е.П.](#) Новые краниологические данные к вопросу об антропологическом составе тюркского населения степной полосы среднего Прииртышья X–XII вв. *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. 2016. No.2(33), с. 97–111.
- [Медникова М.Б.](#) Остеометрическая методика в биоархеологических реконструкциях. В: *Историческая экология человека. Методика биологических исследований*. Отв. ред. Е. Година. Москва: Старый сад, 1998. С. 33–86.
- [Пежемский Д.В.](#) *Изменчивость продольных размеров трубчатых костей человека и возможности реконструкции телосложения*. дис. ... канд. биол. наук. Москва: МГУ, 2011. 326 с.
- [Сайкенева Д.К.](#) «Свой и чужой» в мифопоэтическом мире тюрков: инаковость как признак принадлежности к нижнему миру. *Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение*. 2023. Т.143, no.2, с.74–85. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-74-85>
- [Хасенова Б.М.](#) К истории одной антропологической коллекции эпохи средневековья из Костанайского Притоболья. В: *Маргулановские чтения – 2023. В 2-х т. Т. 1*. С. 374–378.
- [Хохлов А.А.](#), [Григорьев А.П.](#) К методике оценки метрических данных по основным абсолютным признакам и указателям скелета человека (по антропологическим материалам некрополей г. Самары XVIII–XIX вв.). *Вестник Московского университета. Сер. 23: Антропология*. 2020. No.3, с. 68–76.
- [Шагирбаев М.С.](#), [Буранбаев Р.Н.](#), [Шербает Р.К.](#) Лошади из раннетюркских погребений: по материалам памятника Самсы (Шу-Илейское междуречье. *Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы)*. 2024. No.2(24), с. 252–269.

References

- Aitkul Kh. Qazaqstan Respublikasy Memlekettik ortalyq muzeiniñ 2018 zhyly Aqterek qorymynda zhürgizgen arkeologialyq qazba zhūmystarynyñ nätizheleri. In: *XI Orazbayev Readings*. A. Toleubayev (ed.). Almaty: "Qazaq universiteti" Publ., Pp.181–192. (in Kazakh)
- Alekseev V. *Osteometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniĭ*. Moscow: "Nauka" Publ., 1966. 251 p. (in Russian)
- Alekseev V., Debets G. *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniĭ*. Moscow: "Nauka" Publ., 1964. 128 p. (in Russian)
- Akhmetzhan K. Voennaya simbolika drevnikh tyurkov (po izobrazitel'nym istochnikam). *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies*. 2024. Vol.149, no.4, pp.63–87. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-63-87> (in Russian)
- Buranbaev R., Zhanuzak R., Sherbaev R. Rannetiurkskie pogrebeniia pamiatnika Samsy: pogrebalnyi obriad i paleoantropologicheskii analiz (Shu-Ileiskoe mezhdureche). *Materials on Archaeology and History of the Ancient and Medieval Black Sea Region*. 2024. No.18, pp.136–164. (in Russian)
- Ismagulov O. Materialy po antropologii tiurkov Semirechia. In: *New in the Archaeology of Kazakhstan* Ed. by M.K. Kadybayev. Alma-Ata: "Nauka" Publ., 1968. Pp. 112–127. (in Russian)
- Ismagulov O. Antropologicheskie dannye o tiurkakh Priirtyshia. In: *Culture of Ancient Pastoralists and i Farmers of Kazakhstan*. Ed. by K.A. Akishev. Alma-Ata: "Nauka" Publ., 1969. Pp. 80–90. (in Russian)
- Ismagulov O. *Naselenie Kazakhstana ot epokhi bronzy do sovremennosti (paleoantropologicheskoe issledovanie)*. Alma-Ata: "Nauka" Publ., 1970. 241 p. (in Russian)
- Kairken T. Türki qağanaty дәуіріндегі Altaidyñ tarihi geografiyası (VI–XIII ғғ.) *Bulletin of the L. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies*. 2021. Vol.136, no.3, pp.40–61. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-40-61> (in Kazakh)
- Komarov S., Kitov E. Novye kraniologicheskie dannye k voprosu ob antropologicheskome sostave tiurkского naseleniia stepnoi polosy srednego Priirtyshia X–XII vv. *Bulletin of Archaeology, Anthropology and Etnografii*. 2016. No.2, (33), pp.97–111. (in Russian)
- Mednikova M. Osteometricheskaya metodika v bioarkheologicheskikh rekonstruktsiiakh. In: *"Historical Ecology of Humans: Methodology of Biological Research"* Ed. by E.Z. Godina. Moscow: "Stary Sad" Publ., 1998. Pp. 33–86. (in Russian)
- Pezhetskii D. *Izmenchivost' prodolnykh razmerov trubchatykh kostei cheloveka i vozmozhnosti rekonstruktsii teloslozheniia*. dis. ... kand. biol. nauk. Moscow: "MGU" Publ., 2011. 326 p. (in Russian)
- Saikeneva D. «Svoi i chuzhoi» v mifopoeticheskom mire tiurkov: inakovost' kak priznak prinadlezhnosti knizhnemu miru. *Bulletin of the L. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies*. 2023. Vol.143, No.2, pp.74–85. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-74-85> (in Russian)
- Khasanova B. K istorii odnoi antropologicheskoi kolleksii epokhi srednevekovia iz Kostanaiskogo Pritobolia. In: *Margulan Readings – 2023*. In 2 vols. Vol. 1. Pp. 374–378. (in Russian)
- Khokhlov A., Grigorev A. K metodike otsenki metricheskikh dannykh po osnovnym absolutnym priznakam i ukazateliyam skeleta cheloveka (po antropologicheskim materialam nekropolei g. Samary XVIII–XIX vv.). *Bulletin of Moscow University. Series 23: Antropologiya*. 2020. No.3, pp. 68–76. (in Russian)

Shagirbaev M., Buranbaev R., Sherbaev R. Loshadi iz rannetiurkskikh pogrebenii: po materialam pamiatnika Samsy (Shu-Ileiskoe mezhdureche. *Kazakstan arheologiyasy* (Kazakhstan archeology). 2024. No.2(24), pp.252–269. (in Russian)

Information about authors

Ramazan Zh. Zhanuzak – Researcher, Head of the Laboratory of Physical Anthropology, Margulan Institute of Archaeology, Dostyk Avenue 44, A25D9K0, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0787-2034>, zhanuzak04@gmail.com

Kulyan B. Sikhymbaeva – Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Samal-1, 44, 050059, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0340-2622>, kulyan1988@mail.ru

Ainash Childebayeva – Assistant Professor, Department of Anthropology, The University of Texas at Austin, Austin, Texas, US; Senior Researcher, Institute of Genetics and Physiology, Almaty, Kazakhstan; Researcher, Department of Archaeogenetics, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig, Germany. <https://orcid.org/0000-0002-3144-6481>, ainash.childebayeva@austin.utexas.edu

Авторлар туралы мәліметтер

Рамазан Жақсыбайұлы Жанұзақ – ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты Физикалық антропология зертханасының меңгерушісі, Достық даңғылы, 44, A25D9K0, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-0787-2034>, rzhanuzak04@gmail.com

Кулян Бекетаевна Сихымбаева – тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР Орталық мемлекеттік музейі, Самал-1, 050059, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-0340-2622>, kulyan1988@mail.ru

Айнаш Еркеновна Чильдебаева – Остин қаласындағы Техас университеті, антропология бөлімінің ассистент профессоры, АҚШ; Генетика және физиология институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан; Макс Планк атындағы эволюциялық антропология институтының ғылыми қызметкері, Лейпциг, Германия. <https://orcid.org/0000-0002-3144-6481>, ainash.childebayeva@austin.utexas.edu

Сведения об авторах

Рамазан Жақсыбайұлы Жанұзақ – научный сотрудник, заведующий лабораторией физической антропологии Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МНВО РК, проспект Достык 44, A25D9K0, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-0787-2034>, rzhanuzak04@gmail.com

Кулян Бекетаевна Сихымбаева – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Центрального государственного музея РК, Самал-1, 44, 050059, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-0340-2622>, kulyan1988@mail.ru

Айнаш Еркеновна Чильдебаева – Ассистент Профессор, Департамент Антропологии, Университет шт. Техас в г. Остин; Старший научный сотрудник, Институт Генетики и Физиологии, Алматы, Казахстан; Научный сотрудник, Департамент Археогенетики, Институт Эволюционной Антропологии им. Макса Планка, Лейпциг, Германия. <https://orcid.org/0000-0002-3144-6481>, ainash.childebayeva@austin.utexas.edu

Вклад авторов.

Р.Ж. Жанузак проводил камеральную обработку и исследование черепов и посткраниальных скелетов из могильника Самсы. Им были подготовлены иллюстрации к статье. **К.Б. Сихымбаевой** проведены палеоодонтологические исследования материалов, **А.Е. Чильдебаева** провела сравнительно-типологические исследования.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict of interest information.** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.01.2024

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 19.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.02.2025



<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-28-45>

The Phenomenon of “Tekke” in the Context of the Spiritual and Cultural Identity of Turkic-Muslim Peoples (Mid 19th – Early 20th Century)

M. Egamberdiyev^a, A. Azmukhanova^b

^a Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

^b L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

✉ aimanazmukhanova@gmail.com

Abstract. This study explores the significance of Anatolian tekkes as pivotal spiritual and religious institutions that profoundly influenced the Islamic identity of Turkic communities in Central Asia. It draws upon an in-depth analysis of Eastern archival records and manuscript traditions, shedding light on the processes of collecting, safeguarding, and interpreting Islamic manuscripts. A central focus is placed on the role of tekkes in pilgrimage, Islamic scholarship, and the broader cultural-religious development of Turkic societies. Historical accounts underscore the profound connection between manuscript traditions and the operations of tekkes, which functioned as depositories, transcription centers, and distribution points for theological discourse, philosophical essays, and literary works rooted in Islamic thought. Notably, tekkes were not confined to religious functions; they also acted as cultural nexuses, bridging diverse regions and fostering spiritual unity within the Turkic-Muslim sphere. Within this framework, particular attention is given to Uzbek tekkes in Istanbul, which emerged as focal sites of religious convergence for Central Asian pilgrims while also serving as conduits for the dissemination of Islamic knowledge and devotional practices.

The theoretical foundation of this research is based on cultural archival studies and historical-cultural analysis, which regard manuscripts as integral elements of collective memory, ensuring the transmission of religious doctrines and spiritual customs. Methodologically, the study employs a comparative-historical approach, textual scrutiny of archival sources, and an examination of the socio-political, ethno-religious, and cultural dimensions of tekkes. Special emphasis is placed on Uzbek dervish tekkes within the Ottoman Empire, their involvement in pilgrimage networks, and their instrumental role in spreading Sufi traditions among Turkic populations. The evaluation of primary sources reveals that Uzbek tekkes in Istanbul functioned not only as centers for spiritual education but also as arenas for social engagement, reinforcing Islamic communal identity. The manuscripts preserved and composed in these tekkes were more than revered texts; they were dynamic instruments of religious instruction that embedded Islamic thought within the community. On a broader scale, tekkes operated as crucial spiritual institutions that facilitated the transmission of knowledge and upheld cultural-religious continuity among the Turkic-Muslim communities of the Russian Empire from the mid-19th to early 20th centuries.

The findings substantiate that Uzbek tekkes in Anatolia played a fundamental role in reshaping religious and educational practices, particularly amid the socio-political turbulence of the late 19th and early 20th centuries. Their contributions to Islamic pedagogy and intercultural dialogue emphasize the necessity for further exploration of

their manuscript legacy, offering deeper insights into the religious and ethno-cultural dynamics of the Turkic world.

Keywords: Istanbul; dervish lodges; Central Asia; Turkic-Muslim peoples; pilgrimage; Ottoman Empire; Tsarist Russia

For citation: Egamberdiyev M., Azmukhanova A. The Phenomenon of "Tekke" in the Context of the Spiritual and Cultural Identity of Turkic-Muslim Peoples (Mid 19th – Early 20th Century). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.150, no.1, pp.28-45. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-28-45>

Феномен «текке» в контексте духовно-культурной идентичности тюрко-мусульманских народов (середина XIX – начало XX века)

М. Эгамбердиев^а, А. Азмуханова^б

^аКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается значимость текке Анатолии как духовно-религиозных центров, оказывавших влияние на формирование исламской идентичности тюркских народов Центральной Азии. Исследование базируется на анализе восточной археографии и книжной традиции, выявляющей процессы сбора, сохранения и изучения мусульманских рукописей. Одной из ключевых задач является изучение роли текке в паломничестве, мусульманском образовании и культурно-религиозном развитии тюркских народов. Исторические источники свидетельствуют о тесной взаимосвязи между рукописной традицией и функционированием текке, поскольку именно в этих институтах осуществлялось хранение, переписывание и распространение богословских трудов, философских трактатов и литературных памятников исламской традиции. Важно отметить, что текке не только выполняли религиозную функцию, но и служили связующим звеном между различными регионами, поддерживая культурно-духовное единство тюрко-мусульманского сообщества.

Теоретическая основа исследования опирается на концепции культурной археографии и историко-культурного анализа, рассматривающие рукописные источники как элементы коллективной памяти, способствующие передаче религиозных знаний и духовных практик. Методологический подход включает сравнительно-исторический метод, археографический анализ текстов, а также изучение социального, этнополитического и этнорелигиозного контекста деятельности текке.

Результаты исследования подтверждают, что узбекские текке Анатолии играли ключевую роль в трансформации духовных и образовательных практик тюрко-мусульманских народов, особенно в условиях социальной и политической нестабильности конца XIX – первой четверти XX вв. В статье обосновывается гипотеза о том, что текке в Османской империи выполняли важнейшую функцию в интеграции тюрко-мусульманских паломников, становясь пространствами религиозной консолидации. Они обеспечивали поддержку тюркоязычным мусульманам, прибывавшим в Стамбул, способствовали распространению суфийских учений и выполняли миссию по сохранению исламских традиций. Их вклад в развитие исламского образования

и культурной коммуникации между регионами обуславливает необходимость дальнейшего изучения их рукописного наследия, что открывает перспективы для более глубокого понимания религиозных и этнокультурных процессов в тюркском мире.

Ключевые слова: Стамбул; дервишские текке; Центральная Азия; тюркско-мусульманские народы; паломничество; Османская империя; Российская империя

Для цитирования: Эгамбердиев М., Азмуханова А. Феномен “текке” в контексте духовной и культурной идентичности тюрко-мусульманских народов (середина XIX – начало XX века). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.150, no.1, с.28-45. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-28-45>

«Текке» феномені түркі-мұсылман халықтарының рухани-мәдени бірегейлігі контекстінде (XIX ғасырдың ортасы – XX ғасырдың басы)

М. Эгамбердиев^а, А. Азмуханова^б

^аӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Аталған мақалада Анадолы жерлеріндегі теккелердің рухани-діни орталық ретінде маңыздылығы қарастырылады, олар Орталық Азиядағы түркі халықтарының исламдық бірегейлігінің қалыптасуына ықпал еткен. Зерттеу шығыстану археографиясы мен кітап дәстүрін талдау негізінде жүргізіліп, мұсылмандық қолжазбаларды жинау, сақтау және зерттеу үдерістерін анықтауға бағытталған. Негізгі мақсаттардың бірі ол теккелердің қажылық, мұсылмандық білім беру және түркі халықтарының мәдени-діни дамуы салаларындағы рөлін зерделеу болып табылады. Тарихи деректер текке қызметінің қолжазба дәстүрімен тығыз байланыста болғанын көрсетеді, өйткені дәл осы институттарда діни еңбектер, философиялық трактаттар және исламдық дәстүрдегі әдеби жәдігерлер сақталып, қайта көшіріліп, таратылған. Сонымен бірге, теккелер тек діни қызмет атқарумен шектелмей, түрлі аймақтар арасындағы байланысты нығайтып, түркі-мұсылман қауымдастығының мәдени-рухани бірлігін қамтамасыз еткен.

Зерттеудің теориялық негізі мәдени археография және тарихи-мәдени талдау ұғымдарына сүйенеді, олар қолжазбаларды діни білім мен рухани тәжірибелерді жеткізетін ұжымдық жад элементтері ретінде қарастырады. Методологиялық тұрғыда зерттеу салыстырмалы-тарихи әдісті, қолжазбаларды археографиялық талдауды, сондай-ақ текке қызметінің әлеуметтік, этно-саяси және этно-діни контекстін зерделеуді қамтиды.

Зерттеу нәтижелері Анадолыдағы өзбек теккелерінің XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бірінші ширегіндегі әлеуметтік және саяси тұрақсыздық жағдайында түркі-мұсылман халықтарының рухани және білім беру тәжірибелерін түрлендірудегі маңызды рөлін көрсетеді. Мақалада Осман империясындағы теккелердің түркі-мұсылман қажыларын біріктірудегі басты рөл атқарғаны туралы гипотеза негізделеді, олар діни бірігу кеңістіктеріне айналды. Бұл орындар Стамбұлға келген түркітілдес мұсылмандарға қолдау көрсетіп, сопылық ілімдерді таратуға ықпал етті және исламдық дәстүрлерді сақтау миссиясын орындады. Олардың исламдық білім берудің дамуы мен аймақтар арасындағы мәдени байланыстарды нығайтуға қосқан үлесі теккелердің қолжазбалық мұрасын әрі қарай зерттеу қажеттілігін айқындайды. Бұл зерттеулер түркі әлеміндегі діни және этномәдени үдерістерді тереңірек түсінуге жаңа мүмкіндіктер ашады.

Түйін сөздер: Ыстамбұл; дәруіштер теккелері; Орталық Азия; түркі-мұсылман халықтары; қажылық; Осман империясы; патшалық Ресей

Introduction

Prior to the implementation of the colonial policies of the In Russian Empire, the Turkic-Muslim peoples of Central Asia utilized transregional communication arteries encompassing both overland and maritime routes through the territories of modern-day Afghanistan, Iran, and India to fulfill the ritual practice of hajj. In the first half of the 16th century, the Ottoman Empire, having colonized Mecca and Medina, assumed the title of *hadimü'l-harameyn* (Custodian of the Two Holy Sanctuaries) ([Inalcik 1997](#): 326-329), with its sultans taking on the sacral-political role of the caliphate and becoming supreme patrons of the global Muslim *ummah*. This geopolitical and confessional shift led to the inclusion of Istanbul within the configuration of pilgrimage routes for the Turkic-Muslim peoples of Central Asia. Simultaneously, the intensification of interstate conflicts with neighboring Afghanistan, Iran, and India compelled these communities to direct their pilgrimage trajectories primarily through Ottoman territories. During this period, pilgrims reaching the Caspian Sea with caravans from the interior regions of Central Asia crossed the waters by ship, heading toward Anatolia. Their routes often involved traversing the Astrakhan Khanate, the basins of the Idil (Volga) and Don Rivers to the Crimean Khanate, and onwards to Istanbul, or alternatively passing through the port infrastructure of Derbent in the Caucasus and along the Terek River into the eastern provinces of the Ottoman Empire, ultimately arriving in Istanbul via land or sea. From Istanbul, the most frequented route to the Hijaz was by sea, although land-based transport networks were also utilized in certain cases ([Nikolskiy 1911](#): 256-292).

Central Asian pilgrims primarily sought to visit Istanbul, which during the Ottoman period functioned as an integrative hub connecting regions that included Mecca and Medina. At the same time, Turkic-Muslim communities from Kazan, Ufa, Orenburg, the Crimea, the Balkans, the Kazakh steppes, and Turkestan participated in interregional assemblies of the Turkic world, which served as platforms for the exchange of political, social, cultural, religious, and intellectual innovations within their respective regions ([Timaev 1909](#): 107). During the hajj season, between 5,000 and 16,000 pilgrims from the In Russian Empire and the Central Asian khanates reached the Islamic holy sites on the Arabian Peninsula, drawing strategic attention from the imperial administration to this region ([Naumkin 2020](#): 229-260). According to alternative sources, the annual influx of pilgrims to Mecca, particularly during the Eid al-Adha holiday, predominantly comprised residents of Arabia and Turkey, while minorities included individuals from the colonies of the In Russian Empire, Bukhara, China, and Iran. Statistical data from the early 20th century indicate that the total number of pilgrims ranged from 180,000 to 200,000 annually, with only 8,000 to 12,000 originating from the In-Russian Empire. The increase in the number of pilgrims during this period correlated with the organization of transportation infrastructure, the affordability of railway travel, and other logistical factors ([Saidazimbaev 1909](#): 17-18).

In the second half of the 19th century, the highest levels of the tsarist administration-initiated discussions on the institutionalization of a body specifically designed to regulate issues related to Muslim pilgrimage. As part of these initiatives, it was proposed to establish a specialized commission responsible for developing comprehensive measures to support Muslim pilgrims and unify their travel routes, including the mandatory use of a primary route through Istanbul, which would apply to all Muslims of the In Russian Empire ([Neflyasheva 2006](#): 19-34).

At the beginning of the 20th century, five high-level meetings were held to address key aspects of the Muslim question, including issues related to hajj. The first meeting, organized by the Ministry of Public Education and led by Privy Councillor A.S. Budilovich from May 10 to June 3, 1905, focused on educational strategies for Eastern aliens. The second meeting, chaired by Adjutant General Count A.P. Ignatiev from November 29, 1905, to May 28, 1906, dealt with confessional issues. The third meeting, held at the Ministry of Internal Affairs from January 12 to January 29, 1910, was dedicated to developing measures to counteract Tatar-Muslim influence in the Volga region. The fourth interdepartmental meeting conducted from November 30, 1910, to December 14, 1911, concentrated on issues of school education for the indigenous, non-Orthodox, and non-Christian populations. The fifth meeting, held at the Ministry of Internal Affairs from April 29 to May 16, 1914, aimed to thoroughly address matters related to Muslim affairs ([Senyutkina 2018](#): 232-234).

Thus, the study of the pilgrimage the Turkic-Muslim peoples of Central Asia through Istanbul, as a central axis of cultural and religious mutual influence among Turkic peoples, assumes particular relevance in the context of contemporary historical processes. Since the mid-20th century, the tsarist administration sought to institutionalize the regulation of this phenomenon in order to exert control over the Turkic-Muslim peoples of Central Asia, as the empire perceived the Ottoman state as a source of potential threat, driven by its religious and political influence. The analysis of Turkish and In Russian historiography on the relations and mutual influence between the Ottoman Empire and the Turkic-Muslim peoples of Central Asia aims to uncover the role of Uzbek tekkes (dervish lodges) as crucial cultural and spiritual centers and shelters for the Turkic-Muslim peoples of Central Asia, as evidenced through the prism of pilgrimage. This study examines the historical background and evolution of the pilgrimage of Turkic-Muslim peoples through the territory of the Ottoman Empire, explores the main routes and specific features of the pilgrimage practice, and reveals the significance and functional role of Uzbek tekkes in Istanbul.

Materials and methods

The issue of pilgrimage among the Turkic-Muslim peoples of Central Asia is a complex one, which has been thoroughly investigated in administrative reports, analytical notes, and scholarly works prepared within the methodological frameworks of the Tsarist administration in the Volga region, the Caucasus, the Kazakh steppe, and the Turkestan General-Governorship. The empirical foundation of this research includes a substantial corpus of archival materials preserved in the Central State Archives of Uzbekistan and Kazakhstan, as well as in regional repositories such as the State Archive of the West Kazakhstan Region.

From a methodological perspective, particular emphasis is placed on the analysis of primary sources, including published collections of documents from the Missionary Anti-Muslim Department of the Kazan Theological Academy. These materials are characterized by a high degree of ideological bias, necessitating the application of critical-analytical approaches to interpret their content. One of the pioneers in studying the phenomenon of Islam and the discursive justification for countering its spread in pre-revolutionary literature was M.A. Miropiev ([Miropiev 1877](#): 19). In his work, the author conducts a comprehensive analysis of the religious and political significance of the Hajj as the sacred pilgrimage of Muslims to Mecca, within which participation in ritual and celebratory practices occurs. Particular attention is given to the structural-functional interpretation of this phenomenon within the framework of Islamic systems.

A notable contribution to the study of pilgrimage among the Turkic-Muslim peoples of Central Asia was made by Sh. Ishaev, who, published an article in the journal *Central Asian News* in 1896. In this publication, he emphasized the role of Mecca as a sacred center for Muslims within the Russian Empire ([Ishaev 1996](#): 64). A methodological approach rooted in critical analysis of documentary sources was also employed by V.I. Yarovoy-Ravsky. In 1899, he compiled a collection of documents on Islam, providing detailed insights into the pilgrimages of the Turkic-Muslim peoples of Central Asia ([Yarovoy-Ravsky 1889](#): 31). That same year, the military publishing house in St. Petersburg issued a report by Staff Captain Davletshin on his expeditionary mission to Hejaz. This document highlighted key aspects of intergovernmental and cultural-religious relations between the Ottoman Empire and the Turkic-Muslim peoples of Central Asia ([Davletshin 1899](#): 127-129). These studies demonstrate the application of interdisciplinary methods, incorporating elements of comparative-historical analysis, discourse-based approaches, and source-critical methodology. Such approaches enable a nuanced understanding of the multifaceted nature of the Hajj within the broader socio-political processes of the era.

In pre-revolutionary historiography, the issue of the Hajj in Imperial Russia was explored by Said-Gani Saidazimbaev, who in 1908 conducted a detailed study of the processes involved in the movement of Muslim pilgrims to Mecca ([Saidazimbaev 1908](#): 1-23). His work, consisting of five chapters, represents a comprehensive investigation grounded in an interdisciplinary approach. The author meticulously examines the organization of the pilgrimage, the operation of food supply infrastructure, logistical schemes for transporting pilgrims by rail, land, and sea, the construction of intermediary stopover points, and the mechanisms of linguistic support provided to pilgrims through interpreters.

The dynamics of the Hajj and the institutional necessity of controlling pilgrims in Istanbul were also examined by M.E. Nikolskiy. His study, published in 1911 in the journal *Historical Bulletin*, is divided into two parts, presenting a structured model of analysis that situates the Hajj within the geopolitical context of the Ottoman and Russian Empires ([Nikolskiy 1911](#): 284).

Following the dissolution of the Soviet Union, previously inaccessible archival documents concerning the relations between the Ottoman Empire and the Central Asian khanates began to be published. In Turkish historiography, Central Asia is conceptualized as Turkestan, with regions such as Bukhara, Samarkand, Khiva, Khorezm, and the Kazakh steppe identified as the Turkestan khanates, thereby offering a unique methodological perspective for the analysis of regional history.

A collection of materials on Ottoman-Central Asian relations was published in 2005 under the auspices of a research project led by Yusuf Sarıınay. This collection exemplifies an innovative research approach, combining traditional source-critical methods with the use of digital archival techniques. It addresses issues of pilgrimage, the role of Istanbul as a strategic hub on the Hajj route, and the multifaceted nature of Ottoman-Turkestan relations, encompassing not only political but also scientific, economic, and religious interactions, which remained relevant until the end of World War I.

These connections, although sustained during the years of Turkish-Soviet engagement following the establishment of the Turkish Republic, were significantly weakened after the Soviet Union consolidated control over Central Asia, marking a pivotal shift in regional dynamics ([Sarıınay 2005](#)).

The relationship between the Ottoman Empire and the Turkestan region, despite the political disconnect, continued to evolve through entrenched cultural and religious ties. A critical dimension of this relationship was the steady flow of pilgrims from Turkestan to Istanbul, the epicenter of the caliphate. This phenomenon has emerged as a pivotal subject of inquiry within the framework of historical anthropology, particularly as it pertains to the role of religious practices in shaping intercultural and intergovernmental interactions. For instance, Seyfettin Erşahin's research investigates the Ottoman Empire's strategic role in safeguarding pilgrims, positioning pilgrimage as a matter of state policy. Erşahin's analysis, grounded in archival sources and political-economic theory, highlights the dual influence of Iranian and In Russian geopolitical factors in shaping pilgrimage logistics and political dynamics. This methodological approach, which contextualizes historical developments within broader socio-political shifts, provides a nuanced understanding of Ottoman governance concerning religious travel ([Erşahin 1999](#): 17-21).

A crucial methodological focus is the exploration of cultural and religious interconnections through the lens of pilgrimage, which held both spiritual and geopolitical significance for the Turkic and Muslim populations of Central Asia. Mustafa Güler, in his comparative analysis, frames pilgrimage as an extension of In Russian colonial policy, particularly focusing on how In Russian imperial interests intersected with the religious autonomy and identity of Central Asian Muslims. His study employs a socio-political methodology that examines how imperial control affected the organization and experiences of pilgrims traveling from Central Asia to Istanbul, positioning pilgrimage as both a religious duty and a potential site of resistance ([Güler 2016](#): 11-13). This analytical framework not only examines the overt interactions between state structures and religious practices but also reveals latent mechanisms of state influence over religious identity.

Further advancing this scholarly conversation, Mustafa Tanrisever offers an in-depth analysis of the pilgrimage patterns of citizens from the Bukhara Emirate through Ottoman territories. His study, rooted in archival research, emphasizes the social and cultural exchanges that occurred along pilgrimage routes. Tanrisever's methodological focus on archival sources allows for the examination of how pilgrimage contributed to the consolidation of cultural networks between the Ottoman and Central Asian Muslim worlds. His research underscores the political implications of pilgrimage, particularly in the context of the late 19th century, when the growth of transportation infrastructure raised concerns within the In Russian Empire. According to Tanrisever, In Russian anxieties about these pilgrimages were not solely religious but also political, as the mobility of Muslim populations across imperial boundaries was perceived as a potential threat to the empire's control over Central Asian territories.

In sum, the study of pilgrimage as a conduit for cultural and religious exchange not only enriches our understanding of Ottoman-Turkestan relations but also offers a lens through which we can examine the complex interplay of religious, political, and social factors shaping identity formation in Central Asia. Through the application of archival methods, comparative analyses, and political historiography, these studies reveal how pilgrimage served as a site of both religious devotion and political negotiation, offering a more comprehensive understanding of inter-imperial and inter-religious dynamics in the broader Eurasian context.

In domestic historiography, the exploration of pilgrimage and the role of Istanbul as a pivotal cultural and spiritual nexus for Turkic-Muslim communities has been comprehensively examined in the works of Mashhur Zhusip Kopeyuly. His corpus, which encompasses documentary essays, poetry, and narratives of early pilgrims to Mecca and Medina in the late 19th and early

20th centuries, constitutes a critical primary source for reconstructing the historical and cultural praxis of pilgrimage within the Kazakh context. The scholarly contributions of Zhusip Kopeyuly have profoundly influenced subsequent historiographical frameworks, notably among prominent historians such as E. Bekmakhanov, A. Margulan, and M. Kozybaev, who have emphasized the centrality of his written materials as foundational to the historical conceptualization of pilgrimage practices among the Kazakh people ([Shagyrbaev 2018](#): 76-78). Nevertheless, despite the substantial weight of these sources, the methodological approach to studying the role of Uzbek tekkes within the broader canvas of national historical scholarship remains inadequately explored. This gap invites further theoretical deliberation and critical engagement, particularly within the broader paradigms of cultural exchange and religious transformation.

The methodology applied to the study of Uzbek dervish tekkes in Istanbul as centers of cultural-religious identity formation among the Turkic-Muslim populations of Central Asia in the context of pilgrimage (mid-19th to early 20th centuries) is grounded in a synthetic approach that amalgamates historical sociology, anthropology, and religious studies. Central to this methodology is the employment of historical-comparative analysis, which seeks to reconstruct the evolution of religious practices and cultural interactions within the intricate geopolitical milieu shaped by the imperial expansions of both the In Russian and Ottoman Empires. A critical tool in this analytical framework is the method of discourse analysis, applied to texts that describe pilgrimage rituals, dervish practices, and the functioning of tekkes. This approach facilitates the identification of key religious and cultural elements that fostered intercultural connections between Central Asia and the Ottoman Empire, providing insight into the intersection of religious devotion and political maneuvering.

Moreover, particular emphasis is placed on a source-driven methodology, which incorporates a comprehensive examination of archival materials, memoirs, folkloric traditions, and literary works. This methodological approach enables the reconstruction of religious and cultural transformations at the level of local communities and their interactions with broader Islamic structures. The integration of archival sources, alongside memoirs and oral histories, offers a more nuanced understanding of the role of pilgrimage, not merely as a religious undertaking but as a dynamic phenomenon reflecting the socio-political realities of the time. This methodological framework, which integrates textual analysis, allows for the precise identification of the cultural and ideological mechanisms through which Ottoman imperial influence shaped the formation of religious identities and cultural practices among Turkic-Muslim communities in Central Asian territories.

In sum, the synthesis of historical-sociological methodologies and cultural anthropology presents new avenues for understanding the role of pilgrimage within the context of cultural exchanges and religious transformations in Central Asia, particularly during the period of Ottoman dominance. By adopting a multi-disciplinary and comparative analytical approach, this research contributes to a deeper understanding of the interwoven dynamics of religious, political, and cultural processes, shedding light on the intricate mechanisms of identity formation and cross-cultural interaction between the Ottoman Empire and Central Asia.

In contemporary historiography, a significant focus is placed on examining the intersection of Jadidism and the role of Istanbul's tekkes as pivotal religious institutions within the broader socio-cultural landscape. Central to this inquiry is the question of continuity how the ideological currents of Jadidism, as a reformist movement within the Muslim world, intertwined with the

institutional structures of Sufi tekkes in Istanbul, and how these interactions informed larger cultural conflicts between tradition and modernity. Jadidism, as a modernizing force, sought to reconcile traditional Islamic teachings with the imperatives of modernization, secularism, and colonialism by advocating for reforms in religious education, the incorporation of scientific knowledge, and the evolution of Islamic praxis. Within this dynamic, Istanbul, as the spiritual and intellectual nucleus of the Ottoman Empire, played a critical role, with its tekkes serving not only as centers for religious practice but also as significant sites of cultural exchange and intellectual contestation. These tekkes, long considered bastions of orthodox Sufism, became arenas for ideological confrontation during the rise of Jadidism, wherein competing visions of Islam's role in the modern world came to the fore. A groundbreaking contribution to this field is found in the work of A.A. Kulshanova, whose analysis of the ideological, conceptual, and practical dimensions of Jadidism illuminates the movement's complex interactions with Ottoman religious structures ([Kulshanova 2022](#): 62-64).

The methodology for exploring the relationship between Jadidism and Istanbul's tekkes demands a multifaceted approach, drawing on historical, sociological, and religious studies frameworks. A key methodological tool is historical-comparative analysis, which facilitates the identification of both continuities and ruptures in religious, cultural, and educational practices in the context of the interaction between traditional Sufism and the reformist impulses of Jadidism. This comparative approach enables an in-depth understanding of how the traditional practices of the tekkes interacted with and were influenced by the reformist agendas of Jadidism, and provides a lens through which the religious practices of the time can be analyzed as dynamic responses to the pressures of modernization. Furthermore, discourse analysis plays a vital role in the investigation, focusing on the texts produced by both Sufi leaders and Jadidist reformers. These texts, including sermons, religious treatises, and educational curricula, serve as critical sources for uncovering competing narratives about the role of Islam in a rapidly changing world. Archival research further enhances this study by reconstructing the historical context of Jadidism's influence on the tekkes, allowing scholars to map the intellectual and cultural shifts of the period and to examine how broader geopolitical and socio-political factors shaped religious thought and practice within both the Ottoman and post-Ottoman contexts.

The theoretical framework of this study is founded upon an interdisciplinary synthesis of key paradigms, including religious transculturality, cultural identity, and syncretism theory, while employing advanced methodological approaches such as comparative analysis, discourse analysis, and archival research. These paradigms provide a robust analytical lens for examining the dynamic interplay of religious, cultural, and political forces within the context of Turkic-Muslim pilgrimage practices, particularly in relation to the interstitial role of Istanbul during the late 19th and early 20th centuries. In the context of religious transculturality, pilgrimage is conceptualized not merely as a religious ritual, but as a site of complex cultural exchange through which divergent religious practices, beliefs, and identities converge, thereby catalyzing the formation of hybridized Muslim identities. Pilgrimage routes, such as the passage through Istanbul, function as transnational vectors for the diffusion and reconfiguration of religious and cultural elements, fostering the synthesis of distinct Islamic traditions within the broader Muslim world. This process reveals the fluidity of religious identity as it is continually reshaped in response to shifting socio-political and imperial contexts.

The theory of cultural identity, applied here, focuses on the specific role of Uzbek dervish tekkes as cultural and religious loci of identity formation within the Turkic-Muslim populations of Central Asia. These tekkes serve as spaces of both preservation and transformation, where local religious practices are not only safeguarded but also adapted to the evolving cultural and political landscapes. As creative incubators of both religious devotion and cultural expression, these tekkes provide fertile ground for the crystallization of distinct ethnic and regional identities that intersect with larger Islamic narratives. This approach enables a nuanced understanding of the ways in which these institutions become instrumental in the preservation, negotiation, and transmission of cultural capital. Syncretism theory further enriches the analysis by facilitating an exploration of the mutual enrichment processes between diverse religious traditions. The fusion of various religious practices and belief systems within the tekke environment reflects the broader socio-political processes of cultural hybridization, with both internal religious transformations and external geopolitical forces—such as the interplay between the In Russian and Ottoman empires—acting as catalysts for change. Syncretism here is viewed not merely as a blending of traditions, but as an active, dynamic process of adaptation and resignification that reshapes the boundaries of religious practice and cultural identity.

To operationalize these theoretical frameworks, the study employs a multifaceted methodological approach. Comparative analysis, as a core tool, is utilized to identify both shared and distinct features of pilgrimage practices across different Turkic-Muslim communities, particularly those that intersected with the Ottoman Empire. This comparative lens is essential for situating Central Asian pilgrimage practices within broader trans-imperial and transnational networks, highlighting the intersections between local religious practices and Ottoman imperial policies. Discourse analysis serves as a critical methodological tool for interrogating the texts that document pilgrimage rituals, dervish practices, and the institutional functions of tekkes. By examining these texts, we are able to uncover the underlying ideological and cultural mechanisms that governed religious expression and social interaction, and to track how these texts both reflected and shaped broader socio-political realities. This allows for a nuanced reading of pilgrimage as both a religious and socio-political practice, where the text becomes a site for negotiating power, identity, and belonging. The study also draws on archival research, with a focus on primary source materials such as memoirs, religious treatises, and folkloric texts. Archival materials serve not only as a means of reconstructing the lived experiences of pilgrims and the operation of tekkes but also as a conduit for understanding the broader cultural and political forces at play. By analyzing these sources, the study seeks to reconstruct the religious and cultural transformations occurring within local communities, paying particular attention to their interactions with larger imperial structures and the ways in which local religious practices both contributed to and were shaped by broader cultural and political exchanges.

In conclusion, this study adopts a synthetic, multi-disciplinary approach to investigate the complex processes of religious transformation and cultural exchange among Turkic-Muslim communities in Central Asia, focusing on the role of pilgrimage and the function of Uzbek dervish tekkes as critical sites of identity formation. By combining theories of religious transculturality, syncretism, and cultural identity with methodological tools such as comparative analysis, discourse analysis, and archival research, this study provides a comprehensive framework for understanding the intersections between religion, culture, and politics in the Ottoman and Central Asian contexts.

Results

Despite numerous efforts and administrative measures, the In Russian imperial authorities were unable to resolve the issue of Hajj in a manner fully aligned with their interests and objectives, which led to the establishment of a special Hajj Committee in 1896 under the Turkestan Governor-General's Office. At its first meeting, the committee acknowledged the impossibility of completely preventing the Hajj due to its religious nature and concluded that it should be permitted, albeit with restrictions imposed by state policy. These restrictions entailed the creation of a special program for organizing the pilgrimage, which included the transportation of pilgrims from Turkestan to the port of Odessa, from where they would continue their journey to Hejaz on In Russian ships. This project, approved by the tsar in 1903, represented a pragmatic adaptation of In Russian imperial policy, which sought to control religious practices among Muslims while minimizing the political threat that, according to the authorities, the pilgrimage might pose. Furthermore, the 1904 circular, which lifted the ban on issuing passports, indicates an attempt to relax the restrictive measures while maintaining substantial control over the process. One significant consequence of this process was the involvement of private agencies in organizing the pilgrimage, which allowed the authorities to maintain nominal control while shifting responsibility for organizing the Hajj to private structures. The case of Seyid Gani Azimbayev, who carried out the first large-scale pilgrimage in 1908, illustrates the adaptive nature of this approach, where private interests and state restrictions were intertwined to ensure a regulated flow of pilgrims.

However, despite the established administrative procedures, the new order did not spare Turkic-Muslim pilgrims from severe hardships, as evidenced by the negative feedback from the pilgrims themselves. The criticism directed at Azimbayev, as articulated in the letter of Mustafa Yangalichef, clearly reveals the practical side of organizing the Hajj, which, despite administrative measures, failed to protect pilgrims from abuses, police brutality, and high costs. The letter, filled with emotional pain and dissatisfaction, calls into question the effectiveness of state policy regarding Muslims and their religious practices.

This case serves as an example of how In Russian imperial authorities utilized biopolitical mechanisms to manage transnational religious flows, ensuring not only control over the physical movement of Muslims but also minimizing their cultural and political mobility. In this context, the pilgrimage, which became an object of control, acquired an additional socio-political dimension tied to the identity and cultural memory of the Muslim world, emphasizing the significance of Hajj as not only a religious event but also a cultural one within the context of imperial power. Therefore, in the historical context, pilgrimage to the In Russian Empire can be viewed as a significant indicator of broader processes, including ideological and cultural interventions in the religious practices of Muslims. The issue of Hajj, surrounded by administrative barriers and state censorship, reveals the enduring strategies of imperial control and their impact on the social and political dynamics of Muslim communities, both in terms of individual practices and within the framework of larger transnational Islamic networks.

It is clear that the Turkic-Muslim pilgrims of the In Russian Empire also experienced great financial difficulties on the way. As we realized from the travel notes of one of the pilgrims, according to Behbu-di, "since he does not have a thousand marks in his sack, he cannot eat to his heart's content. In the quarantines he pretends to be lazy and passes without stamps. There

is not a single pilgrim who is in school or madrasa" ([Anisimov 2023](#): 551). Again, according to Behbudi's records, the Turkic-Muslim pilgrims of the In Russian Empire were in the following situation: "It is sad that some of your pilgrims set off without a penny in their bags, quarrel with porters, quarantine and port officials who charge them a few kurush each because we are poor. Some of them eat rancid meat cooked in Turkestan a month ago and get sick. They also eat goose and horse meat in hot weather. Some of them dip bread in the remaining mud, drink tea and eventually fall ill" ([Anisimov 2023](#): 554). The women's pilgrimage was more arduous. Behbudi reports the following in this regard: "Many Turkestan brothers went on pilgrimage with their women and children... The behavior of the Turkestan women on the ship is very hard and deplorable. It is a sin to drag women in such a state, trample them with their feet, hide them in the worst place of the ship, wrap them in the "tails" of their clothes and shove them on the ship. The voyage and the agony make them sick. They had better not put our poor mothers in that condition. Why do they need these tails when they can wear the abaya and the veil? Let these tails be cut off so that their torment and hardship may be lessened" ([Anisimov 2023](#): 555).

The In Russian Empire, seemingly fearing potential social unrest and political opposition, did not openly prohibit Muslim pilgrimage but, as noted above, actively employed mechanisms of control that hindered its realization. Faced with such stringent bureaucratic and administrative regulations, Muslims seeking to perform the Hajj resorted to various evasive strategies. Pilgrimages were carried out under pretexts such as health, trade, or other legitimate reasons, as well as through covert and conspiratorial methods, which significantly highlights the deep desire to engage in religious practices despite the obstacles. For instance, the In Russian consulate in Jeddah recorded regular flows of pilgrims from Turkestan arriving in Hijaz through the port of Jeddah without official documentation ([Yamaeva 1998](#): 7–9), demonstrating the importance of the religious ritual and the resistance prompted by it. Moreover, Russia sometimes prohibited pilgrimages based on the political and social context, such as during the Dukchu-Ishan uprising in 1889 and in 1903 when a ban on the Hajj was imposed ([Yamaeva 1998](#): 31–36).

According to documents from the In Russian consulate in Jeddah for 1894, the pilgrimage flow can be observed, with 75% of the 3,500 pilgrims heading to Hijaz coming from the Fergana Valley ([Yamaeva 1998](#): 72–78). This fact highlights the high level of religious activity and interest in the Hajj among local Muslims, underscoring the significance of pilgrimage as a sacred act for Muslims in conditions of colonial and social isolation. The fluctuations in the number of pilgrims, linked to the local agricultural situation, also reveal the complex interplay between socio-economic conditions and religious practice. For example, in 1909, due to a poor cotton harvest, one of the region's key economic resources, the number of pilgrims decreased to 1,500, while in 1910, following a better harvest, the number increased to 5,000 ([Yamaeva 1998](#): 137).

The Turkic-Muslim peoples of Tsarist Russia, despite social instability and restrictions, expressed their devotion to the holy places and sought to support and facilitate the development of infrastructure for the ease of pilgrimage. A prominent example of such support is the financial contributions to the construction of the Hijaz Railway, which aimed to ease the transportation of pilgrims. Donations from figures such as Astanakul, the kushbek of the Emirate of Bukhara, who sent 37,846 kuru to the Hijaz Railway Construction Committee in 1899, or Shabdan Baatyr, a Kyrgyz manap, who in 1904 donated 2,000 soms for the same cause, show a high level of involvement and social responsibility among local elites in the organization of pilgrimage ([Özyüksel 2000](#): 32). These initiatives can be seen as part of a broader network of cultural and

religious practices that sought to overcome the social and political barriers imposed by the authorities, while strengthening transnational Muslim identity and solidarity.

The policies of the In Russian Empire towards Muslim pilgrimage during the Tsarist period reveal a complex interplay between religious devotion, state control, and socio-political factors. Despite the imperial administration's efforts to regulate and limit the practice of the Hajj through bureaucratic restrictions, Muslims from Turkestan found clandestine ways to fulfill their religious duties, highlighting the deep-rooted significance of pilgrimage in their lives. The fluctuations in pilgrimage numbers, influenced by economic conditions, further demonstrate the intimate connection between religious practice and local socio-economic realities. Moreover, the contributions from Muslim elites in the region, such as donations to the Hijaz Railway, reflect not only a commitment to facilitating pilgrimage but also a broader sense of solidarity and resistance against imperial restrictions. These actions exemplify the resilience of Turkic-Muslim communities in the face of colonial repression and their continuous efforts to maintain and express their religious identity.

Discussion

The *tekkes* of Istanbul, serving as spiritual and cultural hubs, operated as key stopping points for pilgrims and played a pivotal role in fostering transnational religious and cultural connections within the Ottoman Empire. The Uzbek *tekke* in Üsküdar, as an autonomous institution, exemplifies a religious, social, cultural, artistic, and political establishment independent of major branches of the Naqshbandi Order, such as *Khalidiya* and *Mujaddidiya*. This tekke incorporated diverse ethnic and religious groups, including Afghans, Indians, and *qalandarhanas*, with a predominance of Central Asian representatives. Within the context of Ottoman spiritual and social life, it demonstrates the enduring influence of classical Naqshbandi thought, synthesizing spiritual practices and cultural traditions with the political and social framework of its era ([Green 2012](#): 14–17).

The methodology employed in the study of this subject integrates approaches from cultural anthropology, social history, sociology of religion, and political theory. This multifaceted framework provides a comprehensive understanding of the role of spiritual institutions in shaping the collective identity of Turkic-Muslim communities in Central Asia. A significant conceptual tool in this analysis is the application of theories on transnational networks, cultural identity, and cultural memory, enabling an exploration of the mechanisms of connection and exchange among diverse religious and ethnic groups. By examining *tekkes* as religious and cultural nodes within pilgrimage networks, the study highlights their social functions, influence on Ottoman state policies and culture, and their role in shaping cultural identities through social integration and political support from the Ottoman administration. The *tekkes*' role as sanctuaries for itinerant dervishes and pilgrims from Central Asia, Russia, and China, in the context of Ottoman religious policy, opens new avenues for examining the intersection of Islam and politics amidst colonial and globalizing processes.

Archival sources reveal that pilgrims traversing Ottoman territory were provided with extensive support at both official and unofficial levels, with their lives and property safeguarded by state structures. For instance, during the pilgrimage of Bukhara's Mirza Haji Sabir in 1810, the governor of Damascus, Abdullah Pasha, confiscated a portion of his funds ([Lifchez 1992](#):

4–6). Upon learning of the incident, Emir Haydar of Bukhara appealed to the Ottoman Sultan for redress. In response, the Sultan issued a decree directed to the highest administrative authority in the region, mandating the restitution of the confiscated funds. If the return of the seized assets proved impossible, compensation was to be provided from properties and lands in Damascus, with the funds subsequently delivered to Dersaadet (a term denoting Istanbul, meaning "Gate of Happiness") (Lifchez 1992: 31–33).

Analogous examples illustrate how the Ottoman administration extended support to Central Asian Muslims. Shaykh Ahmed Efendi, a prominent leader of the Bukhara branch of the Naqshbandi *tariqa*, was provided with two months' salary, transported aboard an Egyptian steamship, and sent to Alexandria. A similar incident occurred in 1850, involving Haji Molla Ahmed Efendi, the son of the Shaykh-ul-Islam of the Kokand Khanate. After an extended stay in Istanbul due to financial constraints, he received monetary assistance amounting to 500 *kurus* from the Sultan's funds and was subsequently sent back to his homeland (Lifchez 1992: 38–41). Particular attention to Turkic-Muslim pilgrims can also be observed in diplomatic practices. For instance, Emir Abdullah of Bukhara (1885–1910) dispatched a delegation in 1884, led by Haji Mirza Mehmed Sharif, carrying a gift chest to Mecca. The delegation passed through Istanbul without inspection, facilitated by a special decree accompanied by a *Sadaret* memorandum (Lifchez 1992: 94–97).

The situation underwent a significant transformation under the colonial policies of the In Russian Empire in the latter half of the 19th century. Political and economic stagnation, coupled with cultural decline and the pressures of colonial rule, rendered the Turkic-Muslim populations of Central Asia dependent on authorities representing a different religious system. Within this context of dependency, the practice of religious rites, including pilgrimage, required the approval and support of secular authorities. While the In Russian policies in Turkestan have not been subject to comprehensive scholarly analysis, certain elements of their doctrine can be discerned from the speeches of General von Kaufman, the first military governor-general of Turkestan (1867–1882). He stated: *"We must tolerate the presence of Islam in these lands, but we cannot allow its expansion. The time has come to deprive Islam of the conditions necessary for its existence. It will disappear on its own. Let us not impose restrictive policies, as they will provoke resistance from the local population"* (cited in Litvinov 2006: 56–59).

Thus, pilgrimage for Muslims of the In Russian Empire was not merely a religious act but also a significant cultural and political event. Recognizing this, the authorities sought to obstruct its realization. One such method involved administrative barriers. In 1880, the In Russian Ministry of Internal Affairs issued a circular instructing provincial administrations to cease issuing passports to pilgrims. Despite these measures, Muslims determined to fulfill their religious duty resorted to traveling to ports such as Odessa, where they procured the necessary documents at exorbitant prices. The inability to fully curtail pilgrimage journeys eventually compelled the In Russian authorities to lift the ban on passport issuance in 1904 (Litvinov 2006: 97–103).

It has been established that the imperial administration of the In Russian Empire systematically engaged the scholarly community and missionary organizations in the development of specialized treatises and monographs designed to ideologically and administratively counteract the practice of pilgrimage. One such treatise, published in the 1870s, emphasized the politico-cultural nature of the Hajj, justifying the need for measures aimed at severely limiting its accessibility to Muslims (Litvinov 2006: 48). This text should be viewed as part of a broader strategy of epistemological intervention, aimed at transforming religious experiences through state regulation.

By the late 19th century, the intensification of pan-Islamist ideology within the Muslim world had deeply alarmed the tsarist administration. This phenomenon, perceived as a threat to the political status quo, mirrored the anxieties of other colonial powers, including Britain, which governed extensive territories within the Islamic world. A key instrument in countering this perceived threat was the deployment of public health discourse, constructed around the “threat of infectious diseases”. From the 1890s, international conferences on infectious diseases and quarantine measures were organized, ostensibly to protect the health of Muslim subjects but in practice serving as a mechanism to restrict their religious mobility. While colonial policies outwardly proclaimed the absence of direct legal barriers to pilgrimage, the implementation of epidemiological and sanitary restrictions created conditions that, within the framework of Islamic legal tradition (*Shari’a*), rendered the Hajj virtually unachievable. Thus, quarantine practices became a latent tool for repressing religious activity.

Abdurreshid Ibrahim (1850–1944), an Uzbek Muslim intellectual and social activist, criticized these measures based on his observations, pointing to their covert political nature: *“Although quarantine appears at first glance to be a sanitary measure, it is, in reality, a political evil. Unfortunately, Ottoman officials and doctors neither recognize nor understand its political essence... Europeans, on the other hand, have always prioritized and continue to prioritize the political aspect above genuine healthcare concerns”*. This commentary, reflecting a profound understanding of the complex dynamics of colonial governance, illustrates how the discourses of biopolitics and sanitation were integrated into imperial control strategies. These measures effectively demobilized transnational Islamic networks and ritual practices, embedding surveillance and restriction within the framework of colonial administration.

Conclusions

Istanbul dervish lodges (*tekke*), key elements of Islamic civilization and functioning as *khanqahs*, have for centuries played crucial roles not only in religious but also in social, cultural, and political spheres. These institutions became centers of education for prominent figures in religion, science, art, and culture, while actively providing social support to the poor, the sick, and those who were destitute. As essential nodes in transnational Islamic networks, Uzbek *tekkes* played a decisive role in integrating and consolidating the Turkic-Muslim peoples of the In Russian Empire, creating bridges of understanding and unity among diverse ethnic and religious groups. Particularly significant were the *Naqshbandi tekkes*, which flourished in the Ottoman capital, fulfilling both an enlightening function in promoting Sufi teachings and serving as stations for pilgrims.

These dervish lodges not only maintained high spiritual and educational standards but also served as crucial social institutions with considerable influence on the region's political life. Uzbek *tekkes*, in particular, were distinguished by their representativeness, attracting pilgrims and believers not only from Central Asia but also from other parts of the Ottoman Empire. In the context of geopolitical tensions in Central Asia, driven by rivalries between Russia, China, and Britain, the sheikhs of these *tekkes* acted as spiritual diplomats, sent to maintain relations with authorities and resolve local social and political conflicts.

Thus, Uzbek *tekkes*, as vital centers of religious, cultural, and political activity, contributed to the formation and maintenance of unity among the Muslim communities in a complex

international environment. Furthermore, these lodges served as important sociocultural hubs, providing not only spiritual guidance but also material support to pilgrims, which, in the context of harsh conditions and political restrictions, was a significant contribution to the stability and social cohesion of the Turkic-Muslim peoples.

Acknowledgments

We would like to express our gratitude to the editors and reviewers for the scientific support of our article.

References

- Anisimov O. The In Russian Empire as a Regulator of the Hajj and In Russian Orthodox Pilgrimage. *Bulletin of Saint Petersburg University. History*. 2023. Vol.68, no.2, pp. 549–556. <https://doi.org/10.21638/spbu02.2023.215> (in English)
- Davletshin A. *Report of Staff Captain Davletshin on his Mission to Hejaz*. St. Petersburg: Military Printing Hous. 2018. 170 p. (in Russian)
- Green N. *Sufism: A Global History*. Oxford: Wiley-Blackwell. 2012. https://www.academia.edu/3609878/Sufism_A_Global_History_Oxford_Wiley_Blackwell_2012_ (in English)
- Güler M. The Phenomenon of Hajj in Kyrgyzstan from the 19th Century to the Present and the Ottoman Empire's Approach to Pilgrims of the Region. *Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences*. 2016. Vol.18, no.1, pp.1–16. (in Turkish)
- Erşahin S. The Ottoman Empire and the Hajj Expeditions of Turkestan Muslims (From the Tsarist Period to the Present). *Diyanet Scientific Journal*. 1999. Vol.35, no.1. (in Turkish)
- Inalcık H. *The Ottomans and the Caliphate. Islamic History: Culture and Civilization*. Istanbul: Kitabevi. 1997. 267 p. (in Turkish)
- Ishaev Sh. Mecca, the Sacred City of Muslims (Part One). *Central Asian Bulletin* 1996. No.1–2. (in Russian)
- Kulshanova A. Jadidism: ideology, conceptual approaches and practice. *Bulletin of L. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series*. 2022. Vol.138, no.1, pp.59–71. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2022-138-1-59-71> (in English)
- Lifchez R. *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey* (Comparative Studies on Muslim Societies) – Hardcover. Publisher: University of California Press, 1992. (in English)
- Litvinov V. *Religious Pilgrimage: A Regional Aspect* (The Example of Turkestan in the Middle Ages and Modern Times). Yelets: I.A. Bunin Yelets State University. 2006. 377 p. (in Russian)
- Miropiev M. The religious and political significance of the Hajj or the holy journey of Muhammad to Mecca for religious celebration. In: The Missionary anti-Muslim collection. *The works of students of the missionary anti-Muslim department at the Kazan Theological Academy*. Issue XV. Kazan: Tip. Imperial University. 1881. 251 p. (in Russian)
- Naumkin V. Russian Diplomat in the Vilayet of Islamic Holy Sites in the Beginning of the Twentieth Century. *Scientific information-analytical, cultural and educational journal "State, Religion, Church in Russia and abroad"*. 2020. Vol.38, no.1, pp.229–260. DOI: <https://doi.org/10.22394/2073-7203-2020-38-1-229-260> (in Russian)
- Neflyasheva N. The In Russian Empire: The Hajj Experience. Similarities and Differences in Regional Strategies (1870s). In: *II Inter-University Scientific Conference "Russia and the Modern World:*

- Problems of Political Development": Proceedings. Moscow, 2006. Pp. 19-34. <https://iaas.msu.ru/wp-content/uploads/2022/03/2019-2.pdf> (in Russian)*
- [Nikolskiy M.](#) Muslim Pilgrimage to Mecca (Part One). *Historical Bulletin*. Vol. XXIV, No.5. <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Arabien/XX/1900-1920/Nikolskij/text2.phtml?id=5326> (in Russian)
- [Özyüksel M.](#) Hejaz Railway. Istanbul: *Tarih Vakfı Yurt Publications*. 2000. Pp. 215-227. (in Turkish)
- [Sarıнай Yu.](#) *Ottoman-Turkestan Relations in the Documents of the Turkish State Archives T.C.* Prime Ministry State Archives General Directorate, Ottoman Archives Department, Publication: Ankara. 2005. 197 p. (in Turkish).
- [Sarıнай Yu.](#) The Center for the Pilgrims of Turkestan as the Visit Destination in Istanbul. *Bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic*. 2019. No.88, pp.1–18. <https://doi.org/10.12995/bilig.523058> (in Turkish)
- [Saydazimbayev S.](#) *Report of Sayd-Gani Saydazimbayev on the Movement of Muslim Pilgrims to Mecca in 1908*. St. Petersburg. 1909. (in Russian)
- [Senyutkina O.](#) Guseva Ju. The Discourse on In Russian Muslims in the Documents of the Special Conferences of 1905-1914. *State, Religion, Church in Russia and Abroad*. 2018. No.4, pp. 231–254. DOI: <https://doi.org/10.22394/2073-7203-2018-36-4-231-254> (in Russian)
- [Shagyrbaev A.](#) *The Religious Views of Mashkhur Zhusup Kopeyuly*. Almaty: Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan. 2018. 223 p. (in Kazakh)
- [Timaev K.](#) Muslim Pilgrimage. *Turkestan Courier*. 1909. T.106(107). (in Russian)
- [Yamaeva L.](#) Muslim Deputies in the State Duma of Russia. 1906-1917. In: *A Collection of Documents and Materials*. Ufa. 1998. 376 p. (in Russian)
- [Yarovoy-Ravsky V.](#) Pilgrimage (Hajj) to Mecca and Medina. In: *Collection of Materials on Islam*. 1(1). St. Petersburg. 1889. (in Russian)

Information about authors

Mirzahan Sh. Egamberdiyev – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, 95. Karasai Batyr Str., Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>, mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Aiman M. Azmukhanova – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2. K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>, aimanazmukhanova@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Мырзахан Шарипбайұлы Эгамбердиев – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қарасай батыр көш., 95, Алматы, Қазақстан Республикасы. <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>, mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Айман Махсотқызы Азмұханова – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы. <https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>, aimanazmukhanova@gmail.com

Сведения об авторах

Мирзахан Шарипбаевич Эгамбердиев – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, ул. Карасай батыра, 95, Алматы, Республика Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>, mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

Айман Махсотовна Азмукханова – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан. <https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>, aimanazmukhanova@gmail.com

Authors contribution

Egamberdiyev, M. – Initiating and formulating the ideas of the research, defining its objectives and tasks; managing and coordinating stages of the research, including planning and execution of research activities; preparation, creation, and presentation of the published work, including conducting critical analysis, writing commentary, and participating in post-publication stages such as revision and assessment of results.

Azmukhanova, A. – Developing and conceptualizing the research methodology; directly conducting the research process, including organizing and performing experiments, collecting and analyzing evidence; developing, visualizing, and presenting the research results within the published work; preparing and creating the initial draft of the text, including its lexical and conceptual translation, as well as ensuring compliance with academic standards.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict of interest information.** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.12.2024

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 05.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.02.2025



<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-46-67>

Key discourses of Turkish Eurasianism

G. Zhumatay^a  , A. Yskak^b , Ya. Sari^c 

^{a,b}Narxoz University, Almaty, Kazakhstan

^cIbn Haldun University, Istanbul, Türkiye

 gabit.zhumatay@narxoz.kz

Abstract: The goal of this paper is to explore Turkish Eurasianism, ascertaining and analyzing diverse types and concepts of Eurasianism in Türkiye. The objectives of the study are to examine theoretical, conceptual, and ideological origins and foundations of various types of Eurasianism in Türkiye and look into how they influence foreign policy course of Ankara, particularly in diverting the country away from the traditional unidimensional pro-Western Kemalist orientation and drifting it towards Eurasia by cultivating closer rapprochement and forging a strategic alliance with leading powers of the continent. The relevance and novelty of the topic are reflected in the in-depth critical analyses of the pertinent sources as well as in identifying the character and peculiarities of Eurasianist discourses in Türkiye. The results of the study have demonstrated that although Turkish Eurasianists are not a united political force and are not unanimous in foreign policy matters, to a certain degree they tend to exhibit anti-imperialist, anti-Western and counter-hegemonic attitudes. Adhering to anti-Western and more autonomous foreign policy course, Turkish Eurasianists tend to give a top priority for Ankara's strategic independence from the West and its closer rapprochement with Russia, China, Turkic states and other countries in Greater Eurasia. Despite their ardent support and advocacy for a greater autonomy from the West and reorienting the country to Greater Eurasia, as domestic political movements they are rather marginal, holding limited sway over Türkiye's internal and external policy. Therefore, to have a voice and a meaningful influence over Türkiye's foreign policy course, Turkish Eurasianists are periodically forced to ally themselves with powerful political parties such as Erdoğan's AK Party (AKP). Although Turkish Eurasianists consistently advocate for reorienting Türkiye to Eurasia, Ankara's foreign policy is mostly determined by pragmatic approaches. From this perspective, although after the collapse of the bipolar world order Türkiye has increasingly sought to cultivate a balanced international policy as a 'middle power', the nation's full disengagement from the Western strategic security system has never been a priority for Türkiye. As Ankara is deeply integrated and embedded within the policy and security system of the West since the inception of the Cold War, Turkish policymakers have emphasized the strategic partnership with the Transatlantic alliance system, focusing on EU membership.

Keywords: Türkiye; West; East; Eurasia; Eurasianism; Kemalism; Nationalism; neo-Ottomanism; Islamism; pan-Turkism; pan-Turanism

For citation: Zhumatay, G., Yskak, A. Sari, Ya. Key discourses of Turkish Eurasianism. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.150, no.1, pp.46-67. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-46-67>

Основные дискурсы турецкого евразийства

Г. Жуматай^а, А. Ыскак^б, Я. Сари^с

^{а,б}Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

^сУниверситет Ибн Халдун, Стамбул, Турция

Аннотация: Целью статьи является исследование турецкого евразийства, выявление и анализ различных типов концепций евразийства в Турции. Задачи исследования – анализ теоретических, концептуальных и идеологических истоков и основ различных типов евразийства в Турции и изучение их влияния на внешнеполитический курс Анкары, в частности, на отклонение страны от традиционной одномерной прозападной кемалистской ориентации и ее дрейф в сторону Евразии путем культивирования более тесного сближения и создания стратегического союза с ведущими державами континента. Актуальность и новизна исследования отражены в глубоком критическом анализе источников, а также в выявлении характера и особенностей дискурсов евразийства в Турции. Результаты исследования продемонстрировали, что, хотя турецкие евразийцы не являются единой политической силой и не едины в вопросах внешней политики, в определенной степени они склонны демонстрировать антиимпериалистические, антизападные и контрgegемонистские взгляды и позиции. Придерживаясь антизападного и более независимого внешнеполитического курса, турецкие евразийцы склонны отдавать приоритет стратегической независимости Анкары от Запада и ее более тесному сближению с Россией, Китаем, тюркскими государствами и другими странами Евразии. Несмотря на их горячую поддержку и пропаганду стратегической автономии от Запада и переориентации страны на Евразию, как внутренние политические движения они довольно маргинальны, имея ограниченное влияние на внутреннюю и внешнюю политику Турции. Поэтому, чтобы иметь голос и значимое влияние на внешнеполитический курс Турции, турецкие евразийцы периодически вынуждены вступать в союз с ведущими политическими партиями, такими, как Партия справедливости и развития Эрдогана (ПСР). Хотя турецкие евразийцы последовательно выступают за переориентацию Турции на Евразию, внешняя политика Анкары в основном определяется прагматическими подходами. С этой точки зрения, хотя после падения биполярного мирового порядка Турция все больше стремилась развивать сбалансированную международную политику в качестве «средней державы», полное отделение страны от стратегической системы безопасности Запада никогда не было приоритетом для Турции. Поскольку Анкара глубоко интегрирована в политику и систему безопасности Запада с момента начала холодной войны, турецкие политики подчеркивали стратегическое партнерство с системой Трансатлантического альянса, сосредоточившись на членстве в ЕС.

Ключевые слова: Турция; Запад; Восток; Евразия; евразийство; кемализм; национализм; неоосманизм; исламизм; пантюркизм; пантуранизм

Для цитирования: Жуматай Г., Ыскак А., Сари Я. Ключевые дискурсы турецкого евразийства. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.150, no.1, с.46-67. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-46-67>

Түрік еуразияшылдығының негізгі дискурстары

Ғ. Жұматай^а, А. Ысқақ^б, Я. Сари^с

^{а,б}Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан

^сИбн Халдун университеті Стамбул, Түркия

Аңдатпа. Бұл мақала түрік еуразияшылдығын тереңнен зерттеп, Түркиядағы еуразияшылдықтың бағыттары мен тұжырымдамаларын анықтап, талдауды мақсат етеді. Түркиядағы еуразиялық қозғалыстардың түрлі бағыттарының теориялық, концептуалдық және идеологиялық бастаулары мен негіздеріне сыни талдау жасау және олардың Анкараның сыртқы саясатына ықпалын, сонымен қатар елдің дәстүрлі батысшыл кемалистік бағыттан ауытқу әрекеттерімен Еуразиядағы жетекші державаларымен неғұрлым тығыз жақындасуды жеделдету, олармен стратегиялық одақ құру арқылы осы құрлыққа ойысу талпыныстарын қарастыру мақаланың міндеттері болып табылады. Зерттеудің өзектілігі мен жаңашылдығы тақырыпқа қатысты дерек көздерін терең талдау мен Түркиядағы еуразияшылдық дискурстардың сипаты мен ерекшеліктерін анықтаумен тікелей байланысты. Зерттеудің нәтижелері түрік еуразияшылдарының біртұтас саяси күш болып қалыптаспағанына және сыртқы саяси мәселелерде ортақ тұжырымды ұстанбауына қарамастан, белгілі бір дәрежеде олар батысқа қарсы антиимпериалистік және антигегемонистік көзқарастар мен ұстанымдарды көрсетуге бейім екендерін көрсетті. Батысқа қарсы және анағұрлым тәуелсіз сыртқы саясат бағытын ұстана отырып, түрік еуразияшылдары Анкараның Батыстан стратегиялық жағынан тәуелсіз болуын жақтап, елдің Ресей, Қытай, түркі мемлекеттері және Еуразиялық құрлықтың басқа да елдерімен жақындасуына басымдық береді. Батыстан стратегиялық тәуелсіздікті талап етіп, елдің Еуразия құрлығына қарай ойысуын жақтауына қарамастан, түрік еуразияшылдарының елдің ішкі және сыртқы саясатындағы ықпалы айтарлықтай шектеулі екені көрсетілді. Осыған орай Түркияның сыртқы саяси курсына белгілі бір деңгейде ықпал ету үшін түрік еуразияшылдары елдегі жетекші саяси күштермен, соның ішінде биліктегі Ердоғанның жетекшілігіндегі Әділет және даму партиясы (АКР) сияқты үстем саяси партиялармен одақ құруға мәжбүр болып отыр. Түрік еуразияшылдарының елдің Еуразияға қайта бағдарлануын дәйекті түрде қолдағанымен, Түркияның сыртқы саясаты негізінен прагматикалық тұжырымдар тұрғысынан анықталатыны көрсетілді. Осы тұрғыдан келгенде, екі полярлы әлем ыдыраған уақыттан бері «орта держава» ретінде Түркия халықаралық қатынастарда тепе-теңдікке негізделген әлдеқайда дербес саясат жүргізуге басымдық бергенімен, Батыстың стратегиялық қауіпсіздік жүйесінен шығу Анкара үшін ешқашан басым бағыт болған емес екені айқындалды. Қырғи қабақ соғысы уақытынан бері Батыстың қауіпсіздік жүйесіне етене түрде интеграцияланып, сіңіскен Түркия мен оның саяси басшылығы ел үшін әрқашан Трансатлантикалық альянспен әріптестіктің стратегиялық маңызы мен Еуропалық Одаққа мүше болудың саяси маңызын ерекше атап келеді.

Түйінді сөздер. Түркия; Батыс; Шығыс; Еуразия; еуразияшылдық; кемализм; ұлт-шылдық; неоттоманизм; исламизм; пантүркизм; пантуранизм

Introduction

The study explores diverse paradigms and discourses of Eurasianism in Türkiye, focusing on foreign policy stances and attitudes of various Eurasianist traditions, movements and political

forces within the country and their advocacy for a more independent, multidimensional and multidirectional foreign policy course, in which Ankara would play a meaningful role in regional and international affairs as an assertive 'middle power'. Throughout the Cold War period, the Republic of Türkiye had been thoroughly integrated into Euro-Atlantic political and security institutions, which allowed the country to acquire the Western identity, which reflected not only in the adoption of Western ideas and models of the development, but also in the nation's membership into Transatlantic institutions like the NATO ([Yilmaz and Bilgin 2006: 39](#)). Within the Transatlantic political and security system, Turkish policymakers systematically cultivated a democratic, unidimensional Western-centric and pro-European Union (EU) identity and discourse premised upon Kemalism, the hegemonic ideology of the country throughout the republican era. Nonetheless, with the collapse of the bi-polar international system and the dawn of a new world order, global and regional power shifts occurred, in which there was a relative decline of American hegemony and the emergence of non-Western power centers and leading nations who were determined to bring deep paradigm shifts and transformations in the international system, vigorously inducing tectonic changes in the Cold War status quo by establishing new rules of regional and global engagement ([Kutlay and Öniş 2021: 3051](#)).

All these shifts and transformations in the international arena induced by the end of the Cold War and the birth of a new world order, motivated and encouraged certain countries, including Türkiye, to acquire a new foreign policy orientation and identity. In addition to the hegemonic state-sponsored pro-Western Transatlantic Kemalist discourse, new overlapping and conflicting foreign policy discourses emerged in Türkiye. Turkish policymakers sought alternative regional realignments and orientations predicated on the country's political, diplomatic and military capabilities and outreach. In this regard, Türkiye has positioned itself as an assertive 'middle power' in the context of profound changes in the regional and international balance of power. This in turn was marked by the country's transition from a predominantly pro-Western transatlantic orientation to a more assertive military power in the context of the profound shifts in the US-led liberal global order ([Kutlay and Öniş 2021: 3053](#)).

From this standpoint, an assertive 'middle power' status has encouraged Türkiye to search for new realignments and foreign policy reorientations to gain a strategic autonomy, mitigate and lessen its excessive dependence and overreliance on the United States and the Western security system. The need for new realignments has been induced by the country's efforts to carve out a more autonomous policy space and to forge new alliances with other regional powers, particularly with nation states in Greater Eurasia. Such foreign policy shifts and reorientations have been prompted not only by transformations in international politics, but also by profound domestic policy changes that occurred during the 1980s and 1990s with the gradual reduction of the hegemony of Kemalist discourse and the advent of new alternative political parties and movements in Türkiye. A new generation of Turkish political leadership and policymakers such as Turgut Özal, Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan, Recep Tayyip Erdoğan, Ahmet Davutoğlu and others have prompted substantial paradigm shifts in domestic and international policy, mitigating the domination of Kemalist discourse in the country's international orientation. While remaining loyal to the unidimensional pro-Western European orientation and vocation of Kemalism, these ambitious Turkish policy makers have sought a multidimensional and multidirectional autonomous foreign policy course.

Such profound paradigm shifts in domestic and foreign policy of Türkiye have induced reconsideration and reassessment of the nation's conventional unidimensional pro-Western Atlanticist foreign policy and a move towards more autonomous multidimensional international policy, which implies the diversification of Türkiye's engagement with the Middle East, the Islamic world, newly emerged independent Turkic speaking republics in Central Asia and the South Caucasus, as well as influential powers of greater Eurasia such as Russia, China, Iran, India and others. Due to the new assertive 'middle power' policy course, Türkiye has gained an opportunity to extend its outreach beyond its traditional Western-centric orientation, penetrating the areas of Eurasia ([Tüysüzoğlu 2014](#)). At the center of new foreign policy discussions in Türkiye lies Eurasianism that has become the paramount intellectual and conceptual framework and paradigm in such debates among Turkish policy makers.

Turkish scholars highlight several prominent traditions and discourses of Eurasianism such as neo-Ottomanism, Islamism, pan-Turkism and pan-Turanism as the four most powerful ideologies that have played prominent roles in shaping domestic and external policy courses of the country ([Tüfekçi 2017a: 96](#); [Tüysüzoğlu 2014: 97](#)).

Although Kemalism is known for its rigid pro-Western Atlanticist identity and orientation and the influence of this hegemonic discourse has dwindled, being challenged by alternative discourses, Kemalism is in fact part of Eurasianist debates. Eurasianist foreign policy discourses such as neo-Ottomanism, Islamism, pan-Turkism and pan-Turanism have pushed Turkey towards an extensive engagement with the regions of Eurasia that had played a secondary or marginal role for Ankara during the Cold War. In Tüysüzoğlu's view, new foreign policy shifts towards the Islamic world, post-Soviet space and the Turkic world under Turgut Özal, Süleyman Demirel and their successors were informed and guided by Turkish Eurasianism ([Tüysüzoğlu 2014: 97](#)).

Although in the framework of Eurasianism Türkiye would strive for greater engagement with the whole Eurasia, at the onset neo-Ottomanist and Islamist orientations dominated Özal's and Demirel's policy. Yet during the 1990s, the importance of cultural, linguistic and ethnic proximity and affiliations with newly emerged Turkic republics in Central Asia and the South Caucasus gained momentum, which encouraged Türkiye to prioritize closer cooperation with Turkic states. A new Eurasianist pan-Turkic discourse of a "Turkish world stretching from the Adriatic to the Great Wall of China" guided Turgut Özal's new policy in inner Eurasia ([Balci and Liles 2018: 13](#); [Landau 1995](#); [Tüysüzoğlu 2014: 97](#)).

Methods and Materials

This article aims to investigate Turkish Eurasianism by exploring the various traditions and forms of Eurasianism in Türkiye, evaluating their conceptual, theoretical, and ideological foundations, and examining the ways in which they impact Turkish foreign policy. To conduct this study, we have critically examined the pertinent literature that addressed the research problem; in particular, we have critically analyzed studies that were written in Turkish, English and Russian. We have also carefully examined data from online media, reports from top analytical centers, research papers, and studies by Turkish and other foreign researchers. We have also reviewed a wide range of pertinent sources and materials related to our study. The information gathered for our investigation is extensive, contradictory, and overlapping. We have known that a thorough examination and critical questioning are necessary to determine what

trustworthy and pertinent information and data can offer and whether we have overlooked any crucial theoretical, conceptual, or contextual elements of the research problem. As a result, we have made sure that the data is trustworthy, pertinent to our investigation, and capable of offering enough details to enable us to address the research questions during the interpretation and analysis process.

The study's methodology is qualitative since we use discourse analysis and historical-comparative analysis to look at Turkish Eurasianism's origins, growth, and evolution as well as its different iterations and ideological foundations. Historical-comparative and discourse analysis is an effective method for determining and evaluating the historical foundations of Turkish Eurasianism, as well as its rise and spread in Turkey during the 1980s and 1990s. Furthermore, this analytical tool enables us to comprehend the production, reproduction, and reinforcement of Turkish Eurasianism and its derivatives in Turkish intellectual and political circles. By using this analytical tool, we have been able to determine the underlying reasons behind the formation of such a potent ideology and the motivations behind Turkish Eurasianism. Therefore, we have concluded that the origins of Turkish Eurasianism can be traced back to the way Turkish society responded to the difficulties and changes brought about by the end of the Cold War and its quest for a new foreign policy strategy that would enable Türkiye to play a key role in a new world order. We have demonstrated that Turkish nationalism and anti-Western sentiment are at the heart of Turkish Eurasianism through the use of historical-comparative and discourse analysis. Additionally, Islamism, pan-Turkism, pan-Turanism, and neo-Ottomanism all influence and inform Turkish Eurasianism. In addition, we have thoroughly investigated the current discrepancy between theory and practice regarding the degree to which Turkish Eurasianism influences and molds Türkiye's foreign policy paths. Türkiye firmly adheres to pragmatic and realist approaches in its foreign policy and in addressing global issues, despite Turkish Eurasianism being a potent political discourse. From this angle, our research aims to address the following queries: a) What led to the emergence of Turkish Eurasianism? b) What are the ideological foundations of Eurasianist discourses in Türkiye and how do they influence Ankara's foreign policy?

Results

The historical roots and birth of Eurasianism

Over the past three decades, Eurasianist ideas have taken deep root in Türkiye, having been accepted and embraced by Turkish policy makers, intellectuals and other parts of Turkish society. Yet it should be noted that Eurasianism was born among leading Russian intellectuals in Europe at the beginning of the 20th century. Although today Eurasianism is widely associated and identified with Aleksandr Dugin, a prominent Russian philosopher and far-right activist, as the founder of neo-Eurasianism in Russia, the roots of Eurasianism go back to the 1920s-1930s. After the Bolshevik revolution in 1917 a group of Russian intellectuals in exile in Europe laid the foundations of Russian Eurasianism as a response to tectonic shifts and transformation in Russia and Europe engendered by World War I and the Bolshevik takeover. Among the founders and theoreticians of Eurasianism in émigré were Prince N.S. Trubetskoy, P.N. Savitsky, P.P. Suvchinsky, G.V. Florovsky, G.V. Vernadsky, N.N. Alekseev, V.N. Ilyin, P.M. Bitsilli, Prince D.P. Svyatopolk-Mirsky and many other Russian intellectuals in Europe ([Dugin 1997](#); [Dugin 2012: 84](#)).

Anti-Westernism and the rejection of the West lie at the core of classical Eurasianism. Alexander Dugin defines traditional Eurasianism as “a movement that summarized and systematized in its worldview the main philosophical, sociological and historical views of the ‘early’ and ‘late’ Slavophiles, and went further than them in rejecting the West and affirming the unique character of Russian civilization” ([Dugin 2012: 85](#)). As anti-Westernism is central to classical Russian Eurasianism, the founders of Eurasianism stressed that Russia is not part of European civilization, rather N.S. Trubetskoy, P.N. Savitsky and their fellow contemporaries constructed a unique Russia political body as a distinct self-sustaining independent civilization, which was conceptualized by them as a “world state” ([Dugin 2012: 85](#)). While defining Russia as a unique geopolitical entity being the antithesis to Europe and to the broader Western civilization, the founders of classical Eurasianism outlined Russia’s Eurasian vocation, seeing virtually no difference between actual Russia and greater Eurasia. In this sense, the early Eurasianists specifically emphasized the cultural and civilizational identity and essence of Russia as the result and outcome of the coalescence of European and Oriental cultures and values, forming a single unique synthesis, representing something completely new, neither Europe nor Asia, but not a simple combination of both, that is Eurasian ([Dugin 2012: 85](#)).

As the early Eurasianists highlighted a broader Eurasian and even universal identity and vocation of Russia, they argued that the so-called “Russia-Eurasia” is a completely independent and unique civilization, which must be considered in itself as something different from both the West and the East. At the same time, the Eurasianists emphasized that the West is aggressive, and the East is patient and contemplative, therefore the influence of the West actively distorts the original Russian culture, and the influence of the East is constructive and benevolent. Hence, the Eurasianists were sympathetic to the East and firmly rejected all types of Westernism as well as the ideological by-products of Western culture such as liberalism, individualism, racism, materialism, atheism, techno-centrism and so on ([Dugin 1997](#)). The Eurasianists simultaneously highlighted that “Russia-Eurasia” should not be understood simply as a country, rather “Russia-Eurasia” should be seen a universal and worldwide state, and thereby as such Russia must be developed in accordance with distinct patterns, unlike either the Western or the Oriental models. The multitude of ethnic groups and cultures inhabiting its territory form a complex pattern, each element of which – Slavic, Turkic, Caucasian, Mongolian, Paleo-Asian, and other groups ought to find a worthy place in the process called “pan-Eurasian nationalism” ([Dugin 2012: 85](#)).

During the Soviet times, although Eurasianism was not officially invoked or sanctioned by the Soviet regime, certain scholars focused on various aspects of Eurasianism from historical perspectives. Perhaps, the leading scholar who systematically focused on Eurasianism was a prominent Soviet intellectual and historian Lev Gumilyov. After the fall of the Soviet Union and emergence of new independent states in the ruins of the Soviet empire, there was the renaissance of Eurasianism not only in Russia, but also in Kazakhstan and other former Soviet republics. There was a top-down promotion of Eurasianism by prominent political leaders, specifically by Kazakhstan’s first president Nursultan Nazarbayev who proposed a Eurasian Union in 1994 ([Nazarbayev 1994](#)). Such top-down proposals and advocacy for Eurasianism by president Nazarbayev and his counterparts were soon translated into concrete actions when Kazakhstan, Russia, Belarus and other former Soviet republics got together to set up supranational institutions that further facilitated integration processes in the region.

Besides the top-down advocacy for Eurasianism, there has been bottom-up advocacy and initiatives aimed at revitalizing and realizing Eurasianist ideas in practice. In this regard,

Alexander Dugin has been central in revisiting classical Eurasianism and developing new concepts of Eurasianism adapted to the new geopolitical status quo. Although Dugin's Eurasianist ideas may seem just a mere replication of the concepts and theories of classical Eurasianism, his neo-Eurasianism is way too radical and aggressive in its character and essence. Like the architects of Eurasianism, Alexander Dugin highlights the deep historic Western hostility to Russia. In this regard, he goes further by saying that the West is satanic and decadent ([Novaya Gazeta Europe 2024](#)). Dugin has called for dismantling and wiping out "the epistemological hegemony of the West" that has poisonous effects on Russian consciousness ([Novaya Gazeta Europe 2024](#)). The publication of his seminal book in 1997 titled *"Fundamentals of Geopolitics: Russia's Geopolitical Future"* prompted harsh reactions in Western academic and intellectual circles as well as among policy makers. Reviewing Dugin's contentious book, a leading American scholar and fellow at the Hoover Institution, John B. Dunlop assessed his neo-Eurasianism and anti-Western attitudes as a sign of the rise of far-right fascist ideologies, sentiments and ideas in Russian society ([Dunlop 2004: 41](#)). Western scholars and experts had observed the spread of far-right radical Russian nationalism in the form of Eurasianism in the early 1990s ([Thom 1994: 76](#)).

Although Alexander Dugin is believed to be the founder of neo-Eurasianism in Russia, the father of neo-Eurasianist discourse was Lev Gumilyov. Besides Alexander Dugin, Russian intellectual and political figures such as Alexander Panarin, Andrei Kozyrev, Yegor Gaidar and others have greatly contributed to neo-Eurasianist discourses. Like Dugin, Alexander Panarin and other Russian intellectual and political figures shared the radical view that the West led by the United States poses a great threat not only to Russia, but also to the rest of humanity. They emphasized that American attempts to establish its domination by forging a unipolar international order must be confronted and prevented. In Panarin's opinion, despite the West pretending to be a defender of human rights, the United States and European nations have weaponized human rights as a political tool in order to dictate and dominate the world. Panarin pointed out that as the exploiter of human rights, the West is the main source of oppression and abuse of the rest of the planet. At the same time, unlike Dugin and other hardliner Eurasianists, Panarin came to embrace democratic and liberal models of development ([Tufekci 2017a: 51](#)). This makes Panarin part of the liberal wing of neo-Eurasianism, while Alexander Dugin represents the radical far-right of neo-Eurasianism.

In this case, although the views of Alexander Dugin have had a substantial impact on the development of Eurasianism in Türkiye, Dugin has been pretty much harsh and hostile towards Türkiye. In his 1997 book, Dugin referred to Türkiye as a secular pseudo-Islamic entity who purportedly became a reliable tool in the hands of Western Atlanticist political elites ([Dugin 1997: 262](#)). Moreover, in another book published in 2012, Alexander Dugin highlighted that the expansion of the Russian empire in the 18th and 19th centuries occurred at the expense of the Ottoman empire and thereby the current Russian policy makers ought to be cautious of an anticipated hostility by Türkiye ([Dugin 2012: 81](#)). Despite harboring such an antagonistic attitude towards Türkiye, Dugin's neo-Eurasianist discourses have come to be accepted and embraced by certain factions and figures of Turkish Eurasianism.

The advent of Eurasianism in Türkiye

Studies on Turkish politics highlight that Türkiye has always been a fertile milieu for debates about overlapping and conflicting ideologies and conceptual frameworks pertaining

to both domestic and foreign policy. Among prominent hegemonic ideologies can be indicated secularism represented by Kemalism, Islam, pan-Turkism, pan-Turanism, Ottomanism and neo-Ottomanism ([Ege 2022](#); [Evrensel, Gönenç, and Ünlüsoy 2024](#); [Tüysüzöğlu 2023](#)). On the one hand, these main four ideologies – neo-Ottomanism, Islamism, pan-Turkism and pan-Turanism gave rise to discourses of Turkish Eurasianism, and on the other hand, Alexander Dugin's neo-Eurasianist visions, even if they were anti-Turkish to a certain extent, have greatly contributed to vigorous debates about Eurasianism in Turkish political milieu. In addition to these four mainstream ideologies, Kemalism has likewise been central to the rise of Turkish Eurasianism, despite its pro-Western European orientation and identity.

Under the hegemony of Kemalism, since its birth in 1923 the involvement of the Republic of Türkiye in international politics has been within the Western Transatlantic security system where Ankara has been given curtailed autonomy with regard to issues of security and international politics. Under the security umbrella of NATO led by the United States, Turkish foreign and security policy became an integral part of the Western Transatlantic regional security system. The hegemonic Kemalist discourse has shaped, informed and guided pro-Western internal and external developments and trajectories. Although the Eurasianist essence of Kemalism is increasingly challenged in literature due to its pro-Western attitude, Kemalism as a modernist top-down hegemonic ideology has contributed to Eurasianism in the country. The ideas of Mustafa Kemal Atatürk were intended to transform post-Ottoman Türkiye into a modern secular Europeanized nation, integrated into the Western world ([Perinçek and Akçali 2009: 551](#)).

Throughout the republican era, Turkish policy makers prioritized entrenching Türkiye's Western identity, further integrating it into the West by gaining EU membership, and at the same time, portraying the country as a role model for the Middle Eastern Muslim nations as an advanced secular modern nation state ([Yilmaz and Bilgin 2006: 40](#)). Yet unlike other alternative Eurasianist discourses, Kemalist Eurasianism did not envision the country's greater rapprochement and strategic cooperation with leading powers of Eurasia such as the Soviet Union, China, Iran and others. Under the guidance of Kemalism, Turkish policy makers had developed a strong Western identity of the nation, associating the country with the West and simultaneously rejecting its Oriental identity, referring to the East as 'other' and 'different' ([Yilmaz and Bilgin 2006: 58](#)). Under the strong influence of Kemalism, Turkish policy makers constructed, reinforced and perpetuated the nation's Western identity in contrast to eastern, which contributed to entrench and sustain Türkiye's pro-western orientation. Yilmaz and Bilgin emphasize that Türkiye's embrace of Western identity and affinity with Europe was in fact an outcome of westernization efforts of the founders of the republic in the early period ([Yilmaz and Bilgin, 2006: 41](#)). Studies point out that besides strategic security concerns, Turkish policy makers' ardent support for membership in NATO and the EU were also determined by a cultural dimension. Türkiye's aspiration for the NATO and then the EU membership was rooted in Turkish policy makers' profound belief in Western values and the goodness of European political culture and systems ([Karaosmanoğlu 2000: 209](#)). In this sense, Türkiye's integration into the North Atlantic security system was not only determined by the security concerns, but also by the cultural and civilizational identification with Europe and the West in general. Political narratives of the Cold War period suggested that besides providing collective security, NATO acted as the "military guarantor of Western civilization" ([Williams and Neumann 2000: 361](#)).

As can be seen, during the Cold War due to its close cooperation and association with the West, Türkiye's long-standing and well-established Oriental identity significantly eroded and diluted. Despite the concerted efforts of Turkish policy makers to further reinforce the country's western identity and pro-Western orientation, with time passing, Turkish public opinion grew critical of strategic connections with the West, in particular with the United States ([Yilmaz and Bilgin 2006: 58](#)). Meanwhile, with the rise of alternative political and security discourses in the country and profound shifts in public opinion in the 1980s and 1990s, newly emerged political forces and figures advocated the diversification of Türkiye's foreign policy identity and orientations. They suggested that while the adherence to the West may remain intact, yet taking into consideration tectonic changes and shifts occurred with the end of the Cold War they hinted, Türkiye ought to seek greater autonomy in its foreign policy by reducing its overreliance on the West and opening up to the Middle East and greater Eurasia. The proponents of this approach suggested that besides the recent embrace of the Western identity, Türkiye ought to reclaim its historic deep-established eastern identity and ties as well.

These alternative discourses were in fact not new in Turkish society, as their roots date back to the Ottoman era when Islam, Orient, Turan and Turkism had been dominant political ideologies. In the 1980s and 1990s, these traditional ideologies, that had been marginalized by Kemalism for many years, reemerged, experiencing their renaissance. During the Cold War era Türkiye had been within the Transatlantic alliance and even had come to be perceived by the West as a model country with democratic system and a free market economy with a majority Muslim population (Evrensel, Gönenç, and Ünlüsoy 2024: 1). Nonetheless, the recent rapprochement with Russia, China, other Turkic states, its attempts to join certain international institutions in Eurasia, and its military engagement in Syria and Libya have been seen by many experts as a sign of Türkiye's pivot to Asia and greater Eurasia ([Evrensel, Gönenç, and Ünlüsoy 2024, 1](#)). Such profound shifts in Türkiye's domestic and foreign policy have mitigated and eroded the dominance of the Kemalist discourse ([Perinçek and Akçali 2009: 551; Yavuz 2022](#)).

The republican period that began in 1923 with the establishment of the Turkish nation state is divided into four stages: the first period, 1923-1945; the second, 1945-1980s; the third, the 1990s, and the fourth, the 2000s. Until the mid-1980s, Kemalism had been the dominant hegemonic state discourse and remained unchallenged ([Tüfekçi 2017b: 1](#)). Nonetheless, with the ascension of Turgut Özal and his "Anavatan Partisi" (the Motherland Party), changed the Kemalist course of the country due to devising a new alternative state ideology. In this regard, besides the dominant European and Western trajectory, Turgut Özal focused on broader Eurasia, placing an emphasis on Eurasianism. According to Tüfekçi, during the mid-1990s Refah Partisi (the Welfare Party) under the leadership of Necmettin Erbakan promoted pro-Ottoman and pro-Islamist approaches in politics ([Tüfekçi 2017b: 1](#)). However, Necmettin Erbakan's government was toppled by the Turkish military in 1997 and the Refah party was banned on the grounds of harboring an Islamist agenda, which was considered a grave violation of the Turkish constitution.

The rise of alternative political forces and ideologies challenged the hegemonic Kemalist discourse and its unidimensional Western foreign policy. Turkish political leaders such as Turgut Özal and his successors have consistently advocated the diversification of foreign engagement and conducting multidimensional foreign policy. They have put a greater emphasis on the Ottoman past, Islam and ethnic affinities with the newly emerged Turkic speaking nations in Central Asia and the South Caucasus. Although a pro-Islamist party, Refah, was banned, its former leaders

such as Abdullah Gül and Recep Tayyip Erdoğan set up the Justice and Development Party (AKP) in 2001, which heralded the dawn of a new era in Turkish history, notably the advent of the AKP era. Scholars refer to the AKP under the leadership of Erdoğan as neo-Ottomanist and Islamist ([Cagaptay 2014: 117](#); [Yavuz 2009: 105](#)). Keeping the tradition of conducting multidimensional and multidirectional international policy of their predecessors, the AKP leader Recep Tayyip Erdoğan and Ahmet Davutoğlu, a prominent academic, have focused on expanding bilateral and multilateral cooperation with the states in the Balkans, the Middle East, the Caucasus and Central Asia, which had long been disregarded in Turkish foreign policy. In particular, with the rise of Ahmet Davutoğlu, Turkish policy makers have increasingly highlighted the strategic importance of cultural and historical dimensions in building cooperation and forging new alliances in greater Eurasia ([Tüfekçi 2017a: 126](#)).

In Tüfekçi's view, three key cultural and historical dimensions have played a decisive and pivotal role in forging the Turkish identity, namely Islam, the Ottoman past and Turkishness ([Tüfekçi 2017a: 114](#)). Since the establishment of the Republic of Türkiye, the adherents of the hegemonic Kemalist discourse had heavily invested in degrading and eroding the Islamic and Ottoman history and dimensions. Yet with the advent of alternative political discourses, Islamic, Ottoman and pan-Turkist dimensions have experienced their revival. Due to such tectonic shifts in political debates in Türkiye, along with the hegemonic Kemalist discourse, Islamism, neo-Ottomanism and pan-Turkism have become prominent ideologies for determining the trajectories of development of the nation. In addition to these three pivotal ideologies, the discourse of pan-Turanism has become significant in political discussions and formulating foreign policy courses. Thus, Eurasianism took deep root in Turkish political life, being instrumental in redefining the country's role as a 'bridge' between the West and the Orient ([Tanrısever 2018: 20](#)).

Erşen points out that although Eurasianism was born amongst Russian intellectuals in the 1920s in Europe, which having further been perfected by contemporary Russian political and academic figures such as Dugin, Panarin and others, it soon penetrated Türkiye ([Erşen 2022: 114](#)). Moreover, Erşen also indicates that it is true that Russian Eurasianism had a great impact on political debates among Turkish policy makers and experts, geopolitical ideas about Eurasia were developed independently from Russian Eurasianist discourses ([Erşen 2022: 114](#)). According to Perinçek and Akçali, all key discourses of Eurasianism in Türkiye have mostly been influenced not by Russian Eurasianism, but rather by Kemalism ([Perinçek and Akçali 2009: 551](#); [Perinçek 2012](#)). In this case, Tüfekçi draws attention to Turkish intellectuals' acquaintance with Russian Eurasianism occurred through Alexander Dugin and Lev Gumilev ([Tüfekçi 2017a: 114](#)). In the next section, we discuss various mainstream Eurasianist discourses and ideologies in Türkiye.

The Mainstream Discourses of Turkish Eurasianism

Although it is true that Turkish Eurasianism has been greatly influenced by Russian Eurasianism, Turkish Eurasianists have drawn from Turkish history, culture and geopolitical traditions in developing and perfecting their ideas and theories. Moreover, Tanrısever notes that Turkish policy makers and experts could not manage to develop an all-comprehensive and all-embraced discourse of Turkish Eurasianism in its form, style, essence and content ([Tanrısever 2018: 23](#)). As a result, Turkish intellectuals have struggled to properly categorize and conceptualize Turkish Eurasianism. As opposed to theoretically and conceptually well-developed,

well-articulated and well-established Russian Eurasianism, Eurasianism on Turkish soil has not been sophisticated and crystalized enough, lacking the theoretical and ideological depth as well as sophistication ([Kınıklioğlu 2022: 21](#)). Due to the conceptual, theoretical and ideological weakness and deficiencies, there is the lack of common ground among Turkish policy makers and experts with respect to Eurasianism ([Erşen 2022; Tanrısever 2018](#)). Unlike the theoretically and conceptually well-articulated Russian Eurasianism, conceptualized and theorized by Alexander Dugin and other Russian Eurasianists, Turkish intellectuals and political figures seem to have failed to develop an all-embracing Eurasianist perspective. As a result, in Turkish political life scholars observe a variety of overlapping and conflicting Eurasianist discourses.

Turkish scholars indicate the four main ideologies of Turkish Eurasianism, notably neo-Ottomanism, Islamism, pan-Turanism and pan-Turkism ([Kınıklioğlu 2022: 6; Tanrısever 2018; Tüfekçi 2017a: 96](#)). Tüfekçi stresses that Turkish Eurasianism has been influenced and shaped by neo-Ottomanism, Islam, and Turkish nationalism ([Tüfekçi 2017a: 123](#)). Besides Tüfekçi, other Turkish scholars highlight other underlying discourses of Eurasianist discourses in Türkiye, offering their categorization and classification of Eurasianism. For instance, in Tanrısever's categorization, there are a Western-oriented, pan-Turkist, and neo-Ottomanist Eurasianist discourses in Türkiye ([Tanrısever 2018: 24-25](#)). Erşen suggests that pan-Turkic and wider Eurasian discourses could be considered types of Eurasianism ([Erşen 2022](#)). While Tanrısever points to the Western oriented and pro-European Eurasianists in Türkiye ([Tanrısever 2018](#)), in Kınıklioğlu's view, Turkish neo-Eurasianists tend to portray themselves as Kemalist Eurasianists, exploiting the popular image and name of the founder of the republic ([Kınıklioğlu 2022: 21](#)). Furthermore, in Kınıklioğlu's observation, Eurasianists in Türkiye tend to be mainly a subgroup of ulusalcıs, which refers to leftist secular nationalists who are united in their opposition to the West and Western orientation, categorizing themselves as anti-Westernists and anti-imperialists ([Kınıklioğlu 2022: 6](#)). These leftist secular nationalists ardently advocate a radical shift in the country's foreign policy towards greater Eurasia, closer cooperation with China, Russia and the Turkic world to confront Western and American imperialism as well as globalism ([Gürpınar 2013: 413; Güzel 2021: 33; Kınıklioğlu 2022: 6](#)).

According to Doğan Gürpınar and Süleyman Çağrı Güzel, left-wing nationalists such as Attila İlhan, Soner Yalçın, Erol Manisalı, Yalçın Küçük, Mümtaz Soysal, Doğu Perinçek and others emerged as leading figures in the 'Ulusalcılık' movement as a reaction to the advent of the AKP under the leadership of Recep Tayyip Erdoğan in 2000s ([Gürpınar 2013: 413; Güzel 2021: 33](#)). These left-wing nationalists grew suspicious of the AKP's negotiations with the EU to gain EU membership, of the steps taken by the AKP to further democratize Turkish society in line with the negotiations with the EU and the European standards. They suspected that the AKP's efforts to join the EU and fulfill the EU's demands to carry out democratic reforms would eventually lead to the erosion of the nation state and may threaten the very survival of Türkiye as an independent political entity. Promoting numerous conspiracy theories, these figures pointed out that the United States in conjunction with the EU, Greece, Israel, Armenia, and with the assistance of certain ethnic groups like Armenians, Arabs and Greeks harbored an evil intention to destroy Türkiye ([Gürpınar 2013: 413-414](#)). In their view, liberalism, anti-nationalist leftism, and Islamism as other hostile ideologies are complicit in conspiring against Turkey. As the adherents of belligerent hardline Kemalist, ultra-nationalistic and xenophobic views, these left-wing nationalists claimed that there is the plot to destroy Türkiye, in which

the United States, the EU and other foreign actors were allegedly conspiring with the ruling AKP ([Gürpınar 2013: 413](#)). In this case, Buğra Sarı draws attention to Türkiye's historic "Sèvres Syndrome", in accordance with which great powers such as the United States, European nations, other foreign and domestic enemies are always conspiring to weaken, fragment and destroy Türkiye ([Sarı 2021: 138](#)). Exploiting the traditional "Sèvres syndrome", Doğu Perinçek, Atilla İlhan, Mümtaz Soysal and other left-wing nationalists suspected that the US and the EU would fragment Türkiye into pieces, carving up areas for Kurds, Armenians, and as a consequence, the Turkish nation would lose its independence ([Güzel 2021: 33](#)).

Studies focus on neo-Ottomanism, Islamism, pan-Turanism and pan-Turkism as the major ideologies of Turkish Eurasianism. Up to the mid-1980s, these ideologies had been suppressed and marginalized by the hegemonic state-backed Kemalist discourse, yet alternative discourses made a comeback under the leadership of Turgut Özal in the 1980s and beginning of the 1990s. In addition to the hegemonic Kemalism, Turgut Özal increasingly referred to the Ottoman past as a pivotal source of a vibrant multicultural plural tolerant society premised upon the tolerant Ottoman Islam. Although Kemalism objects to the Ottoman legacy, opting for a European Western path of development, unlike his predecessors, Turgut Özal came to instrumentalize the Ottoman past to articulate its domestic and external policy course. In this sense, what had been severely suppressed by the Kemalist discourse for a long time, was resurrected by Turgut Özal who sought to reconcile Kemalism with alternative ideologies and ensure a new national consensus in which a variety of discourses and identities in the country could coexist. Highlighting how Turks ruled once a great multinational empire that encompassed the Balkans, some areas of Central Europe, the Middle East and North Africa under Turkish sultans, Turgut Özal and his proponents focused on balancing and expanding the scope of Kemalism and mitigating its excessive obsession with the nation's Western identity and orientation by shifting Türkiye's attention to other regions in the Middle East and greater Eurasia ([Taşpınar 2008: 14](#)).

Along with neo-Ottomanism ideology, the discourse of pan-Islamism or Islamism had faded into the background under the powerful pressure from Kemalism and its secularist discourse. Yet like the Ottoman legacy, Islamism experienced its revival during the Turgut Özal's era. Tüfekçi calls attention to Turgut Özal's neo-Ottomanist discourse as an amalgamation of Turkish nationalism, Turkism and Islamism ([Tüfekçi 2017a: 102](#)). Turgut Özal and other Turkish leaders emphasized the specific Turkish version of Islam that stands apart from Persian Islam and Wahhabi Islam due to its more tolerant and liberal features. This character of Turkish Islam was leveraged by Özal as the precondition for forging cooperation with Muslims and Muslim states around the world. On the one hand, promoting Islam did not imply confronting secularism and Kemalism as well as did not mean Islamization of Turkish society. On the other hand, embracing Turkish Islam did not suggest eroding the Western identity and orientation of the nation. Quite the contrary, in Özal's view, the resurgence of Islam in Turkish society should be in line with secularism and Türkiye's Western vocation. Moreover, Turgut Özal drew attention to the fact that Islam was an integral part of not only Turkish society, but also the Western civilization as the synthesis and harmony between Islam and the West had become the reality. From this standpoint, between the Christian European and the Muslim Turk no difference exists and thereby both are part of the Western civilization ([Tüfekçi 2017a: 103](#)).

Islam was also central to Necmettin Erbakan and his Refah (the Welfare Party) during the second half of the 1990s, when the Islamist discourse dominated the country's domestic and

foreign policy. During Erbakan's rule, while Türkiye's engagement with the Islamic world exponentially grew, its cooperation with Europe and the West lost momentum. Erbakan's tacit distrust towards the West and his rather limited relations with Western countries caused the US suspicion of Türkiye's probable drift towards religious radicalization. As a result, Necmettin Erbakan's Islamic discourse came to an end when the Turkish military intervened in 1997, deposing Erbakan and banning his party. Yet the Islamist discourse took the central stage again in 2002 with the AKP's ascension to power, which is considered to be the Refah's offshoot. In addition to the neo-Ottomanist and Islamist discourses, pan-Turkism and pan-Turanism buttressed and reinforced Turkish Eurasianism ([Colakoğlu 2019](#); [Erşen 2022](#); [Gurcan 2017](#); [Kınıklıoğlu 2022](#); [Sevimlisoy 2023](#)).

As key ideologies of Turkish Eurasianism, pan-Turkism and pan-Turanism came into being in the late 19th century among the Turkic peoples under the Russian colonial rule as a response to aggressive Russification and Christianization policies of Russia. Although pan-Turkism and pan-Turanism are often considered to be synonymous, there is a noticeable difference between them in a sense that while the former aims at uniting all Turkic peoples under a single political entity, the latter suggests the unity between Turkic peoples and the Finno-Ugric peoples. In Türkiye, pan-Turkism was represented, advocated and promoted by Alparslan Türkeş, the founder and leader of the Nationalist Movement Party (Milliyetçi Hareket Partisi, MHP) and the Grey Wolves (Ülkü Ocakları). Erşen claims that pan-Turkism is one of the key discourses of Turkish Eurasianism ([Erşen 2022](#)). Although Alparslan Türkeş and his nationalist movement experienced persecution by the government during the 1970s-1980s, with the emergence of independent Turkic speaking nations in Central Asia, pan-Turkism gained momentum. In the early 1990s, Turkish nationalist and pan-Turkist strongly advocated Turkic integration and establishment of a union between Türkiye and other Turkic republics, prioritizing common ethnic, cultural, linguistic and historic origins and affinities with Turks of Central Asia and the Caucasus. In Erşen's view, pan-Turkic Eurasianism was essential in forging close cooperation with Turkic republics and instituting intergovernmental supranational bodies such as the Parliamentary Assembly of Turkic States (TurkPA), the Turkic Council (the Organization of Turkic States) and others ([Erşen 2022](#)). Devlet Bahçeli, the successor of Alparslan Türkeş, increasingly highlights the strategic importance of not only integration between Türkiye and Turkic states, but also the unification of Turkic nations with the Finno-Ugric peoples. However, unlike pan-Turkism, pan-Turanism is seen as less feasible and a prospective union between Turks and the Finno-Ugric peoples is widely disputed and questioned ([Tüfekçi 2017b](#)).

Besides the mainstream ideologies of Turkish Eurasianism, scholars point to other Eurasianist discourses in Türkiye such as nationalist, multicultural and western Eurasianism. Prominent theoreticians and leading figures of these Eurasianist discourses are key scholars, academics, researchers, journalists, former ministers, former military and intelligence officials, poets, writers, leaders of political movements and parties. The adherents of nationalist Eurasianism such as Anıl Çeçen, Şener Üşümezsoy, Özcan Yeniçeri, Ümit Özdağ, Namık Kemal Zeybek, Suat İlhan, Ali Külebi, Arslan Bulut, İhsan Çomak and others advocate a drastic shift in the country's foreign policy towards the East and Eurasia, as well as building alliances with leading powers of greater Eurasia ([Tüfekçi 2017b: 24](#)). Drawing upon pan-Turkism, pan-Turanism, Islamism and neo-Ottomanism, nationalist Eurasianism places a greater emphasis upon ethnic affiliations with other Turkic speaking peoples and Turkish identity. Moreover, the proponents

of nationalist Eurasianism call for the establishment of a Eurasian Union to confront and halt American imperialism and imperial expansion. They believe that Eurasianism is the powerful and relevant response to Western imperialism, and Türkiye's excessive integration with the West, which would strip the country of its peculiar national identity and thereby Eurasia is a key to Turkish identity and sovereignty.

Unlike nationalist Eurasianism that puts an emphasis on Turkic identity and ethnic commonalities with other Turkic speaking states and peoples, multiculturalist Eurasianism represented by Attila İlhan, Doğu Perinçek, Mehmet Perinçek and others tends to be more accommodative, going beyond the scope of ethnic dimension. Therefore, this discourse is defined as multiculturalist whose vision is not confined to ethnicity and primordial ethnic identity. For this reason, multiculturalist Eurasianism advocates forging an alliance with countries of greater Eurasia such as Turkic speaking states, Russia, Iran, and even India and Pakistan as an alternative to the European Union and the US imperialism. One of the prominent leaders of multicultural Eurasianism Attila İlhan, a well-known author, poet, socialist, Kemalist, anti-Westerner and anti-imperialist, called for building strategic ties with Russia and Iran. In Attila İlhan's view, to get rid of the Western dominance and to gain independence from American imperialism, Türkiye ought to institute a Eurasian Union in cooperation with Iran, Russia and other nation states of Eurasia ([Tüfekçi 2017a: 119](#)). Echoing Attila İlhan, Doğu Perinçek and his son Mehmet Perinçek further articulated theoretical underpinnings of multiculturalist Eurasianism, focusing on the US efforts to forge a unipolar global order under its domination and on how Türkiye in collaboration with other states in Eurasia ought to build an alliance to confront the US imperialism. According to Doğu Perinçek, although greater Eurasia hosts numerous nation states, only few of them are in fact the key powerhouses of the continent such as Russia, Iran, China, India and Türkiye, who ought to get united to defend their motherland against the US imperialism and colonial expansion.

As opposed to nationalist and multiculturalist Eurasianism, Westernist Eurasianism tends to be within the line of the state-backed hegemonic Kemalist discourse, maintaining loyalty to the nation's pro-Western identity and orientation. Distinguished theoreticians and leaders of Westernist Eurasianism such as Erel Tellal, Sami Güçlü, Nabi Avcu, Akkan Süver, Hakan Fidan and others ardently advocate Türkiye's pro-Western and pro-European course. Yet unlike the traditional unidimensional Kemalist discourse, they highlight the importance of diversification of foreign policy orientation by adding to the Western course an Eastern or Eurasian dimension. This is rooted in their belief that both the West and the East are part of Eurasia, and thereby Ankara ought to prioritize building long-term cooperation with both the West and the East. In this case, stressing the strategic importance of abolishing all discriminations between peoples and nation states, they emphasized that by doing so all countries in Eurasia would be able to live peacefully and would reach a 'brighter future' ([Tüfekçi 2017a: 122](#)). The supporters of Western Eurasianism argue that Türkiye's acceptance into the EU as a member state would allow Ankara to play a synthesizing role between the West and the East. Due to its mild, liberal, soft and accommodating character, Westernist Eurasianism came to be accepted and embraced by Turkish policy makers and public opinion as they believe that this discourse of Turkish Eurasianism may pave the way for the development of the nation's independent foreign policy action and course.

Discussion

Türkiye has traditionally been a fertile milieu for political discussions and debates among proponents and theoreticians of various political ideologies despite the conventional hegemonic role of Kemalism in Turkish society and politics ([Çolakoğlu 2019](#); [Erşen 2019, 2022](#); [Kınıklıoğlu 2022](#); [Perinçek and Akçali 2009](#)). In this case, studies point out that Eurasianism has always been at the heart of Turkish political life, specifically Turkish Eurasianism has been shaped and guided by Mustafa Kemal Atatürk's political ideas throughout the republican era, known as Kemalism. Up to the mid-1980s, Turkish politics had been dominated by Kemalism, yet at the end of the 1980s with the ascension of alternative political parties and leaders with different political visions, there has been a deep paradigm shift in Turkish society. Although Kemalism has remained the hegemonic ideology of the state and alternative political forces have remained loyal to the Kemalist discourse, these newly emerged political discourses have offered different paths of development and foreign policy course ([Kınıklıoğlu 2022](#); [Perinçek 2012](#); [Tanrısever 2018](#); [Tüfekçi 2017a, 2017b](#); [Tüysüzoğlu 2014, 2021, 2023](#); [Yavuz 2022](#)). From this standpoint, there is the rich scholarly tradition in Türkiye, which has greatly contributed to understanding the peculiarities of Turkish Eurasianism, its ideological underpinnings, and how a variety of Eurasianist ideas have affected the nation's domestic and foreign policy.

Studies call attention to how the spread of Eurasianist ideas and concepts in Türkiye have induced and activated a profound foreign policy shift from traditional pro-Western orientation to a pivot to greater Eurasia. The advent and development of Turkish Eurasianism and its various discourses have been shaped not only by Kemalism, but also by nationalist ideas, the Ottoman history and legacy, Islam, pan-Turkism and pan-Turanism ([Tanrısever 2018](#); [Tüfekçi 2017a, 2017b](#)). In this regard, scholars emphasize the conceptual and theoretical richness and diversity of Turkish Eurasianism ([Perinçek 2012](#); [Tanrısever 2018](#); [Tüysüzoğlu 2023](#); [Yavuz 2022](#)). Literature on Turkish Eurasianism highlights that Eurasianist ideas in Türkiye are in fact not a rigid, homogeneous and monolithic paradigm, rather they tend to be fluid and diverse, comprising a multitude of overlapping and divergent traditions and discourses ([Çolakoğlu 2019](#); [Erşen 2019](#); [Perinçek and Akçali 2009](#)). Since the mid-1980s, with the ascension of a new generation of Turkish leaders and policy makers led by Turgut Özal, Türkiye has redefined and reconsidered its role and place in regional and global affairs, constructing its new role as a 'middle power' or a 'bridge' linking the West with the rest of Eurasia ([Çolakoğlu 2019](#); [Ege 2022](#); [Evrensel, Gönenç, and Ünlüsoy 2024](#); [Tanrısever 2018](#); [Tüysüzoğlu 2023](#)).

Although certain discourses of Turkish Eurasianism, such as nationalist and multiculturalist Eurasianists, have highlighted the need to abandon the nation's commitment to the West, nurturing a more hostile attitude towards the West and the United States, they have failed to gain the upper hand in policy making in Türkiye ([Gürçan 2013, 2021](#); [Tüfekçi 2017a, 2017b](#)). Studies point out that nationalist and multiculturalist Eurasianists ardently demand the disengagement from the Western political and strategic system as the country's Western commitment undermines the Turkish national identity and threatens the nation's independence ([Perinçek and Akçali 2009](#)). As nationalist and multiculturalist Eurasianists believe that the Western orientation is detrimental to the nation's core national interests and its strategic autonomy, they argue that Türkiye ought to belong to Eurasia ([Perinçek 2012](#)). In this case, Brzezinski believes that Eurasia encompasses the Middle East, Central Asia and Türkiye, which he refers to as the 'the Eurasian

Balkans' ([Brzezinski 1997](#)). Ahmet Davutoğlu links his "Strategic Depth" to the Ottoman past and Turkishness ([Davutoğlu 2001](#)). With regard to Davutoğlu's "Strategic Depth", Tüysüzoğlu claims that it is in fact a theoretical synthesis of neo-Ottomanist and nationalist Eurasianism as well as an endeavor to revitalize the Ottoman geography, linking it to the Eurasianist thought in Türkiye ([Tüysüzoğlu 2014](#)).

Conclusion

Thus, the study has explored Turkish Eurasianism and identified its diverse discourses and traditions. The results of the study have shown that despite the substantial influence of Russian Eurasianism on policy debates and discussions about Eurasianism among Turkish policy makers, experts and intellectuals, especially Alexander Dugin's neo-Eurasianist ideas, Eurasianist discourses stand apart from Russian Eurasianist concepts in terms of their reliance on history, culture, religion and political system specific to Türkiye. To be precise, if Russian neo-Eurasianism heavily drew from Russian history, Orthodox Christianity, imperialist traditions and Russian nationalism, Turkish Eurasianism has been shaped by the Ottoman legacy, Islam, Turkishness, pan-Turkism, pan-Turanism as well as the current pro-Western orientation of Türkiye. The need for intellectual, conceptual and theoretical reset and update in Turkish politics in the 1980s and 1990s was induced by the rise of a new generation of Turkish leadership with the new domestic and foreign policy visions drawn upon the Ottoman history, Islam, Turkish nationalism manifested in pan-Turkism and pan-Turanism.

The results of the study have also highlighted that despite these new political leaders of the nation, such as Turgut Özal, Süleyman Demirel, Abdullah Gül, Recep Tayyip Erdoğan and Ahmet Davutoğlu, have advocated and implemented a new internal and external policy course, pivoting the country towards the Middle East, the Balkans, North Africa, the Turkic World and greater Eurasia, they have remained loyal to Kemalism and its traditional pro-Western approach and orientation. From this perspective, except Necmettin Erbakan who openly challenged the hegemonic Kemalist discourse, marginalizing the country's pro-Western orientation and engaging Türkiye closely with the Islamic world, other prominent Turkish leaders have remained steadfast in their commitment to the West and to the European Union. In this case, the specific feature of the dominant discourses of Turkish Eurasianism lies in their allegiance to the hegemonic Kemalist discourse and to pro-Western course. Yet at the same time, they have focused on altering Türkiye's conventional unidimensional pro-Western and pro-European orientation, by cultivating a multidimensional and multidirectional approach, engaging the country with nation states of greater Eurasia. In this regard, Turkish policy makers and governments since the mid-1980s have adhered to the tenets of Westernist Eurasianism, which is in favor of closer engagement and cooperation with the Western world and countries of greater Eurasia.

In contrast to the hegemonic Eurasianist discourses manifested in Westernist Eurasianism, nationalist and multiculturalist Eurasianists have nurtured anti-Western and anti-imperialist attitudes, prioritizing Türkiye's greater rapprochement, collaboration and strategic alliance with Russia, Turkic states, Iran, China, India, and other Eurasian nation states. The proponents of nationalist and multiculturalist Eurasianism have constructed the image of the West and the United States as historic foes of the East and Eurasia. From this perspective, they have called for the rapprochement and unification of Eurasian state nations in the form of a Eurasian Union

to confront Western imperialism and build a new status quo in Eurasia based on peaceful coexistence and cooperation among states in Eurasia. Whereas nationalist Eurasianists tend to place a greater emphasis on Turkishness, common ethnic, cultural and historical ties with the Turkic world, integration between Turkic states, multiculturalist Eurasianists go beyond ethnic dimension, advocating the departure from the Western camp and Türkiye's full shift to Eurasia, by building a strategic alliance with Eurasian powers ([Tanrısever 2018](#)). Nationalist and multiculturalist Eurasianists argue that the full disengagement from the West and pivot to Eurasia will pave the way for strategic autonomy in Türkiye's foreign policy. To achieve that goal, the supporters of nationalist and multiculturalist Eurasianists tend to display their readiness and eagerness to forge a strategic alliance with Russia, Türkiye's historic foe. Despite such ambitious advocacy and objectives pursued by nationalist and multiculturalist Eurasianists, these discourses of Turkish Eurasianism have remained marginal in Turkish politics.

Acknowledgments

We are grateful to the editorial board members and two anonymous reviewers for their valuable comments and suggestions on earlier versions of the manuscript. We would also like to express our gratitude to the editors of the journal for their support.

References

- [Balci B., Liles T.](#) Turkey's Comeback to Central Asia. *Insight Turkey*. 2018. Vol.20, no.4, pp.11–26. <http://doi.org/10.25253/99.2018204.06> (in English)
- [Brzezinski Z.](#) *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. New York: Basic Books. 1997. 201 p. (in English)
- [Cagaptay S.](#) *The Rise of Turkey*. Herndon, VA: Potomac Books. 2014. 168 p. (in English)
- [Çolakoglu S.](#) The Rise of Eurasianism in Turkish Foreign Policy: Can Turkey Change its pro-Western Orientation? *Middle East Institute*. April 16, 2019. <https://www.mei.edu/publications/rise-eurasianism-turkish-foreign-policy-can-turkey-change-its-pro-western-orientation> (in English)
- [Davutoğlu A.](#) *Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu* [Strategic Depth: Turkey's International Position]. İstanbul: Küre Yayınları. 2001. 584 p. (in Turkish)
- [Dugin A.](#) *Fundamentals of Geopolitics: Russia's Geopolitical Future. Thinking in Space*. Moscow: Arctogeya. 1997. 451 p. (in Russian)
- [Dugin A.](#) *Geopolitics of Russia*. Moscow: Academic Project, Gaudeamus. 2012. 583 p. (in Russian)
- [Dunlop John B.](#) Aleksandr Dugin's Foundations of Geopolitics. *Demokratizatsiya*. January 31, 2004. No.12(1), pp.41–57. Accessed December 29, 2022. <https://demokratizatsiya.pub/archives/Geopolitics.pdf>. (in English)
- [Ege A.](#) Foreign policy as a means of the AKP's struggle with Kemalism in relation to domestic variables. *Turkish Studies*. 2022. Vol.23(4), pp.554–575. <https://doi.org/10.1080/14683849.2022.2066527> (in English)
- [Erşen E.](#) The Return of Eurasianism in Turkey: Relations with Russia and Beyond. In: *Turkey's Pivot to Eurasia: Geopolitics and Foreign Policy in a Changing World Order*, edited by Emre Erşen and Seçkin Köstem. London: Routledge. 2019. Pp. 31–47. (in English)

- [Erşen E.](#) Turkey and the Eurasian integration: Ideology or pragmatism? *Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: International Relations*. 2022. Vol.22(1), pp.111–125. <https://doi.org/10.22363/2313-0660-2022-22-1-111-125> (in English)
- [Evrensel E., Gönenc D., Ünlüsoy S.](#) Turkey's Political Parties' Asia Policies: Visions, Contacts, Issues. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. 2024. Vol.26(5), pp.768–792. <https://doi.org/10.1080/19448953.2024.2308965> (in English)
- [Gurcan M.](#) The rise of the Eurasianist vision in Turkey. *Al-Monitor*. May 17. 2017. <https://www.al-monitor.com/originals/2017/05/turkey-rise-of-eurasianist-vision.html> (in English)
- [Gürçan E.](#) NATO's "Globalized" Atlanticism and the Eurasian Alternative. *Socialism and Democracy*. 2013. Vol.27(2), pp.154–167. <https://doi.org/10.1080/08854300.2013.795082> (in English)
- [Gürçan E.](#) *Imperialism after the Neoliberal Turn*. London: Routledge. 2021. 156 p. (in English)
- [Gürpınar D.](#) Historical Revisionism vs. Conspiracy Theories: Transformations of Turkish Historical Scholarship and Conspiracy Theories as a Constitutive Element in Transforming Turkish Nationalism. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. 2013. Vol.15(4), pp.412–433. <https://doi.org/10.1080/19448953.2013.844588> (in English)
- [Güzel S.](#) Ulusalçiliğin ontolojisini anlamak: sivil ve etnik milliyetçilikler bağlamında bir analiz" [Understanding the Ontology of "Neo-Nationalism (Ulusalçılık): an Analysis in the Context of Civil and Ethnic Nationalism]. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2021. No.26, pp.29–45. (in Turkish)
- [Karaosmanoğlu A.](#) The evolution of the national security culture and the military in Turkey. *Journal of International Affairs*. 2000. Vol.54(1), pp.199–216. (In English)
- [Kınıklıoğlu S.](#) Eurasianism in Turkey. SWP Research Paper 7. Stiftung Wissenschaft und Politik, German Institute for International and Security Affairs. 2022. No.7, pp.5–29. <https://doi.org/10.18449/2022RP07> (in English)
- [Kutlay M., Öniş Z.](#) Understanding oscillations in Turkish foreign policy: pathways to unusual middle power activism. *Third World Quarterly*. 2021. Vol.42(12), pp.3051–3069. <https://doi.org/10.1080/01436597.2021.1985449> (in English)
- [Landau M.](#) *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation*. Bloomington: Indiana University Press. 1995. (in English)
- [Nazarbayev N.](#) *Yevraziyskiy Soyuz: idei, praktika, perspektivy 1994–1997 gg.* [Eurasian Union: Ideas, Practice, Perspectives 1994-1997]. Moscow. 1997. 480 p. (in Russian)
- [Moscow university](#) offers new course covering 'satanic Western civilisation'. *Novaya Gazeta Europe*. 2024. October 23. <https://novayagazeta.eu/articles/2024/10/23/moscow-university-offers-new-course-covering-satanic-western-civilisation-en-news> (in English)
- [Perinçek M., Akçali E.](#) Kemalist Eurasianism: An Emerging Geopolitical Discourse in Turkey. *Geopolitics*. 2009. Vol.14(3), pp.550–569. <https://doi.org/10.1080/14650040802693564> (in English)
- [Perinçek D.](#) Kürşat, Pekos Bill'in at uşağı olur mu? [Is Ankara a servant to the Atlantic, but an equal partner in Eurasia?]. *Aydınlık*, 2012. October 21. (in Turkish)
- [Sarı B.](#) Culture of Insecurity and Production of Foreign Policy Crises: Turkey's Sèvres Syndrome and Syrian Support for the PKK during the 1998 October Crisis. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. 2021. Vol.24(1), pp.138–157. <https://doi.org/10.1080/19448953.2021.1992186> (in English)
- [Sevimlisoy A.](#) Be very, very careful Mr. Putin – Turkey also has nuclear weapons. *Express*. 2023. July 19. <https://www.express.co.uk/comment/expresscomment/1792760/war-in-ukraine-putin-threat-to-ukraine-grain-turkey-nuclear-weapons> (in English)

- [Tanrısever O.](#) Discourses and Politics of Eurasianism in Turkey During the 2000s. In *Turkey: Towards a Eurasian Shift?* edited by Valeria Talbot. Ledizioni LediPublishing. 2018. Pp.13-33. (in English)
- [Taşpınar Ö.](#) Turkey's Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism. *Carnegie Papers, Carnegie Endowment*. 2008. No.10, pp.1–29. (in English)
- [Thom F.](#) Eurasianism: A new Russian foreign policy? *Uncaptive Minds*. 1994. Vol.7(2), pp.65–77. (in English)
- [Tufekci Ö.](#) *The Foreign Policy of Modern Turkey. Power and the Ideology of Eurasianism*. London: I.B. Tauris. 2017a. (in English)
- [Tüfekçi Ö.](#) Turkish Eurasianism: Roots and Discourses. In: *Eurasian Politics and Society: Issues and Challenges*, edited by Özgür Tüfekçi, Hüsrev Tabak and Erman Akıllı. Cambridge Scholars Publishing. 2017b. Pp.1-35. (In English)
- [Tüysüzoğlu G.](#) Strategic Depth: A Neo-Ottomanist Interpretation of Turkish Eurasianism. *Mediterranean Quarterly*. 2014. Vol.25(2), pp.85–104. <https://doi.org/10.1215/10474552-2685776> (in English)
- [Tüysüzoğlu G.](#) Turkey's Return to Eurasianism: Is It Real or Just a Pragmatic Discourse? In: *The Return of Eurasia*. Edited by Glenn Diesen and Alexander Lukin. Singapore: Palgrave Macmillan. 2021. Pp. 185-223. (in English)
- [Tüysüzoğlu G.](#) The Eurasianist Transformation of Turkish Foreign Policy after the Coup Attempt: An Evaluation in the Context of the SCO. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* 2023. Vol.17(1), pp. 83–105. <https://doi.org/10.1080/25765949.2023.2190611> (in English)
- [Williams M., Neumann I.](#) From alliance to security community: NATO, Russia and the power of identity. *Millennium: Journal of International Studies*. 2000. Vol.29(2), pp.357–387. (in English)
- [Yavuz H.](#) *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*. Cambridge University Press. 2009. 301 p. (In English)
- [Yavuz H.](#) The motives behind the AKP's foreign policy: neo-Ottomanism and strategic autonomy. *Turkish Studies*. 2022. Vol.23(5), pp.659–680. <https://doi.org/10.1080/14683849.2022.2100700> (In English)
- [Yilmaz Y.](#) Bilgin P. Constructing Turkey's Western Identity during the Cold War: Discourses of the Intellectuals of Statecraft. *International Journal*. 2006. Vol.61(1), pp.39–59. (in English)

Information about the authors

Gabit B. Zhumatay – Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor, School of Law and Public Policy, Narxoz University, Zhandosov St. 55, 050035, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0003-0468-8538>, gabit.zhumatay@narxoz.kz

Akmaral S. Yskak – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, School of Arts and Social Sciences, Narxoz University, Zhandosov St. 55, 050035, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0003-3998-584X>, sakmaral7@gmail.com

Yaşar Sari – PhD, Professor of International Politics at the Department of Political Science and International Relations, the Director of the Haydar Aliyev Center for Eurasian Studies, Ibn Haldun University, Başak Mah. Ordu Cad. No:3 P.K. 34480 Başakşehir, Istanbul, Türkiye. <https://orcid.org/0000-0002-3383-6600>, yasar.sari@ihu.edu.tr

Авторлар туралы мәліметтер

Ғабит Бекенұлы Жұматай – тарих ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор, Нархоз Университеті, Құқық және мемлекеттік басқару мектебі, Жандосов көшесі, 55, 050035, Алматы, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0003-0468-8538>, gabit.zhumatay@narxoz.kz

Ақмарал Сыдығалықызы Ысқақ – тарих ғылымдарының докторы, қауымдас-тырылған профессор, Нархоз Университеті, Гуманитарлық мектебі, Жандосов көшесі, 55, 050035, Алматы, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0003-3998-584X>, sakmaral7@gmail.com

Яшар Сары – PhD, саясаттану және халықаралық қатынастар кафедрасының халықаралық саясат профессоры, Ибн Халдун университеті Гейдар Әлиев атындағы Еуразиялық зерттеулер орталығының директоры, Basak Mah. Армейская к. No:3 PK 34480 Башакшехир, Стамбул, Түркия. <https://orcid.org/0000-0002-3383-6600>, yasar.sari@ihu.edu.tr

Сведения об авторах

Ғабит Бекенұлы Жұматай – кандидат исторических наук, ассистент профессора, Университет Нархоз, Школа права и государственного управления, ул. Жандосова, 55, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0003-0468-8538>, gabit.zhumatay@narxoz.kz

Ақмарал Сыдығалықызы Ысқақ – доктор исторических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз, Гуманитарная школа, ул. Жандосова, 55, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0003-3998-584X>, sakmaral7@gmail.com

Яшар Сари – PhD, профессор международной политики кафедры политологии и международных отношений, директор Центра евразийских исследований имени Гейдара Алиева, Университет Ибн Халдуна, Basak Mah. Армейская ул. No:3 PK 34480 Башакшехир, Стамбул, Турция. <https://orcid.org/0000-0002-3383-6600>, yasar.sari@ihu.edu.tr

Authors' contribution

Zhumatay, G. – contributed to the development of the topic, identifying the goal and objectives of the study, relevance and novelty of the problem, developing and designing the research questions, the methodology, methods and theoretical basis of the study, an extensive review of pertinent sources and literature, managing and coordinating the planning and conducting the research, distributing responsibilities and monitoring their execution, analyzing the results of the study and their discussion, concluding and finalizing the manuscript.

Yskak, A. – contributed to determining the research topic, outlining its structure, planning and conducting the study, data collection, their classification and analyses, developing the methodology section, reviewing relevant literature and sources, writing the initial draft, writing, formatting and finalizing the manuscript.

Sari, Y. – contributed to outlining the structure of the paper, planning and conducting the study, data analyses, developing the methodology section, reviewing relevant literature and sources, formatting and finalizing the manuscript.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict of interest information.** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 04.11.2024

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 31.01.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.02.2025



Научная статья / Research Article

МРНТИ / IRSTI 03.20.00

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-68-83>

Денежная реформа 1947 г. глазами китайских дипломатов из Новосибирска

Н. Аблажей^a  , А. Фарманчук^b^aИнститут истории СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация^bНовосибирский государственный университет, Новосибирск, Российская Федерация ablazhey@academ.org

Аннотация. Статья посвящена советской денежной реформе 1947 года в контексте анализа ее последствий для иностранных граждан и дипломатических представительств. 14 декабря 1947 года Совет Министров СССР и Центральный комитет Всесоюзной коммунистической партии (большевиков) приняли постановление о проведении денежной реформы и отмене карточек на продовольственные и промышленные товары. Реформа была направлена на устранение диспропорции между избыточной денежной массой, образовавшейся в результате эмиссии на военные расходы, и предложением товаров, в основном путем изъятия сбережений у населения путем установления неблагоприятного обменного курса. Цель статьи – показать влияние денежной реформы 1947 года на иностранные дипломатические представительства, аккредитованные в СССР, на примере взаимодействия Генерального консульства Китая в Новосибирске с советскими властями. В статье рассматривается конфликтная ситуация между отделением Государственного банка и консульством Китая по поводу переоценки рублевого вклада после реформы. Выбор советской стороной стран, для которых были сделаны исключения, по мнению китайской стороны, был неоправданным; более того, СССР и Китайская Республика позиционировали друг друга как дружественные страны. Это обстоятельство было представлено китайской стороной в качестве политического аргумента, позволяющего им рассчитывать на льготные условия для конвертации рублевого счета. В статье публикуется переписка между консульством и главой исполнительной власти Новосибирска и постановление правительства СССР «О порядке обмена денег для дипломатических представительств в СССР в связи с проводимой денежной реформой и отменой карточной системы» от 14 декабря 1947 года, которое находится в стадии разработки. впервые введен в научный оборот. Документы были сданы на хранение в Государственный архив Новосибирска в фонде Новосибирской городской думы. Делается вывод о том, что стратегии и практики иностранных дипломатических представителей в контексте конфискационной реформы оказались схожими с финансовыми установками и поведением части населения страны и партийно-советских элит, направленными на сохранение сбережений.

Ключевые слова: денежная реформа; обмен денег; финансы; рублевые вклады; обменный курс; китайское консульство; СССР; Новосибирск

Для цитирования: Аблажей Н., Фарманчук А. Денежная реформа 1947 г. глазами китайских дипломатов из Новосибирска. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.150, no.1, с.68-83. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-68-83>

Финансирование. Статья выполнена в рамках темы государственного задания Минобрнауки РФ «Социально-экономический потенциал восточных регионов России в XX – начале XXI вв.: стратегии и практики управления, динамика, геополитический контекст» (FWZM-2024-0005).

The Monetary Reform of 1947 through the Perspective of Chinese Diplomats from Novosibirsk

N. Ablazhey^a, A. Farmanchuk^b

^a*Institute of History SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation*

^b*Novosibirsk State University, Novosibirsk, Russian Federation*

Abstract. The paper is devoted to the Soviet monetary reform of 1947 in the context of analyzing its consequences for foreign citizens and diplomatic missions. On December 14, 1947, the Council of Ministers of the USSR and the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) adopted a resolution on the implementation of the monetary reform and the abolition of ration cards for food and industrial goods. The reform was aimed at eliminating the disproportion between the excess money supply generated by the emission for military expenses and the supply of goods, largely by confiscating savings from the population by establishing an unfavorable exchange rate. The purpose of the article is to show the impact of the monetary reform of 1947 on foreign diplomatic missions accredited in the USSR using the example of the interaction of the Consulate General of China in Novosibirsk with the Soviet authorities. The article examines a conflict situation between a branch of the State Bank and the Chinese consulate regarding the revaluation of a ruble deposit following the reform. The choice by the Soviet side of the countries for which exceptions were made, in the opinion of the Chinese side, was unjustified; moreover, the USSR and the Republic of China positioned each other as friendly countries. This circumstance was presented by the Chinese side as a political argument allowing them to count on privileged conditions for the conversion of the ruble account. The article publishes the correspondence between the Consulate and the head of the Novosibirsk executive authority and the decree of the USSR government "On the procedure for exchanging money for diplomatic missions in the USSR in connection with the ongoing monetary reform and the abolition of the card system" dated December 14, 1947, which is being introduced into scientific community for the first time. The documents were deposited in the State Archives of Novosibirsk in the fund of the Novosibirsk City Council. It is concluded that the strategies and practices of foreign diplomatic representatives in the context of confiscatory reform turned out to be similar to the financial attitudes and behavior of part of the country's population and party-Soviet elites aimed at preserving savings.

Keywords: monetary reform; money exchange; finance; ruble deposits; exchange rate; Chinese consulate; USSR; Novosibirsk

For citation: Ablazhey N., Formanchuk A. Monetary reform in 1947 through the Perspective of Chinese diplomats from Novosibirsk. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.150, no.1, pp.68-83. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-68-83>

1947 жылғы ақша реформасына Новосибирск қаласынан келген қытай дипломаттарының көзқарасы

Н. Аблажей^а, А. Фарманчук^б

^а*PFA CO тарих институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы*

^б*Новосибирск мемлекеттік университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы*

Андатпа. Мақала 1947 жылғы кеңестік ақша реформасы туралы, оның шетелдік азаматтар мен дипломатиялық өкілдіктерге әсерін талдау контекстінде қарастырылды. 1947 жылы 14 желтоқсанда КСРО Министрлер Кеңесі мен Бүкілодақтық Коммунистік партияның (большевиктер) Орталық Комитеті ақша реформасын жүргізу және азық-түлік және өнеркәсіптік тауарларға карточкаларды жою туралы қаулы қабылдады. Реформа әскери шығындарға эмиссия нәтижесінде пайда болған артық ақша массасы мен тауарларды ұсыну арасындағы диспропорцияны жоюға бағытталған, негізінен қолайсыз айырбас бағамын белгілеу арқылы халықтан жинақ алу арқылы жүргізілді. Мақаланың мақсаты-1947 жылғы ақша реформасының КСРО-да аккредиттелген шетелдік дипломатиялық өкілдіктерге әсерін Қытайдың Новосибирскідегі Бас консулдығының Кеңес өкіметімен өзара әрекеттесуі мысалында көрсету. Мақалада реформадан кейін рубльдік салымды қайта бағалау туралы Мемлекеттік Банктің филиалы мен Қытай консулдығы арасындағы қайшылықты жағдай қарастырылады. Кеңес тарапының ерекшеліктер жасалған елдерді таңдауы, Қытай тарапының пікірінше, негізсіз болды; сонымен қатар, КСРО мен Қытай Республикасы бір-бірін Достық елдер ретінде орналастырды. Бұл жағдайды Қытай тарапы рубльдік шотты айырбастаудың жеңілдетілген шарттарына сенуге мүмкіндік беретін саяси дәлел ретінде ұсынды. Мақалада Консулдық пен Новосибирск атқарушы билігінің басшысы арасындағы хат-хабар және КСРО үкіметінің 1947 жылғы 14 желтоқсандағы "жүргізіліп жатқан ақша реформасына және карта жүйесінің жойылуына байланысты КСРО-дағы дипломатиялық өкілдіктер үшін ақша айырбастау тәртібі туралы" қаулысының жариялануы алғаш рет ғылыми айналымға енгізілді. Құжаттар Новосібір қалалық думасының қорында Новосибирск мемлекеттік мұрағатына сақтауға тапсырылды. Шетелдік дипломатиялық өкілдердің тәркілеу реформасы контекстіндегі стратегиялары мен тәжірибелері ел халқының бір бөлігінің және партиялық-кеңестік элиталардың жинақтарды сақтауға бағытталған қаржылық көзқарастары мен мінез-құлқына ұқсас болды деген қорытындыға келді.

Түйінді сөздер: ақша реформасы; ақша айырбастау; қаржы; рубльдік салымдар; айырбас бағамы; Қытай консулдығы; КСРО; Новосибирск

Введение

14 декабря 1947 г. Совет министров СССР и ЦК ВКП(б) приняли поста-новление о проведении денежной реформы и отмене карточек на продовольственные и промышленные товары. Официальными целями денежной реформы были названы укрепления рубля и переход к торговле по единым ценам на товары ([Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам..., 1968: 460–467](#)). При поставленной властью задаче найти деньги на восстановление экономики финансистами было

предложено погасить инфляцию через деноминацию и непропорциональный обмен денег, чтобы сократить расходы населения и уменьшить объем внутреннего долга по выпущенным военным займам. Реформа была нацелена на ликвидацию диспропорции между избыточной денежной массой, порожденной эмиссией на военные расходы и товарным обеспечением в значительной степени за счет конфискации сбережений у населения путем установления невыгодного обменного курса. Власть вновь уверяла, что населению придется понести определенные потери, но «это будет последняя жертва». У государства и населения цели и стратегии оказались разнонаправленными. Государство старалось изъять деньги, а население – их спасти. Основная сложность заключалась в том, чтобы экономическая целесообразность денежной реформы не подорвала доверие население к власти.

Методы и материалы

В современной литературе при изучении денежной реформы 1947 г. акцент сделан на анализе внутренних социально-экономических и политических аспектов, но ее проведение было обусловлено и внешнеполитической ситуацией, связанной с формированием финансовой системы социалистического лагеря. В этой связи представляется оправданным подход к изучению финансовой реформы 1947 г. как модельной конфискационной реформы в экономике мобилизационного типа.

В документальной части статьи публикуются постановление правительства СССР о порядке обмена денег дипломатическим представительствам в СССР от 14 декабря 1947 г., которое до сих пор не было введено в научный оборот, и переписка между китайским консульством и главой исполнительной власти г. Новосибирска в связи с обменом денег. Документы отложились в Государственном архиве г. Новосибирска в фонде Новосибирского горсовета¹.

Результаты

13 декабря 1947 г. Политбюро утвердило проект постановления Совета Министров СССР «О порядке обмена денег дипломатическим представителям в СССР в связи с проводимой денежной реформой» от 14 декабря 1947 г.¹. В постановлении Совета министров от 14 июня оговаривались переоценки рублевых счетов в Госбанке и Внешторгбанке, лимиты на покупку рублей за валюту и порядок обмена наличных. Министерству иностранных дел СССР было дано указание уведомить иностранные дипломатические представительства о содержании постановления 15 декабря 1947 г.

Согласно постановлению Совета Министров СССР о денежной реформе и отмене карточной системы обмен наличных, конверсию государственных займов и перерасчет депозитов должны были провести за неделю, а в отдаленных районах страны – за две. Депозиты на сумму до 3 тыс. руб. переоценивались по курсу 1 к 1, от 3 до 10 тысяч – по курсу 1,5 к 1, свыше 10 тысяч – по курсу 2 к 1. Денежные средства на расчетных и текущих счетах кооперативных предприятий, организаций, а также колхозов были переоценены из расчета «четыре рубля новых денег» за «пять рублей старых денег».

Одной из распространенных стратегий поведения «по спасению денег» стали попытки любым способом «сдать деньги в сберкассах». Накануне денежной реформы операции по приему и выдаче вкладов значительно усилились, наряду с притоком вкладов имело место изъятие части старых вкладов, а также разукрупнение некоторой части крупных вкладов. Повышенная активность по вкладам была отмечена уже с ноября и рассматривалось предложение по обмену «новых» вкладов 10 к 1, но из-за боязни роста недовольства от него отказались. Имеется немало свидетельств, что представители партийно-советской элиты и руководящие хозяйственные работники, используя административный ресурс, активно проводили операции по вкладам. Так, например, Управлением по проверке партийных органов ЦК ВКП (б) от 30 марта 1948 г. «в нарушении закона о проведении денежной реформы были уличены 145 секретарей райкомов и горкомов партии ([Болдовский 2013: 183](#)). В ходе последующих проверок органами МВД СССР вскрылись факты резкого роста поступлений денег 15 декабря в банки от организаций. Было установлено, что объем по выявленным финансовым операциям в сберегательных кассах и отделениях Госбанка превысил сумму в 101 млн руб., а количество скрытых и похищенных товаров оценивалось почти в 32 млн руб. Стратегии поведения населения были аналогичными. Тем не менее, по итогам реформы констатировалось, что у населения на вкладах имелось 59 млрд. руб., а после реформы оказалось только 4 млрд руб. ([Денежная реформа 1947 года в документах 2007: 107](#)).

Ситуация с деньгами на вкладах иностранных представительств оказалась далеко не однозначной и стала причиной длительных разбирательств. Конфликтная ситуация сложилась между отделением Госбанка и Китайским Консульством в Новосибирске. Разбирательство заняло полгода. Претензии были предъявлены китайским консулом Люй Тунлуном к представителю Новосибирской конторы Госбанка Стрекозову и В. Благиреву, председателю Новосибирского исполкома с 1947 по 1951 гг., который по роду своей должности ввиду того, что на территории города имелось иностранное консульство, исполнял обязанности регионального дипломатического агента МИД СССР.

Китайское консульство было открыто в Новосибирске в 1924 г. Оно имело статус генерального консульства ([Дацышен 2012: 153](#)). Дипломатическое полномочное представительство Китайской Республики и консульства были также в Семипалатинске, Владивостоке, Благовещенске, Чите, Никольск-Уссурийске и Хабаровске. Деятельность консульства дважды прерывалась. Новосибирское консульство не функционировало с конца декабря 1932 г. в связи с разрывом дипломатических отношений, но было вновь открыто после их восстановления в 1934 г. Консульство обслуживало территорию Западной Сибири. В очередной раз консульство было закрыто в июле 1939 г. Возобновило оно работу в годы войны и просуществовало до 1949 г. После образования КНР китайской стороной было принято решение отказаться от новосибирского представительства.

В Новосибирске обмен денег проводился Госбанком и организованными им специальными обменными пунктами. Обмен производили также сберкассы и почтово-телеграфные учреждения. Более того, накануне реформы в Новосибирске было создано крупнейшее хранилище новых денежных билетов (всего по стране таких было 13) ([Денежная реформа 1947 года в документах... 2007: 78, 96; Ходяков 2011: 54](#)), которое должно было обеспечить деньгами нового образца всю Западную Сибирь. Здесь же планировалось и уничтожение старых дензнаков. Накануне обмена в регионы поступили инструкции с грифом секретности по порядку обмена денег.

Хотя постановление правительства «О порядке обмена денег дипломатическим представителям в СССР в связи с проводимой денежной реформой» от 14 декабря 1947 г. китайское консульство получило только 28 декабря, оно оказалось информировано о реформе из других источников, потому что 15 декабря оно смогло пополнить свой рублевый счет в Новосибирской конторе Госбанка. Обмен наличных старых денег на новые стал возможен только с утра 16 декабря 1947 г. И хотя в течение первых дней на пунктах обмена фиксировались большие очереди, консульство смогло уже 16 декабря обменять в обменном пункте наличные из расчета 10 старых рублей на новые.

Ситуация с деньгами на счете оказалась не столь однозначной. Китайская сторона утверждала, что была произведена вторичная переоценка денег на счете, что противоречит постановлению Совета Министров СССР № 4005 от 14 декабря 1947 г. Аргумент был выстроен на том, что поступившие до 16 декабря деньги не должны подвергаться вторичной переоценке.

Новосибирская контора Госбанка уверяла, что переоценка счета была произведена 19 декабря по курсу 10 к 1 и консульство получило «столько денег, сколько причиталось по обмену наличных денег старого образца на новый» и это соответствует постановлению правительства¹. Запрос в Москву был все-таки сделан. Из одной телеграммы следовало, что переоценка средств китайского консульства проводится в том же порядке, как для граждан СССР¹. А в другой телеграмме указывалось, что «согласно постановлению Совета Министров СССР от 14 декабря 1947 г. «О проведении денежной реформы» указывалось, что учреждения Госбанка не имели права 15, 16 и 17 декабря 1947 г. производить операции по вкладам для дипломатических представительств и консульств постановлением правительства не предусматривает. Поэтому операция от 15 декабря считается недействительной».

В ответе китайской стороне указывалось, что переоценка вклада была произведена 19 декабря, а перерасчет поступлений за 15 декабря произведен правильно, т. к. наличность была сдана в кассу банка уже после опубликования по радио 14 декабря вечером. Помимо этого, Госбанк отмечает, что в конечном счете после перерасчета консульство получило не меньше той суммы, которая причиталась бы при обмене наличных денег старого образца на деньги нового образца 1947 г. Несмотря на это, представительство продолжало утверждать о факте вторичной переоценки своих денежных средств и требовать законного и справедливого перерасчета. Судя по последующей переписке, китайское консульство начало педалировать на то, что 15 декабря деньги были приняты конторой Госбанка и что именно это является нарушением правил обмена советской стороной.

№ 1

Постановление Совета министров СССР «О порядке обмена денег дипломатическим представительствам в СССР в связи с проводимой денежной реформой и отменой карточной системы»

[г. Москва]

14 декабря 1947 г.

Из постановления Совета Министров СССР

О порядке обмена денег дипломатическим представительствам в СССР в связи с проводимой денежной реформой и отменой карточной системы

В связи с Постановлением Правительства СССР от 14 декабря 1947 года о проведении денежной реформы, отмене карточной системы на продовольственные и промышленные товары, отмене высоких цен по коммерческой торговле и введении единых сниженных государственных розничных цен на товары, Совет Министров Союза ССР постановляет:

Установить следующий порядок обмена денег дипломатическим представительствам, а также иностранным частным лицам в СССР:

1. Переоцениваются рубль за рубль, то есть остаются без изменения денежные средства иностранных дипломатических представительств в СССР, находящиеся на рублевых текущих счетах в Госбанке и Внешторгбанке по состоянию на 16 декабря 1947 года, в пределах установленного среднемесячного лимита покупки рублей за иностранную валюту, а для дипломатических представительств, которым лимит не был установлен, – в пределах суммы, равной среднемесячному получению ими средств со счетов Внешторгбанка в 1947 году.

2. В соответствии с пунктом 12 первого раздела Постановления Совета Министров СССР и ЦК ВКП/б/ от 14 декабря 1947 г. № 4004 «О проведении денежной реформы и отмене карточек на продовольственные и промышленные товары» остаются без изменения, т.е. переоцениваются рубль за рубль, денежные средства, находящиеся в рублевых текущих счетах в Госбанке и Внешторгбанке, дипломатических представительств в СССР – Польской Республики, Народной Республики Болгария, Чехословацкой Республики, Федеративной Народной Республики Югославии, Румынии, а также Монгольской Народной Республики, полученные ими от Союза ССР в порядке кредита.

3. Денежные средства на рублевых текущих счетах иностранных дипломатических представительств в СССР, сверх сумм, указанных в п. 1 и 2, равно как остатки средств на рублевых текущих счетах, кредитных учреждениях Союза ССР, принадлежащие иностранным частным лицам, переоцениваются в таком же порядке, который установлен для переоценки вкладов граждан СССР, а именно:

а/ остатки средств до 3000 рублей включительно остаются без изменения в номинальной сумме, т. е. переоцениваются рубль за рубль;

б/ остатки средств до 10.000 рублей включительно на счет зачисляются: первые 3000 рублей – без изменения номинальной суммы, а остальная часть переоценивается: за три рубля старых денег – два рубля новых денег:

в/ остатки средств свыше 10.000 рублей на счет зачисляются: первые 10.000 рублей в размере, указанном выше в пункте "б", а остальная часть переоценивается: за два рубля старых денег – один рубль новых денег.

4. Наличные старые деньги, имеющиеся на руках у иностранных дипломатических представительств СССР, а также у иностранных частных лиц, обмениваются на общих основаниях с гражданами СССР в срок с 16 по 22 декабря 1947 г., по соотношению: 10 рублей в деньгах старого образца – на один рубль в деньгах образца 1947 года.

5. Временно сохранить как исключение порядок покупки иностранными дипломатическими представительствами в СССР рублей на иностранную валюту по льготному курсу в пределах установленного лимита.

В связи с повышением покупательской способности рубля в результате проведения денежной реформы и отмены карточной системы изменить существующий льготный курс и установить временный новый льготный курс, а именно: 8 рублей – за 1

американский доллар, или 32 р. 24 к. – за 1 фунт стерлингов, или 185 руб. 49 к. за 100 швейцарских франков, или 222 руб. 20 к. за 100 шведских крон.

6. В связи с отменой карточной системы снабжения продовольственными и промышленными товарами отменить с 16 декабря 1947 года действующий порядок нормированного снабжения продовольственными и промышленными товарами сотрудников иностранных дипломатических представительств в СССР, иностранных респондентов, а также членов их семей с тем, чтобы продажа товаров указанным лицам впредь производилась в общеторговые сети, как и для граждан СССР.

Председатель Совета Министров СССР /И. СТАЛИН/.

Управляющий Делами Совета Министров СССР /Я. ЧАДАЕВ/.

Копия с копии верна:

[Неразборчиво].

Получено консульством 28/XII-47 г.

Государственный архив г. Новосибирска. Ф. 33. Оп. 1с. Д. 66. Л. 5–5 об. Машинописная заверенная копия. Подпись заверителя – автограф, неразборчиво.

№ 2

Письмо Генерального Консула Китайской Республики в г. Новосибирске Люй Тунлуна с возражением против несправедливой переоценки средств китайского Генерального Консульства

[г. Новосибирск]

27 декабря 1947 г.

И.о. Дипломатического агента МИД СССР

в г. Новосибирске

Председателю Исполнительного Комитета Новосибирского Городского Совета
депутатов трудящихся Господину Благиреву.

Генеральное Консульство Китайской Республики в г. Новосибирске извещено местным филиалом Государственного Банка, что денежные средства нашего Консульства, находящиеся на счете № 161001, в связи с денежной реформой переоценены наравне с вкладами советских граждан, т. е. уценка выразилась почти на 50% всей суммы.

Китайское Генеральное Консульство не может согласиться с такой уценкой, так как:

Во-первых, счет № 161001 открыт китайским Генеральным Консульством – учреждением дружественной страны – как юридическим лицом, наравне с местными советскими учреждениями и, безусловно, его нельзя рассматривать как равное вкладам отдельных советских граждан.

Во-вторых, денежные средства, находящиеся на счете № 161001, являются собственностью государственной казны Китайской Республики и, конечно, если исходить из Инструкции Министерства Финансов СССР о порядке проведения денежной реформы, раздела УП, § 32, в коем указано, что размеры договорных обязательств между СССР и иностранными государствами остаются после выпуска новых денег без изменения и переоценке не подлежат, то подтверждение переоценки денежных средств Китайского государства, хранящихся в Государственном Банке, явно противоречило бы духу упомянутого параграфа, так как вклад в Банк обычно связан с юридической деятельностью, рассматривающийся как договорное обязательство, находящийся в

Новосибирском Госбанке на счете № 161001, произведена вразрез § 21, абзац 2, раздел IV Инструкции Министерства Финансов СССР /Денежные средства на счетах других юридических лиц и религиозных обществ не переоцениваются/. В худшем же случае Китайское Генеральное Консульство не должно находиться на положении, уступающем остальным советским хозяйственным органам, перечисленным в §21, абзац 1, у которых деньги переоценивались из расчета четыре рубля новыми деньгами за пять рублей в старых деньгах.

Произведенная же переоценка денежных средств, находящихся на счете Китайского Генерального Консульства, на равных началах с вкладами отдельных советских граждан ставит Генеральное Китайское Консульство в более усугубленное положение, чем советское юридическое лицо или учреждение. Подобное действие является не только несправедливым, но и дискриминирующим в отношении Генерального Консульства, тем более, когда вопрос затрагивает законность уменьшения средств государственной казны одного государства, хранящихся в Государственном Банке другого Государства.

По поручению своего Правительства я вынужден изложить возражение против несправедливой переоценки средств Китайского Генерального Консульства, находящихся в Новосибирском Государственном Банке. И имею честь просить Вас, Господин Дипломатический агент, войти с ходатайством в соответствующие органы Советского Правительства по затронутому мною вопросу.

Пользуясь случаем, прошу принять уверения в совершенном к Вам уважении.

*Генеральный Консул Китайского Консульства в г. Новосибирске
/Люй Тун-Лунь/.*

Копия верна: Нач. Спецчасти Жлобина.

Государственный архив г. Новосибирска. Ф. 33. Оп. 1с. Д. 66. Л. 20–20об. Машинописная заверенная копия.

№ 3

Письмо Генерального Консула Китайской Республики в Новосибирске Люй Тун-Луна с просьбой о положительном разрешении вопроса восстановления денежных средств Консульства на счете Госбанка

[г. Новосибирск]

7 января 1948 г.

И.о. Дипломатического агента МИД СССР
Председателю Исполнительного Комитета
Новосибирского Городского Совета депутатов трудящихся
Господину Благиреву.

Генеральное Консульство Китайской Республики в г. Новосибирске своим письмом от 27/XII–47 г. за № 40 уже ставило Вас в известность, господин Дипломатический агент, о том, что Филиал Государственного Банка в г. Новосибирске 17/XII–47 г. произвел уценку денежных средств нашего Консульства, находящихся на счете № 161001, наравне с вкладами советских граждан по состоянию на 16/XII–47 г., что выразилось в сумме 77. 159 руб. 71 к.

6 сего января наше Консульство случайно узнает, что Филиалом Государственного Банка в г. Новосибирске 19/XII-47 г. вторично произведен перерасчет по уценке денежных сумм, поступивших 15/XII-47 г. на счет № 161001 /в день производства операции Новосибирским Госбанком/ из расчета 10 рублей старых денег на 1 рубль в новых, что выразилось во вторичной уценке в сумме 35.674 р. 80 к., тогда как в постановлении Совета Министров СССР № 4005 от 14/XII-47 г. «О порядке обмена денег дипломатическим представительствам в СССР в связи с проводимой денежной реформой и отменой карточной системы», в пункте 1 указано, что денежные средства иностранных дипломатических представительств, находящиеся на рублевых счетах, переоцениваются по состоянию на 16/XII-47 г.

Руководствуясь постановлением Совета Министров СССР № 4005, от 14/XII-47 г. /копия прилагается/ и учитывая то обстоятельство, что денежные средства поступили на счет № 161001 15/XII-47 г., т.е. в день производства операции Новосибирским Государственным Банком, а именно: до 16/XII-47 г., считаем, что они (денежные средства) ни в коем случае не подлежат вторичной переоценке, и, конечно, такая вторичная уценка абсолютно не является законообоснованной.

Между прочим, считаем необходимым отметить: во-первых, что о вторичной уценке, произведенной Филиалом Государственного Банка в Новосибирске, Консульство не было своевременно поставлено в известность, а только по истечении отчетного года, т. е. 6 сего января и то случайно. Этот факт не только является ненормальным, но и в силу этого Консульство поставлено в сугубо затруднительное положение в отношении годового отчета. Тем более незаконообоснованная вторичная уценка как вносящая внезапный ущерб в отчетность Консульства, которая ни в коем случае не будет принята Министерством, так как до истечения отчетного года Консульство, согласно уведомления Госбанка на 17/XII-47 г., уже закончило все расчеты и отчет выслало в Министерство. И, конечно, за вторичную уценку ответственность ложится исключительно на того, кто ответственен за происшедшее.

Во-вторых, в приведенном выше постановлении № 4005 указано, что денежные средства, находящиеся на рублевых счетах, переоцениваются по состоянию на 16/XII-47 г., следовательно, все денежные суммы, поступившие во вклад до 16/XII-47 г. (хотя поступили и 15/XII-47 г.), ни в коем случае не подвергаются вторичной уценке.

И, конечно, наряду с этим любая оговорка по производству вторичной уценки, вроде мотивировки Банком, как неправильно принятого вклада 15/XII-47 г., несмотря на то, что вклад был оформлен вполне законно и сугубо формально, и даже такая оговорка не может ни в коем случае служить обоснованием для вторичной уценки. Проще говоря, если у Банка и возникли позднее какие-либо сомнения приемки вкладов 15/XII-47 г., то они должны были своевременно отказать в приеме их. А поскольку вполне законно уже был принят вклад, то, следовательно, и последствия несет за это тот, кто виновен. Тем более, что о вторичной уценке Консульство своевременно не было поставлено в известность, а только лишь по окончании отчетного года, т. е. 7/1 – сего года. Естественно, что такой уценки Консульство категорическим образом на себя не берет.

В-третьих, согласно Вашего ответного письма за № <...> от 17/XII-47 г. – относительно обмена личных денег, находящихся на руках у сотрудников Консульства, и, руководствуясь законом, были обменены на обменном пункте из расчета 10 старых денег на 1 рубль в новых. Но здесь, где речь идет о вкладе на счете Консульства №

161001, находящемся в Филиале Государственного Банка в Новосибирске, ни в коем случае нельзя рассматривать как наличные деньги, с которых Банк произвел вторично уценку, о незаконообоснованности которой указано выше. Консульство удивляет такое несправедливое <...>.

Исходя из вышеизложенного, имею честь просить Вас, господин Дипломатический агент, снестись с соответствующими органами Советского Правительства о срочном положительном разрешении затронутого нами вопроса. При чем прошу Вас учесть весьма затруднительное положение Консульства, возникшее в связи с незаконным денежным ущербом, угрожающим существованию Консульства впредь до окончательного разрешения вопроса, т. е. восстановления их на счете.

В ожидании ускоренного ответа на письма от 27/XII и 7/I-с/г. прошу принять уверения в совершенном к Вам уважении.

*Генеральный Консул Китайской Республики в г. Новосибирске
/Люй Тун-Лунь/.*

Государственный архив г. Новосибирска. Ф. 33. Оп. 1с. Д. 66. Л. 1–1 об. Машинописный подлинник на русском языке. Подпись Люй Тун-Луны – автограф кириллицей.

№ 4

Письмо Генерального Консула Китайской Республики в г. Новосибирске Люй Тун-Луны с просьбой о пересмотре переоценки денежных средств, принятых во вклад Новосибирской конторой Госбанка в интересах Генерального Консульства

[г. Новосибирск]

14 мая 1948 г.

И.о. Дипломатического агента МИД СССР,
Председателю Исполнительного Комитета
Новосибирского Городского Совета депутатов трудящихся
Господину Благиреву.

Приведенные разъяснения в Вашем письме от 7/V-48 г. за № 109 по вопросу незаконообоснованной переоценки денежных средств, принятых во вклад Новосибирской конторой Госбанка 15/XII-47 г. от Генерального Консульства, совершенно упускают из вида специальное постановление Совета Министров СССР от 14-го же декабря 1947 г. № 4005 – о порядке обмена денег дипломатическим представительствам в СССР, где в пункте первом говорится совершенно ясно, что «...денежные средства иностранных дипломатических представительств в СССР, находящиеся на рублевых текущих счетах в Госбанке, переоцениваются по состоянию на 16-е декабря 1947 г.», которое должно служить основным законным руководством для регулировании операций, производимых упомянутой конторой Госбанка с Генеральным Консульством; согласно которому контора Госбанка на принятые во вклад 15/XII-47 г. денежные средства могла делать переоценку не иначе как один раз и по состоянию на 16/XII-47 г. И, конечно, вторично сделанная уценка является явным нарушением постановления Совета Министров СССР № 4005 от 14/XII-47 г. И, кроме того, Вашим письмом от 17/XII-47 г. за № 231 – о порядке

обмена наличных денег старого образца – подчеркнуто, что деньги только несданные в Госбанк или Сберкасса до 16/XII–47 г. подлежат обмену в соответствии с постановлением Совета Министров СССР и т.д., как наличные.

Принятие Новосибирской конторой Госбанка в день операций без каких-либо намеков на отказ от Генерального Консульства денег во вклад, сопровождающееся официально-законным документом о зачислении на текущий счет, является юридическим актом.

Трактовка разъяснений, приведенных Вашим письмом, построенная на основе оправдания операций Банка не совсем прочно-убедительна, сама же она высказывает игнорирование состоявшегося факта в целом и приводит к следующим вопросам:

Как же так не вправе зачислять? Ведь контора Госбанка произвела зачисление во вклад совершенно юридично, безоговорочно выдав документ о зачислении и подтвердив еще раз 19/XII–47 г. своей конто-коррентной выпиской о переоценке денежных средств на тек[ущем] счете по состоянию на 16/XII–47 г. Все это является неоспоримым фактом, подтвержденным законосильными юридическими документами. Неужели это законно, юридично, справедливо и удобно, спустя много времени, пытаться односторонним неосновательным предлогом, вроде «не имели права производить операции 15/XII–47 г.» аннулировать юридический законообоснованный (постановлением Совета Министров СССР за № 4005, от 14/XII–47 г.) документ? Кто же виновен за последствия случившегося? Ведь Новосибирская контора Госбанка о том, что она не имела права принимать деньги от Генерального Консульства для зачисления на тек. счет 15/XII–47 г. никогда не намекала даже Консульству и никогда, разумеется, не было сделано предложение о возврате денег. Следовательно, приведенные разъяснения в Вашем письме не могут служить обоснованием и оправданию незаконно произведенных операций к-рой Госбанка, которые послужили не в интересах Консульства, как указано в Вашем письме, а, наоборот, принесли незаконный и несправедливый ущерб Генеральному Консульству, с которым оно никак не может согласиться. Следует особо отметить, что Консульство лишь случайно узнает уже 8-го января нынешнего года после окончания отчетного года, что конторой Госбанка списана сумма со сбережений Консульства в виде совершенно незаконной вторичной уценки. Подробности факта мною уже были изложены Вам в предыдущих письмах. Результат такого «умышленного молчания» со стороны конторы Госбанка, нет сомнений, является нарушением общепринятых правил ведения деловых операций между клиентом и Банком, и которое с юридической точки зрения влечет последствия, за которые ответственна именно сама контора Госбанка.

Спрашивается, что же тогда с законом, как постановление Совета Министров СССР № 4005 от 14/XII–47 г. Ведь операция, оформленная в виде вторичной переоценки, противоречит и нарушает закон. Если же контора Банка вправе, как это явствует из разъяснений, приведенных в Вашем письме, делать такое списание, т.е. делить сальдо на 15/XII и 16/XII (15XII – как вклад, а 16/XII – как наличные), то к чему и почему существовало постановление Совета Министров СССР № 4005, где в п. 1 совершенно ясно сказано – на 15 декабря. Невольно возникает вопрос: считаются ли с законом собственного Советского государства?

Все невольно всплывшие вопросы сами логически говорят за неубедительность разъяснений, приводимых в Вашем письме в оправдание действий Новосибирской конторы Госбанка.

Существуют истины:

1. Неоспоримый факт – зачисление денег во вклад, закрепленное банковским документом законосильно и неигнорируемо, если оно своевременно не апеллировано законным основанием.

2. Для регулирования операций существует закон – постановление, чего нельзя обойти и недопустимо.

Так вот и операция конторы Госбанка /вторичная незаконная переоценка/ ни в формах, ни с юридической стороны несправедлива и незаконна. Так что наглядно, казалось бы, при наличии справедливого и законного подхода в разборе вопроса нетрудно прийти к правильному разрешению дела. Но, конечно, склонность лишь только принуждать сторону Консульства к незаконному ущербу, который, казалось бы, несовместим при нормальных явлениях в деловых сношениях с иностранным консульским представительством, не совсем является актуально-справедливым исходом дела.

В силу вышеизложенного, имею честь просить Вас, Господин Дипломатический агент, о вторичном поставлении вопроса на более тщательных разборах в соответствии с упомянутым постановлением, и о законном и справедливом разрешении вопроса в интересах Генерального Консульства.

Пользуясь случаем, прошу принять уверения в искреннем к Вам уважении.

*Генеральный Консул Китайской Республики в г. Новосибирске
/Люй Тун-Лунь/.*

Государственный архив г. Новосибирска. Ф. 33. Оп. 1с. Д. 66. Л. 77–79. Машинописный подлинник на русском языке. Подпись Люй Тун-Луны – автограф кириллицей.

Обсуждение

Это первая серьезная публикация из материалов «особых папок Сталина», отражающая конфискационный характер реформы и реакции населения, появилась в 1997 г. ([Денежная реформа 1947 года... 1997, 460–467](#)). Значительным шагом в изучении денежной реформы 1947 г. стали публикации экспертных материалов Госбанка СССР и Наркомата финансов СССР, отложившихся в коллекции Министерства финансов в Российском государственном архиве экономики ([Денежная реформа 1947 года в документах... 2007; Денежная реформа в СССР 1947 года. Документы и материалы... 2010](#)). В историографии имеется несколько работ, посвященных реформе 1947 г., в числе которых и коллективная монография ([Денежная реформа 1947 года и ее роль в восстановлении народного хозяйства СССР 2023](#)). Тем не менее, многие аспекты реформы, связанные с изучением реакции населения и поведенческих практик, до сих пор остаются малоизученными. Не получил освещения сюжет о том, как реформа отразилась на постоянно проживающих в стране иностранцах и на дипломатических представительствах зарубежных стран.

Авторы стремились на материалах генерального консульства Китайской Республики в г. Новосибирске показать влияние денежной реформы 1947 г. на иностранные дипломатические представительства, аккредитованные в СССР.

Заключение

Выбор советской стороной государств, в отношении которых были введены выгодные финансовые условия обмена денег, по мнению китайской стороны, был не обоснован, более того СССР и Китайская Республика позиционировали друг друга как дружественные на том основании, что 14 августа 1945 г. был заключен советско-китайский договор о дружбе и союзе. Это обстоятельство китайской стороной подавалось как политический аргумент, позволяющий рассчитывать на привилегированные условия по конвертации рублевого счета. Китайские диппредставительства в СССР потеряли значительные средства в ходе переоценки. Помимо этого, дипломаты попытались нивелировать потери наличных средств за счет размещения их на банковский депозит, что было распространенной практикой как среди советских организаций, так и населения.

Благодарности

Выражаем благодарность редакции и рецензентам в научном сопровождении нашей статьи

Приложение

1. (Переписка китайского консульства к облисполкомом и горисполкомом по финансово-хозяйственным вопросам) Л. 4. (Письмо управляющего Новосибирской конторой Госбанка Стрекозова китайскому вице-консулу от 17 января 1948 г.) Л. 6; (Правительственная телеграмма из Москвы в Новосибирскую контору Госбанка от 18 января 1948 г.), Л. 10; (Постановления Совета Министров СССР «О порядке обмена денег дипломатическим представителям в СССР в связи с проводимой денежной реформой» от 14 декабря 1947 г.), Л. 20-20 об. Государственный архив г. Новосибирска. ф. 33. оп. 1с. д. 66

Список литературы

- [Болдовский К.А.](#) Денежная реформа 1947 г. и ленинградский партаппарат. *Вестник Санкт-Петербургского университета. История*. 2013. No.4, с.175–184.
- [Дацышен В.Г.](#) Консульства Китайской Республики в Сибири в системе русско-китайских отношений. В: 42-я научная конференция «Общество и государство в Китае». Том XLII. Часть 3. Ученые записки Отдела Китая ИВ РАН. Вып. 7. М., 2012. С.153–159.
- [Денежная реформа](#) 1947 года: реакция населения по документам из сталинских "Особых папок". Сост. Е. Завадская, Т. Царевская. *Отечественная история*. 1997. No.6, с.134-140.
- [Денежная реформа](#) 1947 года в документах: подготовка, проведение и оценка результатов. Сост. Ю. Кашин. Москва. 2007. 120 с.
- [Денежная реформа в СССР в 1947 году](#). Документы и материалы. [сост. и коммент.: Л.Н. Доброхотов и др.]. М.: РОССПЭН. 2010. 791 с.
- [Нуреев Р., Эскиндаров М., Дегтев С.](#) Денежная реформа 1947 года и ее роль в восстановлении народного хозяйства СССР. Москва: Кнорус. 2023. 508 с.

[Решения партии](#) и правительства по экономическим вопросам. В 5-ти томах: *Сборник. документы за 50 лет*. Т. 3. 1941–1952. [сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков]. Москва: Политиздат. 1968. 754 с.

[Ходяков М.](#) Люди и деньги: денежная реформа 1947 года и деятельность Ленинградской бумажной фабрики "Госзнак. *Новая история России*. 2011. No.1, с.54–65.

References

- Boldovsky K. Denezhnaia reforma 1947 g. i leningradskii partapparat. *Vestnik of Saint Petersburg University. History*. 2013. No.4, pp.175–184.
- Datsyshen V. Konsulstva Kitaiskoi Respubliki v Sibiri v sisteme russko-kitaiskikh otnoshenii. In: *The 42nd Scientific Conference "Society and State in China*. Vol. XLII. Part 3. Scholarly Notes of the China Department. Institute of Oriental Studies, RAS. Issue 7. Moscow: Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences (IOS RAS) Publ., 2012. Pp.153–159.
- Denezhnaia reforma 1947 goda: reaktsiia naseleniia po dokumentam iz stalinskikh "Osobykh papok". Sost. E. Zavadskaiia, T. Tsarevskaiia. *Domestic History*. 1997. No.6, pp.134–140.
- Denezhnaia reforma 1947 goda v dokumentakh: podgotovka, provedenie i otsenka rezultatov* Sost. Iu. Kashin. Moscow: InterCrim-Press Publ.: 2007. 120 p.
- Denezhnaia reforma v SSSR v 1947 godu. Dokumenty i materialy*. [sost. i komment.: L.N. Dobrokhotoi i dr.]. Moscow: ROSSPEN Publ.: 2010. 791 p.
- Nureev R., Eskindarov M., Degtev S. *Denezhnaia reforma 1947 goda i ee rol v vosstanovlenii narodnogo khoziaistva SSSR*. Moscow: Knorus Publ.: 2023. 508 p.
- Resheniia partii i pravitelstva po ekonomicheskim voprosam. In *5 volumes: Collection. Documents over 50 years*. Vol. 3. 1941–1952. [sost. K.U. Chernenko, M.S. Smirtiukov]. Moscow: Politizdat, 1968. 754 p.
- Khodyakov M. Liudi i dengi: denezhnaia reforma 1947 goda i deiatelnost Leningradskoi bumazhnoi fabрики "Gosznak. *Novaia istoriia Rossii*. 2011. No.1, pp.54–65.

Information about the authors

Natalia N. Ablazhey – Doctor of Historical Science, leading researcher worker, Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Nikolaeva St., 8, Russia. <https://orcid.org/0000-0002-3215-0615>, ablazhey@academ.org

Artem S. Farmanchuk – student of Humanitarian Institute Novosibirsk State University, Novosibirsk, Pirogova St., 8, Russia, temon2004@bk.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Наталья Николаевна Аблажей – тарих ғылымдарының докторы, Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімшесінің Тарих институтының жетекші ғылыми қызметкері, Новосибирск қ., көш. Николаева, 8 жаста, Ресей. <https://orcid.org/0000-0002-3215-0615>, ablazhey@academ.org

Артем Станиславович Фарманчук – Новосибирск мемлекеттік университетінің гуманитарлық институтының студенті, Новосибирск, ст. Пирогова, 1, Ресей, temon2004@bk.ru

Сведения об авторах

Наталья Николаевна Аблажей – доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории Сибирского отделения Российской академии наук, Новосибирск, ул. Николаева, 8, Россия. <https://orcid.org/0000-0002-3215-0615>, ablazhey@academ.org

Артем Станиславович Фарманчук – студент Гуманитарного института Новосибирского государственного университета, Новосибирск, ул. Пирогова, 1, Россия, temon2004@bk.ru

Вклад авторов.

Аблажей Н.Н. Создание и подготовка рукописи: критический анализ черновика рукописи, внесение замечаний и исправлений членами исследовательской группы, в том числе на этапах до и после публикации.

Фарманчук А. – Набор документальных источников и подготовка рукописи.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict of interest information.** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 22.12.2024

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 27.01.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.02.2025



Научная статья / Research Article

MFTAP / IRSTI 03.09.55

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-84-103>

Суэц каналының геосаяси тарихы және әскери – стратегиялық маңызы (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бірінші жартысы)

К. Байтуреева^a, Ж. Турекулова^b✉, В. Султанова^c

^aЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

^bМ. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

^c«Мирас» университеті, Шымкент, Қазақстан

✉turekulova74@mail.ru

Аңдатпа. XIX ғасырдың өзінде басталған жаһандану үрдістерінің дамуы тиімді де қысқа көлік жолдарының өзектілігін тудырды. Аймақтар мен континенттерді байланыстыру мақсатында жасанды каналдар құрылысы арқылы теңіз жолдарын қысқарту идеялары ерекше қызығушылыққа ие болды. Суэц каналы – аймақтық, ұлттық және халықаралық деңгейдегі экономикалық және саяси мүдделер тоғысқан, геостратегиялық жағынан маңызы ерекше су арнасы болып табылады. Бұл маңызды су жолын тек сауда артериясы ғана емес, Батыс пен Шығыс арасын жалғастырушы символ деп айқындай аламыз. Мақалада геотарих парадигмасы негізінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысына дейінгі аралықтағы Суэц каналының әскери-стратегиялық маңызын тудырған геосаяси факторлар мен тарихи үдерістер қарастырылады. Суэц каналының халықаралық құқықтық режимінің қалыптасуының алғышарты болған тарихи оқиғаларға архив құжаттары негізінде талдау жүргізіледі. Суэц каналы жобасының пайда болу себептері, олардың жүзеге асырылу барысы, халықаралық мойындалған толыққанды техникалық жобаға айналуы қарастырылады. Зерттеуде Суэц каналы ұлттық мемлекеттер тарапынан емес, халықаралық «Суэц каналының компаниясы» түріндегі интернационалдық корпорация тарапынан жүзеге асырылған алғашқы трансұлттық жоба ретінде зерделенеді. Аталмыш тәсіл негізінде Суэц каналының стратегиялық маңызын қарастыру, трансұлттық корпорациялардың ықпалы жоғары заманауи экономикалық үрдістерді талдауға мүмкіндік береді. Бірінші дүниежүзілік соғыс барысындағы стратегиялық маңызы және канал бейтараптығының сақталу мәселелері, Осман империясының каналды басып алуға деген ұмтылысы қарастырылады және Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Италия мен Германияның Суэц каналына қатысты мүдделері айқындалады. XX ғасырдың 40-50 жылдарындағы Ұлыбританияның Суэц каналы аумағында өз ұстанымдарын сақтап қалуға бағытталған әрекеттеріне талдау жасалынады. XIX ғасырда Ұлыбританияның императорлық коммуникацияларының негізгі көзіне айналған Суэц каналы – дүниежүзілік соғыстар кезінде өз міндетін толыққанды атқарды деген тұжырымдар жасаймыз. Қиындықтар мен әуе шабуылдарына қарамастан кемелерді бір теңізден екінші теңізге өткізудің қауіпсіздігін қамтамасыз ете алды. Суэц каналы аймағы қорғаныс және одақтас елдердің әскерлері дайындалған маңызды әскери алаң болды. Каналдың құрылысы Египеттің еуропалық бағыттағы модернизациясының негізгі қозғаушы күші болды. Суэц каналының

бастапқыда орасан зор модернизациялық әлеуеті болды, ол Египеттегі әскери, білім беру, мәдени және экономикалық реформалар кезінде толығымен іске асырылды. Канал құрылысы жаһандық сауда-экономикалық қатынастардың дамуында маңызды рөл атқарды және геосаяси трансформациялардың маңызды тетігіне айналды. Ірі көлік жобасының құрылысы нәтижесінде әлемдік державалар арасында ықпал ету салаларын қайта бөлу үрдісі де орын алғанын ескерту маңызды. Канал құрылысы аяқталғаннан кейін Египеттің өзі әлемдік саясат жүйесіндегі маңызды геостратегиялық мәнге ие елге айналды.

Түйінді сөздер: Египет; Суэц каналы; геотарих; геостратегия; мүдде; отарлық саясат; дипломатия; Ұлыбритания; ұлттандыру

Сілтеме жасау үшін: Байтүреева, К., Турекулова, Ж., Султанова, В. Суэц каналының геосаяси тарихы және әскери – стратегиялық маңызы (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бірінші жартысы). *Gumilyov Journal of History*. T.150, no.1, 6.84-108. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-84-108>

The Suez Canal: Geopolitical History and Military-Strategic Significance (second half of the XIXth – the first half of the XXth centuries)

K. Baytureyeva^a, Zh. Turekulova^b, V. Sultanova^c

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

^bM. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

^cMiras University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract: The processes of globalization that began in the 19th century brought the issue of shortening transportation routes to the forefront. As the continents converged, the idea of shortening sea routes through the creation of artificial canals gained significant attention. The Suez Canal is one of these geostrategic nodes. It is a crossroads of regional, national and international political and economic interests. It can be seen not just as a trade artery, but as a symbol connecting East and West. This article, within the framework of the paradigm of geo-history, analyzes the geopolitical factors and historical processes that determined the military-strategic importance of the Suez Canal in the 19th and 20th centuries. Based on archival documents, the study examines the historical events that served as prerequisites for the formation of the international legal regime of the Suez Canal. The construction of the canal is seen as an example of one of the first transnational projects implemented not by nation-states but by a private corporation founded by Ferdinand de Lesseps. This approach makes it possible to analyze the creation of the Suez Canal from the perspective of modern economic trends, where the primary influence comes not from individual states but from the financial power of transnational corporations. Special attention is given to the strategic significance of the canal and issues of maintaining its neutrality during World War I, the Ottoman Empire's attempts to seize control of this strategic asset, and the interests of Italy and Germany in the Suez Canal during World War II. The study identifies the key motives and actions of the United Kingdom in the 1940s and 1950s aimed at preserving its positions in the Suez Canal region. The Suez Canal, which served as a vital communication route for the British Empire in the 19th century, continued to fulfill its function during the world wars, facilitating the passage of ships despite numerous threats and aerial bombardments. At the same time, the canal zone functioned as a defensive area and a crucial military base where Allied troops were trained. The construction of the canal was a significant factor in Egypt's modernization along European lines. From the outset, the

Suez Canal possessed enormous modernization potential, which was fully realized through military, educational, cultural, and economic reforms. Its construction played a crucial role in the development of global trade and economic relations and served as a key mechanism for geopolitical transformations.

Key words: Egypt; Suez Canal; geohistory; geostrategy; interest; colonial policy; diplomacy; Great Britain; nationalization

For citation: Baytureyeva K., Turekulova Zh., Sultanova V. The Suez Canal: Geopolitical History and Military-Strategic Significance (second half of the XIXth - the first half of the XXth centuries). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.150, no.1, pp.84-108. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-84-108>

Суэцкий канал: геополитическая история и военно-стратегическое значение (вторая половина XIX – первая половина XX вв)

К. Байтуреева^а, Ж. Турекулова^б, В. Султанова^с

^аЕвразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

^бЮжно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

^сУниверситет «Мирас», Шымкент, Казахстан

Аннотация. Процессы глобализации, начавшиеся еще в XIX веке, актуализировали проблему сокращения транспортных путей. В условиях сближения континентов особый интерес вызывали идеи сокращения морских маршрутов путем создания искусственных каналов. Одним из таких геостратегически значимых узлов стал Суэцкий канал, где пересекаются региональные, национальные и международные политико-экономические интересы. Его можно считать не просто торговой артерией, но и символом, соединяющим Восток и Запад. В статье в рамках парадигмы геоистории анализируются геополитические факторы и исторические процессы, которые обусловили военно-стратегическое значение Суэцкого канала в XIX–XX веках. На основе архивных документов исследуются исторические события, послужившие предпосылками формирования международно-правового режима Суэцкого канала. Чтобы гарантировать свободное движение по каналу и ограничить египетский суверенитет, связав его договором, державы пользователи начали вести переговоры и добились конвенции, подписанной в Константинополе 1888 года, которая определяла международный статут Суэцкого канала. Рассматриваются причины возникновения проекта Суэцкого канала, процесс его реализации и трансформация в международно признанный полноценный инженерный объект. Строительство канала рассматривается как пример одного из первых транснациональных проектов, реализованных не национальными государствами, а частной корпорацией, основанной Фердинандом де Лессепсом. Такой подход позволяет изучить создание Суэцкого канала через призму современных экономических тенденций, где основную роль играют не государства, а финансовое влияние транснациональных корпораций. Особое внимание уделяется стратегическому значению канала и вопросам сохранения его нейтралитета в годы Первой мировой войны, стремлению Османской империи захватить этот стратегический объект, а также интересам Италии и Германии в Суэцком канале во время Второй мировой войны. Выявляются ключевые мотивы и действия Великобритании в 1940–1950-х годах, направленные на сохранение её позиций в районе Суэцкого канала. Суэцкий канал, который в XIX веке был

зоной защиты имперских коммуникаций Великобритании, в годы мировых войн выполнял свою функцию, обеспечивая судоходство, несмотря на угрозы и воздушные налёты. Зона Суэцкого канала одновременно служила оборонительной территорией и важным военным плацдармом, где проходили подготовку союзные войска. Строительство канала стало важным фактором модернизации Египта по европейскому образцу. Суэцкий канал изначально обладал огромным потенциалом для модернизации, который был реализован в ходе военных, образовательных, культурных и экономических реформ. Его строительство сыграло значительную роль в развитии мировых торгово-экономических связей и стало важным механизмом геополитических трансформаций. Одним из итогов строительства стал передел сфер влияния между мировыми державами. Сам Египет после завершения строительства канала стал одной из ключевых точек в мировой политике.

Ключевые слова: Египет; Суэцкий канал; геоистория; геостратегия; интерес; колони-альная политика; дипломатия; Великобритания; национализация

Кіріспе

Зерттеу тақырыбының өзектілігі екі маңызды шеңберде айқындалады. *Біріншіден*, маңызды халықаралық көлік тораптары құрылысының тарихи алғышарттары, геосаяси мүдделері, экономикалық маңызына қатысты негізгі тарихи факторларды зерттеу тұтастай аймақтар мен онда мекендейтін халықтардың тарихын, мәдениетін, саясатын зерделеуге мүмкіндік береді. *Екіншіден*, көлік тораптары жобаларын жүзеге асыруға қатысты саяси-экономикалық жағдайларды талдау, олардың тарихи тәжірибелерін саралау халықтарды байланыстыратын жол тораптарын дамыту басты мәселе болып табылатын қазіргі жағдайда айрықша мазмұнға ие. Сонымен қатар, халықаралық көлік коммуникацияларының даму тарихын зерттеу ғылыми қауымдастықта ерекше мәнге ие және осы мәселені әлемдік тарихи, саяси үдерістер аясында қарастыру өзектілігін жоғалтпайтын бағыт болып табылады.

Тарихи тұрғыдан қарастырғанда Суэц каналының пайда болуының алғышарты ежелгі дәуірден бастау алады. Ніл өзені мен Қызыл теңізді өзара жалғастыруға қатысты алғашқы ұмтылыстар б.з.д. XVI-XII ғасырларда жасалғаны туралы, Ніл каналы құрылысы барысы және өзеннің шығыс бөлігі Египеттің негізгі шаруашылық-саяси өмірінің орталығына айналғандығы туралы мәліметтер ежелгі жазбаларда сақталған. Кейіннен, ежелгі Египетті жаулап алған империялар өздерінің әскери-стратегиялық және экономикалық мүдделеріне сүйене отырып каналды бірнеше рет қалпына келтіруге тырысқан. Ежелгі каналды іске қосу туралы тарихи жазбаларға сүйене отырып XIV, XVII-XIX ғасырлардағы талпыныстар әлемдік саясаттағы негізгі идеяға айналғанын аңғаруға болады. Бұл кезеңдерде канал тағдыры Ұлыбритания мен Франция арасындағы отарлық бәсекелестік шеңберінде тартысқа түседі және Ұлыбританияның Үндістандағы мүдделеріне тосқауыл қою мақсатында Франция канал құрылысын бастау бойынша ерекше белсенділік танытады. XIX ғасырда бұл белсенділік өз жемісін беріп, француздық инженер, дипломат Фердинанд де Лессепс канал құрылысын бастау туралы арнайы фирманға қол жеткізеді. Осы кезеңнен бастап Египет және оның аумағында орналасқан Суэц каналы ірі державалар арасындағы геосаяси текетірес алаңына және әскери-стратегиялық мүдделердің нысанына айналды.

Суэц каналының стратегиялық маңызы ХХІ ғасырда да өзектілігін жоғалтпаған іргелі мәселе болып табылады. 2021 жылы «Ever Given» контейнерлік кемесінің Суэц каналын бұғаттауы әлемдік сауда тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі болып қаралады. Бұл жағдай тек техникалық апат қана емес, ол халықаралық экономикалық және сауда жүйелерінің әлсіз тұстарын көрсеткен, сондай-ақ оларды жетілдірудің және қамтамасыз етудің маңыздылығын байқатқан оқиға болды. Сонымен бірге, күн сайын шамамен әлемдік сауданың 12%-ы өтетін, әр күні миллиардтаған доллардың жүктерін қамтитын каналдың әлемдік сауда жүйесіндегі стратегиялық маңызын айқындады. ХІХ ғасырда канал үшін геосаяси текетірестер Ұлыбритания мен Франция арасында өрбісе, ХХ ғасырда Америка Құрама Штаттары мен Кеңес Одағының әскери-саяси мүдделері айқын көрініс тапты. ХХІ ғасырда Жібек жолын үлкен геосаяси жобаға айналдырып отырған Қытай Халық Республикасы үшін де су торабының маңызы артып отыр. Осы ретте Суэц каналының тарихы мен оның әлемдік саясаттағы маңызына қатысты зерттеулерде жаңа тәсілдер арқылы мәселені қарастыру өміршең тақырып болып қала береді.

Материалдар және әдістер

Зерттеудің әдіснамалық негізін Фернан Бродельдің географиялық ортаның саяси, мәдени үрдістерге және адамдар мен мемлекеттердің тарихына ықпалын зерделейтін «геотарих» тұжырымдамасы құрайды және осы әдіснама аясында Суэц каналының геосаяси мәселелері қарастырылады ([Braudel 1995](#)). Бродель тұжырымына сәйкес, тарихи шеңберде өткенді зерттеу арқылы заманауи оқиғалардың себебіне, астарына үңілуге мүмкіндік аламыз. Мақала авторлары осы тұжырымдамаға табан тірей отырып ХІХ – ХХ ғасырларда Суэц каналы төңірегінде орын алған саяси-әскери-экономикалық оқиғалардың тарихын зерделеу арқылы ХХІ ғасырдағы халықаралық көлік тораптарына қатысты негізгі саяси-экономикалық мәселелерді айқындауға ұмтылады.

Суэц каналының әскери стратегиялық маңызын айқындау және геосаяси талдау жүргізу үшін классикалық геосаяси тұжырымдар маңызды. Еуропалық елдердің Азия және Африка аймақтарын басып алуға деген ұмтылысын дәйектейтін неміс геосаяси мектебінің өкілі Ф. Ратцельдің (*Lebensraum*) «өмірлік кеңістік» және оны жалғастырған К. Хаусхофердің (*Lebensraum im Osten*) «Шығысқа қарай өмірлік кеңістік» теориялары негізінде ([Хаусхофер 2019](#)) еуропалық елдердің Шығыс елдерінде отарлық саясатының түпкі мүдде мақсаттарына талдау жасауға болады. ХІХ ғасырда қалыптаса бастаған еуропалық геосаяси мектептерінің тұжырымдамалары империялардың геосаяси ауқымын ұлғайтуға және Шығыс-Батыс елдерін жалғастыратын сауда жолдарына бақылау орнатудың әдістерін іздестіруге бағытталды. Суэц каналы Египет мемлекетінің геосаяси жағдайын ғана өзгертіп қойған жоқ, көлік жобасының құрылысы арқылы елдің мәдени – рухани дамуы өзгеріске түсті. Осы ретте мақала тақырыбын ашу барысында қарастырылатын тағы бір маңызды еуроцентристік көзқарастағы тұжырым – отарлық прогресс идеясы. Аталған идеяға талдау жүргізе отырып еуропалық державалардың Шығыс елдерін отарлау саясатындағы идеологиялық қондырғыларының мазмұнын айқындауға мүмкіндік аламыз. Батыс елдерінің үстемдігін мәдени ықпал ету арқылы дәріптеуге бағытталған аталмыш геосаяси тұжырымдама заманауи кезеңде Джозеф Найдның «Жұмсақ күш» теориясы негізінде ([Nye 2004](#)) жалғасын тауып келеді.

Суэц каналының стратегиялық маңызын англосаксондық геосаяси мектептің көрнекті өкілі А.Т. Мэхэннің «Теңіз құдыреті» геосаяси теориясы арнасында қарастыруға болады ([Mahan 2010](#)). Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Италия мемлекетінің Таяу Шығыс және Солтүстік Африка аймағындағы геосаясатын айқындау мақсатында Муссолини режимі кезеңіндегі геосаясатшылардың тұжырымдары қызығушылық тудырады. Атап айтқанда, Италия тарапынан Ұлыбританияны Жерорта теңізінен ығыстыру мақсатында Гибралтар бұғазы мен Суэцті басып алу қажеттігін зерделейтін Паоло Д'Агостино Орсини ди Камерота ұсынған «Еуроафрика» геосаяси пікірін ([D'Agostin 1926](#)) ерекшелеуге болады.

Зерттеу барысында тарихи – салыстырмалы, тарихи-жүйелік әдістері қолданылды. Суэц каналының құрылысының тарихын оның жаңа және қазіргі заман дәуіріндегі маңызын айқындау мақсатында тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды. Мәселеге қатысты құжаттарға және ғылыми тұжырымдарға салыстырмалы талдау арқылы зерттеу нәтижесінде, көлік жобаларының құрылысы мен іске қосылу үдерістерінің объективті жақтарын және түрлі мемлекеттердің негізгі мүдделерін айқындаймыз.

Маңызды көлік жобаларының саяси-тарихи негіздерін зерттеу үшін, әрбір халықаралық тәртіп кезіндегі тарихи оқиғалардың аясында тұтастай әлемдік жүйенің жекелеген елдердің дамуындағы ықпалын қарастыру желісінде тарихи-жүйелік әдіс қарастырылады.

Зерттеу материалдары ретінде Ресей империясының сыртқы саясаты архивінің «Египеттегі Консулдық» № 317 қорының, «Түрік үстелі» № 149 қорының, Ресей Федерациясы сыртқы саясаты архивінің 4/04 Чичерин секретариаты, 5/05 Литвинов секретариаты, 6/06 Молотов секретариаты, 87/087 қорларының Египет бойынша референтура құжаттары пайдаланылады. Сонымен қатар халықаралық қатынастар бойынша құжаттар жинағы пайдаланылды. Архив материалдарына талдау жасау арқылы дип-ломаттар мен билеушілер арасындағы жеке қатынастардың ерекшелігін, ірі көлік жобасын жүзеге асырудағы тұлғалық факторлардың ерекшеліктерін айқындап, негізгі мәніне үңілуге мүмкіндік аламыз.

Нәтижелер

Суэц каналының іске қосылуы және каналдың халықаралық-құқықтық режимінің қалыптасуы (1869-1888)

1869 жылы Жерорта теңізі мен Қызыл теңізді жалғастырушы Суэц каналы іске қосылды. Бұл кезеңде Ұлыбритания, Франция және Египет алдында жаңа геосаяси жағдайды, экономикалық тиімділікті және әскери-стратегиялық шынайылықты тудырған жаңа су жолын пайдаланудың ерекшеліктері айқындалды. Маңызды көлік торабының экономикалық артықшылықтарына байланысты Ұлыбритания және Франция арасында дипломатиялық іс-шаралар кешенін қамтыған геосаяси бәсекелестік туындап, аталмыш мәселе Египетте Ұлыбританияның бақылауы орнаған кезеңге дейін түрлі деңгейде болды және канал бойындағы барлық саяси оқиғалар осы екі еуропалық державаның мүдделері мен саясаттарына қатысты өрбіп отырды. Египетке келетін болсақ, саяси аренада егеменді мемлекет ретінде қарастырылмады және еуропалық державалар каналды өз мүддесіне пайдалану барысында Египет мүдделерін назардан тыс қалдырды.

Суэц каналының басты геосаяси маңызы – оның Азия және Еуропа арасындағы тауарларды тасымалдаудағы экономикалық тиімділігінен келіп шығады. Төмендегі кестеде Суэц каналы ашылғанға дейінгі уақытта және Суэц каналы арқылы жүк тасымалдау уақытының салыстырмалы талдауы қосымшада берілген 1 кестеде көрсетілген.

XVIII ғасырдан бастап еуропалық державалар Суэц каналын Еуропа мен Үндістанды жалғастырушы су көзі ретінде қарастыра бастаған. Халықаралық сауда жолдарын жалғастырушы рөлі арқылы Суэц каналының геосаяси маңызы артты. Әскери жағынан қарағанда, Суэц каналына бақылау орнату арқылы Жерорта теңізі мен Үнді мұхиты бассейндеріне үстемдік орнатуға қол жеткізуге болатын еді. Яғни соғыс жағдайында су жолы әрі қолайлы, әрі қауіпті әскери плацдармға айналу мүмкіндігі зор болды. XIX ғасыр бойында әскери қауіптердің алдын алу және сауда ағымдарының үздіксіздігін қамтамасыз ету мақсатында Суэц каналының бейтараптығы туралы келісімге қол жеткізілу барысы халықаралық сауда және қауіпсіздік үшін ең маңызды фактор болып табылды.

1854 жылы Фердинанд де Лессепс Суэц каналы құрылысын бастауға рұқсат алып, ол Египет билеушісі Мухаммад Саид паша тарапынан 1854 жылы 30 қазанда және 1856 жылғы 5 қаңтарда берілген екі фирманмен бекітілді. 1854 жылғы фирман төмендегідей ережелерді қамтыды:

- Египет Суэц каналы компаниясын құруға рұқсат береді;
- Суэц каналы компаниясына канал ашылғаннан бастап 99 жыл мерзімге дейін концессия беріледі;
- компанияға қажетті жерлер тегін беріледі;
- компания директорын египеттік үкімет тағайындайды;
- Египет үшін компанияның таза табысынан 15 пайыз табыс бөлінеді.

1856 жылғы фирманда «Суэц каналы және оның порттары бейтарап және барлық сауда кемелері үшін ашық» болатындығы бекітілді. Бұл құжатта әскери кемелердің канал арқылы өту шарттары қарастырылмады ([Wilson 1939: 88](#)).

1874 жылғы қаңтар айы мен 1875 жылғы желтоқсан айларындағы Суэц каналы арқылы өткен тауарлардың ауқымын¹ қосымшада көрсетілген 2–3 кесте арқылы айқындауға болады. Кестеде берілген XIX ғасырдың 70 жылдарындағы мәліметтерге сүйенсек, Суэц каналы ең алдымен еуропалық державалар үшін тауар тасымалдаудағы тиімді тасымал торабына айналғанын аңғарамыз. Жетекші рөл – Ұлыбритания мен Франция елдеріне тиесілі екендігі айқындалады. Сонымен қатар әскерилерді тасымалдау ісінде де екі еуропалық державаның басым үлесі көрінеді.

Тиімді су арнасын пайдалануда Ұлыбританияның үлесінің басым болуы басқа еуропалық державалар тарапынан қарсылық туындатты. Осыған байланысты XIX ғасыр бойы каналдың мәртебесін айқындауға қатысты еуропалық елдер арасындағы дипломатиялық күреспен ерекшеленген кезең болды.

1856 жылғы Париж конгресінде Фердинанд де Лессепс австриялық дипломат Карл Фердинанд фон Буоль Шауенштейн (1797-1865) арқылы каналдың бейтараптығын төмендегідей негіздер арқылы орнатуға әрекет жасайды:

- келісімге қол қоюшы державалар каналдың мәңгі бейтараптығына кепіл береді;
- соғыс жағдайында канал суларында қарсыластың кемесіне шабуыл жасауға тиым салынады;

– шетел әскері канал жағалауларында тек Египет үкіметінің рұқсатымен ғана тұра алады ([Farnie 1969: 116](#)).

Франция, Австрия, Пруссия және Сардиния бұл жоспарға қолдау танытқанымен, Ұлыбритания тарапы кедергі туындатады. Нақтырақ айтқанда, Ұлыбритания 1854 және 1856 жылғы берілген фирмандардың Осман империясының сұлтаны тарапынан бекітілуін талап етті. Египет билеушісі Исмаил 1866 жылы ғана Осман империясының сұлтаны тарапынан аталған фирмандардың бекітілуіне қол жеткізді ([Halberg 1974: 35](#)).

1866 жылы 22 ақпан күні Египет үкіметі және Фердинанд де Лессепс арасында 1854 және 1856 жылғы фирмандардың ережелерін бекіту туралы келісімге қол қойылып, 1866 жылы 19 наурыз күні бұл конвенцияны Осман империясының сұлтаны бекітті. 1866 жылғы конвенцияның 16 бабында: «Суэц каналы компаниясы египеттік компания бола отырып, елдің заңдары мен дәстүрлеріне сәйкес басқарылады, дегенмен Қоғам ретіндегі оның ұйымдастырылу тәртібі Францияда акционерлік қоғамдарды басқаруға арнап шығарылған конвенциялар мен заңдарға бағынады», – деп айқындалған. Суэц каналы бойынша барлық даулар Францияда Париж Империялық сотында шешілу мәселесі де бекітілді. Яғни сөз жүзінде ғана египеттік болып танылатын Суэц каналының барлық қызметін реттеуді Франция осы конвенция арқылы өзінің бақылауына алады. Суэц каналы компаниясы француз заңнамасына бағынатын, штаб-пәтері Парижде орналасқан акционерлік халықаралық компания ретінде қалыптасты. Түркияның концессияны мақұлдауының нәтижесінде канал құрылысы қарқынды түрде жүргізіліп, 1869 жылы 17 қараша күні ресми түрде ашылды.

Суэц каналына қатысты алғашқы халықаралық акт – Ресей, Ұлыбритания, Франция, Бельгия, Голландия, Греция, Түркия, Испания, Швеция, Норвегия, Италия елдерінің қатысуымен өткен 1873 жылғы Константинополь конференциясының қаулылары болды. Ол бойынша, әскери кемелер мен әскерлері бар көліктер баж салығынан босатылды, оларға канал арқылы еркін өтуге рұқсат беру туралы нұсқаулық қамтылды²

XIX ғасырдың екінші жартысында Египет Франция және Ұлыбритания елдерінің қаржылық тәуелділігіне түсіп, қаржы дағдарысының салдарынан 1875 жылы Ұлыбритания Египет билеушісі Исмаилға тиесілі 172.602 Суэц каналының акциясын 100 миллион франкке сатып алады. Египет дипломатиялық қайраткері Мустафа эль-Хафнауи бұл мәселе бойынша, «Ұлыбритания сатып алған египеттік акциялар Суэц компаниясының барлық акцияларының жартысын құрады және компания қызметін египеттік үкіметтің бақылауына алуға негіз болатын еді. Акцияларды сату арқылы Египет каналға бақылау жасау тетіктерін ғана жоғалтып қоймай, басты табыс көзінен айрылды», – деп жазады ([Hafnawi 1956: 80](#)).

Осы кезеңде Ұлыбритания египеттік акциялар үшін барлығы 4 миллион ағылшын фунтын жұмсаса, 1929 жылы осы акциялардың құны 72 миллион ағылшын фунтын құрады, ал Ұлыбританияның осы қайнар көзден тапқан табысы 38 600 мың фунтқа жетті ([Hafnawi 1956: 80](#)). Осылайша акцияны сату арқылы Египте 106 миллион фунт шығын шегіп, Суэц каналының акцияларына ие болу арқылы Ұлыбритания геосаяси маңызы бар Жерорта теңізі мен Қызыл теңізді ұштастыратын сауда жолына бақылау орнатуға қол жеткізді. Акцияларды сатып алу барысында Ұлыбританияның сыртқы істер министрі лорд Дерби (1799-1869) «Біздің басты мүдделерімізді айқындайтын істе басқа державалардың монополияларының орнауына жол бермеу үшін қолдан келгеннің барлығын жасаймыз», – деп көзқарасын білдіреді.

Суэц каналына қатысты негізгі мүдделер Ұлыбритания мен Франция елдерінен тыс сол кезеңдегі ірі державалардың бірі – Ресей империясы үшін де маңызды болды. Ресейдің мұхитқа шығу жолдарының шектеулігіне байланысты оның ауыл шаруашылық және өндірістік қорлары толыққанды жүзеге асырылмау қиындығына ие болды. Ұлыбритания сияқты теңіз державасымен салыстырғанда Ресей империясы ашық теңіздерге жол ашу үшін үздіксіз соғыстар жүргізуге мәжбүр болды. Ресей әскерлері ашық теңізге шығатын жол іздеген сайын Осман империясымен әскери қақтығысқа түсуге мәжбүр болған. XIX ғасырда Балкан халықтарын Осман империясының билігінен азат ету арқылы Жерорта теңізіне жол іздеуге талпынған Ресей амбициялары Франция мен Ұлыбританияның қарсылығына тап болып отырды. 1877-1878 жылдардағы орыс-түрік соғысы кезінде Ресей Түркияның билігінің астындағы Египетке қарсы соғысуға құқылы болды. Осыған байланысты 1877 жылы 6 мамыр күні Ұлыбританияның сыртқы істер министрі лорд Дерби, Ресейдің Ұлыбританиядағы елшісі (1874-1879) П.А. Шуваловқа жазған хатында «Суэц каналы бойын бұғаттауға немесе онда әскерін кіргізуге бағытталған Ресей әрекеттерін Ұлыбритания Үндістанға және әлемдік саудаға төнген қауіп ретінде бағалайтындығы» туралы хабарлайды. Бұл хабарламаға жауап ретінде 1877 жылы 8 маусым күні П.А. Шувалов лорд Дербиге 1877 жылы 18/30 мамыр айында Ресей сыртқы істер министрлігі тарапынан жазылған хатты табыстайды. Ресми құжатта, Суэц каналын бұғаттауға немесе әскерін кіргізуге Ресей мүдделі емес екендігі сипатталады³

1882 жылы Константинопольде бас қосқан алты державаның – Ресей, Ұлыбритания, Франция, Австрия-Венгрия, Италия және Германия (кейіннен Түркияның қатысуымен) конференциясында Суэц каналына қатысты халықаралық бақылауды орнатудың мақсаттылығы туралы резолюция қабылданды.

1882 жылы Ұлыбритания Египетке бақылау орнатты. 2 тамыз күні ағылшындар Суэцті алып, 20-24 тамыз күндері Порт-Саидты, канал жағалауларын және Суэц компаниясының барлық өнеркәсіп орындарын басып алды. Форейн Оффис басшысы Дж. Гренвилл «Суэц каналының басқа мемлекеттердің бақылауына алынуына Ұлыбритания жол бермейді», – деп мәлімдеме жасады⁴. 1887 жылы 22 мамыр күні Ұлыбритания және Осман империясы арасында келіссөздер жүргізіліп, онда Ұлыбритания Египеттен 3 жыл ішінде шығып кетуге дайын екендігін мәлімдеді ([Нерсесов 1971: 175](#)).

Египетте орнаған Ұлыбританияның басым жағдайына басқа еуропалық державалар наразылық танытып, Суэц каналын қолдануда барлық державаларға тең құқықты беретін халықаралық құжатты қабылдауға дипломатиялық күш-жігерлерін жұмсады. Бірақ каналдың бейтараптығы туралы мәселе шешімін тапқан жоқ, өйткені каналдың бейтараптығы орнаған жағдайда ағылшындар елден өз әскерін әкетуіне тура келер еді. Ұлыбританияның Египетті оккупациялауынан кейін 1882 жылы Константинопольде қабылданған резолюция жүзеге асырылмай қалды. 1882 жылы 22 қазанда Дж. Гренвилл Лондондағы Герман елшісі Герберт Бисмаркпен әңгімесінде, Ұлыбритания соғыс кезінде каналда жүзу ісін державалардың халықаралық кепілдігіне қоюға мүдделі екендігін, алайда Лондон үшін соғыс барысында жабық болуды көздейтін канал бейтараптығына еш уақытта келіспейтіндігін мәлімдеді⁵. 31 қазан күні Гренвилл Герберт Бисмаркке Египетке бейтараптық мәртебесін беруден Ұлыбритания бастартатындығын, алайда канал бойында еркін жүзуді қамтамасыз ететін халықаралық конвенцияны басқа да державаларға ұсынатындығын мәлімдейді. 1885 жылы Суэц каналы бойынша жүзу режимін реттеуге

қатысты мәселені Франция қайтадан көтеріп, 1885 жылы наурыз айында Лондонда өткен конференцияда мәселе жаңа қырынан талқыланды ([Schonfield 1969: 134](#)).

Нәтижесінде көп жылдар бойы талқыландыған мәселе шешімін тауып, 1888 жылы 29 қазан күні Константинополь қаласында Суэц каналында еркін жүзуді қамтамасыз ету бойынша Конвенция қабылданды. Бұл құжатпен Австрия, Ұлыбритания, Германия, Голландия, Испания, Ресей, Түркия, Франция елдері Суэц каналының бейтараптық мәртебесін бекітті. Конвенцияның 1 бабына сәйкес Суэц каналы бейбіт және соғыс кездерінде барлық сауда және әскери кемелер үшін ашық болады, канал ешқашан бұғатталмайды. Бұл жердегі маңызды мәселе, құжатқа қол қойған елдер тізімінде Египет халықаралық қатынастардың тәуелсіз субъектісі ретінде қарастырылмады және конвенцияға сәйкес Египеттің жерінде Суэц каналы аймағынан тұратын бейтарап территория қалыптасты. Яғни Суэц аумағындағы жерлер халықаралық кеңістіктің бөлігіне айналды.

Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыс барысындағы Суэц каналы-ның әскери-стратегиялық маңызы (1914-1945)

Аталған кезеңде Суэц каналының экономикалық тиімділімен қатар әскери-саяси маңызы артып, каналарқылы өтетін көлікағымын бақылауға алған ел үшін стратегиялық артықшылықтарды тудырған кезең болды. 1956 жылға дейін канал қызметінен түсетін табыс көзіне Ұлыбритания ие болды, ал Египет каналды пайдалану ісінде құқығы шектелген мемлекет ретінде саналды. Суэц каналы әлем державаларының әскери мүмкіндіктерін, олардың басты геостратегиялық мақсаттарын айқындайтын құралға айналды. Көрсетіліп отырған мерзімнің геосаяси жағдайын айқындайтын маңызды фактор – соғысаралық кезеңдегі жағдай және Египеттегі британдық оккупацияның формальды түрде тоқтатылуы болды. Египет тәуелсіздікке қол жеткізуге ұмтылғанымен, Суэц каналы аумағына толықтай иелік ету құқығына қол жеткізе алмады. Бірінші дүниежүзілік соғыс барысында әлемдік державалардың Жерорта теңізі бассейніндегі бәсекелестігі артуына байланысты әскери маңызы да негізгі факторға айналды.

1914 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыс барысында Ұлыбритания Осман империясының бөлігі болып танылатын Египетті өзінің протектораты ретінде жариялап, британдықтарға қарсы пиғылдағы хедив Аббас Хилми II орнына Египет билеушісі ретінде Хусейн Камилдің келуіне алғышарттар тудырды. Осы кезеңде Египет Осман империясынан тәуелсіздігін жариялады. 1914 жылы 3 тамыз күні Египет премьер министрі Хусейн Рушди-паша (1863-1928) Египеттің соғыстағы бейтараптығын жариялап, 4 тамыз күні Ұлыбритания мен Германия арасындағы соғыс жағдайын ескере отырып, қорғаныс шараларын қабылдау туралы декрет шығарады. Ал 5 тамыз күні канал аумағынан қарсыластардың кемелерін шығару және Ұлыбританияға Египет аумағында соғыс жүргізу құқығын беру туралы декрет жарияланады. Осы тарихи оқиғалардың талдауы желісінде Ұлыбритания тарапынан 1888 жылы бекітілген конвенцияның шаралары Бірінші дүниежүзілік соғыстың бастапқы кездерінде сақталмағанын айқындауға болады. Соғыс барысында каналды Антанта елдері мен бейтарап елдердің сауда кемелері ғана пайдаланды. Сонымен қатар Ұлыбритания 1888 жылғы конвенцияның 1, 4, 8, 12 баптарын бұза отырып, канал маңында әскери бекіністер құрылысын бастады. Британ үкіметінің 1914 жылғы 23 қазандағы Суэц каналындағы қарсылас мемлекеттердің кемелеріне қатысты

хабарламасында 1888 жылғы конвенцияда кемелердің канал порттарын пайдалану құқығы қарастырылмағаны және Суэц каналындағы қарсылас елдер кемелерінің тұтқынға алынуы Египет үкіметі тарапынан жүзеге асырылғандығы мәлімденді.

1914 жылы 18 желтоқсанда Англия 1888 жылғы Конвенцияның 12-бабын бұза отырып, Түркияның әрекеттерінен туындаған соғыс жағдайын ескере отырып, Египет Британдық протекторат болады, – деп мәлімдеді. Англия кейіннен – 1919 жылы – Версаль келісімінде бұл ұстанымды бекітуді қамтамасыз етті ([Marlowe 1954: 44](#))

1919 жылы Париж бейбіт конференциясында Версаль бітімшартының жобасы талқыланды, Египет мәселесі ұлы державалар арасында келіспеушілік тудырды. Атап айтқанда, Германияның Египеттегі артықшылықтардан бас тартуы туралы ағылшын жобасы АҚШ пен Италияның қарсылығына тап болды. Қарастырылып отырған ағылшын жобасында: «Германия үкіметі 1914 жылы 18 желтоқсанда Ұлыбритания жариялаған Египетке қатысты протекторатты мойындай отырып, Египеттің экстерриториалдылығының барлық құқықтарынан бас тартады», – деп айқындалған ([Huber 2012](#)).

Негізінен Кеңес Одағы кезеңінде жарияланған ғылыми әдебиеттердегі тұжырымдар мен Египет тарихшыларының көзқарастарында ағылшын-дардың Египеттегі қанаушылық отарлық саясатын сипаттау үрдісі басым. Дегенмен 1882-1914 жылдар аралығында лорд Кромер (1883-1907 жж. Британ Жоғарғы Комиссары) Египетті басқаруды жақсарту жұмыстарын сәтті жүргізу арқылы оның экономикалық жандануына ықпал еткенін айрықшалау маңызды. Ұлыбританияның ішкі саяси дебаттарында Египетке протекторат орнатудың қажеттілігі мәселесі өткір дискуссиялар тудырған бағыт болды. Британдық саяси ойда Ұлыбритания Египетке протекторатын орнатуы қажет емес, тек ондағы тәртіп пен парламенттік институттардың қолайлы бастауын қамтамасыз етуі керек, деген тұжырымдар алға тартылды. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін 1919 жылдан бастап Египетте тәуелсіздік жолында айқын сипатқа ие болған қозғалыстар басталады. Осындай жағдайларда Лондон кабинеті Милнер миссиясын Египетке жіберуге шешім қабылдайды, ол жағдайды айқындаумен айналысып, Египет кабинетімен келісімге келуге тырысады.

Лорд Милнер 1919 жылы 7 тамызда Египетке келеді. Осы сапар нәтижесінде ұсынылған меморандумы 1920 жылы 18 тамызда баспаға шығады. Бұл құжатта Египеттің тәуелсіздігін Англияның мойындауын ұсынады. Құжат бойынша Ұлыбритания Суэц каналы аймағында гарнизондарды ұстау құқығын және соғыс уақытында Египеттің барлық территориясына қол жеткізу құқығын сақтайды. Каирде тұрақты жоғары комиссардың қызметі де қарастырылады. Әрине, алғашқы талпыныстардың ішінде кемшіліктер жетерлік болды. Дегенмен мұндағы басты мәселе – еуропалық державаның отарына айналған шығыс-мұсылман мемлекеті алғаш рет протекторат орнатқан алып державамен тең дәрежеде келіссөздер жүргізуге қол жеткізуі. 1920 жылдың тамызынан бастап Лондон мен Каир арасында келіссөздер жалғасты. Нәтижесінде 1921 жылы 19 желтоқсанда Маркиз Керзонның жобасы жарияланып, ол бойынша Ұлыбритания протекторатты тоқтатуға келісті. 1921 жылы 10 қарашада маркиз Керзонның Адли Якан-пашаға ұсынған меморандумында: «Ұлыбритания Үкіметі осы Шарттың жасалуын және ратификациялануын ескере отырып, 1914 жылы 18 желтоқсанда Египетте жарияланған протекторатты тоқтатуға және Египетті бұдан былай тәуелсіз мемлекет, конституциялық монархия ретінде тануға келіседі», – деп айқындалады⁶.

1921 жылы 15 желтоқсанда Египет премьер министрі Адли Якан-паша (1864-1933) Египет үкіметі атынан сыртқы саясат жүргізу ісінде Египетке шектеулі құқықтар берілуіне қатысты бұл жобаға Египеттің келіспейтіндігін мәлімдейді. Бірқатар осы тұрғыдағы келіссөздер нәтижесінде 1922 жылы 21 желтоқсанда Ұлыбритания Египеттегі протекторатты түпкілікті жойып, империялар арасындағы байланыс қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында белгілі бір құқықтарды белгілейтін декларация шығарады. Ұлыбританияның Египеттің саяси тәуелсіздігін мойындауға бағытталған аталмыш қадамының басты себебінің бірі – елдегі қарсылық қозғалыстарының артуы болды. 1919 жылы басталған елдегі революция – Египет үкіметінің, ұлтшылдарының, зиялы қауымның, жастардың, дін өкілдерінің мүдделері ортақ арнаға тоғысқан іске айналуының нәтижесіндегі «Египет-египеттіктер үшін» деген ұранның жүзеге асырылуының көрінісі деп қарастырамыз. Дегенмен Египетке тәуелсіздік бере отырып, Ұлыбритания өзіне артықшылықтар ұсынған жағдайларды сақтап қалуға қол жеткізді. Олар: Египеттің қорғаныс ісіне толық араласуы, Суэц каналына бақылауын сақтау арқылы империялық сауда жолдарына деген үстемдігін сақтауы, Суданды Египеттен бөліп алу арқылы бірлесіп басқаруға деген ұмтылыстарының жүзеге асырылуы түрінде көрініс тапты. Египеттің әскери ісіне араласуын жалғастыруға және Суэц каналын басқаруға қол жеткізген Ұлыбритания саясатына орай, 1922 жылы қол жеткізген Египет тәуелсіздігін толыққанды деп бағалауға болмайды. Алайда ағылшындардың саяси және әскери бақылауынан толықтай азат етілмеген Египет үшін протектораттың жойылуы 1956 жылы қол жеткізген толыққанды тәуелсіздіктің бастапқы алғышарттары болды деген ұйғарымдар жасаймыз.

1922 жылы 15 наурызда Каирде жарияланған 1922 жылғы 28 ақпандағы Британдық Декларациямен Египет ресми түрде тәуелсіз және егемен мемлекет болып жарияланды. Египет осы кезеңнен бастап Ұлыб-ританиямен келіссөздер жүргізу процесінде Судан және Суэц каналын басты күн тәртібіне айналдырды және бірқатар жетістіктерге жетті деп айқындауға болады. Ұлыбританияның Египет талаптарын қабылдауға дайындығының себептеріне қатысты 1923-1934 жылдары Түркиядағы Кеңес Одағының өкілі болған Я.З. Сурицтің 1926-1934 жылдары Кеңес Одағы сыртқы істер халық комиссарының орынбасары қызметін атқарған Л.М. Караханға жазған хатында мәлімделіп өтіледі. Ол хатында: «Бұл келіссөздер барысындағы Ұлыбританияның келісімге келуге бейілдігі оның (Ұлыбританияның) Шығыстағы отарлық саясатының бірқатар қиындыққа ұшырауына байланысты. Ал басты себебі – Нилдің жоғарғы ағысына қатысты Аббиссиниядағы американ-ағылшын әріптестігінен туындайды. Өйткені Аббиссинияда орналасқан Цан өзені Көгілдір Нилді құнарлы топырақпен қамтамасыз етеді, ал Цан өзені американдық бақылауға түсетін болса және су бөгеті құрылысын американдықтар бастаған жағдайда Египеттің барлық мақта өсіретін плантациялары үлкен шығынға ұшырайды. Сондықтан американдықтармен бәсекелестік жағдайында Ұлыбритания Египеттің өз жағында болғанын қалайды»,⁷ – деп жазады. Яғни бұл кезеңдегі Суэц каналының және жалпы араб елдерінің геосаяси жағдайы Бірінші дүниежүзілік соғыста жеңімпаз ретінде халықаралық аренаға шыққан Америка Құрама Штаттарының аймақтағы геосаяси мүдделерінің артуымен және Ұлыбританияның ұстанымдарының бәсеңдеуімен ерекшеленеді.

1922 жылы тәуелсіздікке ие болғанымен, Суэц каналы бойынша Ұлыбританиямен келісімге қол жеткізе алмаған Египет ұлтшылдары Франция тарапынан қолдау алуға ұмтылады. Дегенмен Франция Суэц каналы мәселесі бойынша Ұлыбританиямен мүдделері ұштасқандықтан бұл мәселеде Египетті қолдаудан бас тартады. 1927 жылы 1 маусым күні «Эко де Пари» (L'Echo de Paris) газетінде жарық көрген мақалада: «Египет ұлтшылдарына біз келесі себептерге байланысты қолдау таныта алмаймыз:

- біріншіден, кезінде лорд Керзон сыртқы әлем үшін Египет ағылшын протектораты болып қала береді деп мәлімдеген кезеңде Франция бұл мәлімдемеге ешқандай қарсылық танытқан жоқ;

- екіншіден, Францияның Марокко еліндегі үстемдігі 1904 жылы 8 сәуірдегі египет-марокко келісіміне негізделеді;

- үшіншіден, неміс және большевиктік қауіп алдында біз қолданыстағы аумақтық бөлініске қолдау танытамыз және француз-ағылшын мүдделерін бір сарында қарастырамыз», – деп мәлімделеді⁸.

Осы кезеңдердегі Суэц каналының әскери-стратегиялық маңызындағы тағы бір іргелі мәселе – бұл Хасан әл-Банна тарапынан құрылған «Мұсылман бауырлар» ұйымының қызметі болды. Қазіргі кездегі саяси оқиғалар тізбегінде аңғаратынымыз, радикалды топтардың халықаралық көлік коммуникациялары маңында өз қызметтерін шоғырландыруға бағытталған іс-әрекеті. Бұл, Сирия, Йемен, Ирак елдеріндегі жағдайдан анық көрінеді. Радикалдық топтар маңызды көлік тораптары бойында бақылау жасауға ұмтылысымен ерекшеленеді. Олардың осы тұрғыдағы әрекеттерінің артында қандай күштер тұр? деген іргелі саяси мәселе. 1928 жылы Ұлыбританияның саясатына қарсы халық наразылығының бір көрінісі ретінде Хасан әл-Банна 1928 жылы Суэц каналы бойында орналасқан Исмаилия қаласында «Мұсылман бауырлар» ұйымын құрады. Бастапқы кезеңдегі ұйымның мақсаты – Британдық саясаттан жәбір көрген египеттік мұсылман жұмысшылардың құқығын қорғау, жағдайын жақсарту болды.

Қазіргі таңда экстремистік топ ретінде танылған «Мұсылман бауырлар» ұйымының бастапқы кездегі жариялаған қағидалары – британдық отарлық саясатқа наразылық таныту және ислам әділеттілік жүйесі арнасында жаңа тәртіп құру болды. Өздерінің саяси бағдарламаларында «Мұсылман бауырлар» ұйымы бірнеше салаларда төмендегідей исламистік реформалар жүргізуді жоспарлады:

- ислам дінінің бастапқы тазалығына оралу;

- Египет халқын және басқа да ислам мемлекеттерін ортақ қағидаттар аясына біріктіру, еуропалық мәдени және саяси үстемдікке қарсы бірлескен күрес жүргізу;

- экономикалық салада сыбайлас жемқорлықпен күресу және ауыл шаруашылық, өнеркәсіп, сауда салаларында ұлттық реформалар жүргізу;

- әлеуметтік саясатты жетілдіру, түрлі таптар арасындағы теңсіздікті жою, әділетті қоғам орнату, кедейшілік, сауатсыздықпен күрес;

- Египетті және басқа да араб елдерін шетел оккупациясынан азат ету, араб және ислам бірлігін дәріптеу;

- халықаралық салада, ислам негізінде жаңа әлемдік тәртіп орнату ([Алипбекова, Турекулова, 2024](#)).

Ислам негізінде халықаралық тәртіп құру және оған жетудің жолдарының әдістерін Хасан әл-Банна төмендегіше баяндайды:

- біріншіден, ислам құндылығына негізделген тұлғаны тәрбиелеу;
- екіншіден, ислам дініне негізделген отбасын құру;
- мұсылман қауымын құру;
- ислам үкіметін құру ([Алипбекова, Турекулова, 2024](#)).

Британ протектораты жойылғаннан кейінгі Египет үкіметінің басты мақсаты – Суэц каналын толығымен ел меншігіне өткізу ісі болды. Бұл мәселе болашақта Египеттің әлемдік транзиттік сауда орталығына айналуының алғышарты болғандықтан, Египет ұлтшылдары, діни ұйымдар, зиялы қауым және үкімет мүшелерінің мақсат мүдделерін ұштастырған басты саяси оқиға еді.

Бейбіт кезеңдерде Суэц каналы ұлттық мемлекеттер арасындағы сауда буыны рөліне ие болса, соғыс барысында әскери-стратегиялық мәнге ие болып, маңызы арта түседі. XX ғасырдың 20 жылдарында Египет ұлтшылдары елдің армиясының рөлін арттыруға және Суэц каналы бойын Египет армиясының бақылауына өткізуге саяси күш-жігерлерін бағыттады. Дегенмен, әскери-стратегиялық маңызы жоғары Суэц каналын Египет бақылауына өткізуге Ұлыбритания мүдделі болмады. Египеттегі ағылшын Жоғарғы комиссары Виконт Э. Алленбидің 1925 жылы 18 сәуір күні Чемберленге жіберген хатында: «Египет ұлтшылдарының ойынша әскери күші артқан Египет Ұлыбританиямен келісімде басымдық ұстанымға ие болуға мүмкіндік алады. Дегенмен біз өз мүдделерімізді қамтамасыз ету үшін Египет армиясының күшінің артуына жол бермеуіміз керек»⁹, – деп жазады.

Ал ағылшын генерал-лейтенанты сэр Р. Хэкингтің 1925 жылы 12 сәуірдегі Алленбиге жіберілген хабарламасында: «Египетке келе салысымен Суэц каналын қорғау бойынша ағылшын жоспарына біршама өзгерістер енгіздім. Каирдан Бенха және Загазиг арқылы Исмаилияға баратын темір жол желісін қорғауға басты назар аудардым. Картаға қарай отырып, египеттік армияның орналасу жағдайына талдау жасасақ, египеттік армияның Каирде, Дельтада және Ніл өзені бойымен Каирдың оңтүстігіне қарай шоғырланғанын айқындаймыз. Сондықтан олар Суэц каналының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін орналасқан ағылшын әскери күштері үшін қауіп төндірмейді. Дегенмен, Каирдан Исмаилияға дейінгі темір жол бойындағы артиллериямен жабдықталған египеттік армия Ұлыбритания үшін біршама қиындықтар туғызуы мүмкін»¹⁰, – деп сипатталады.

Екінші дүниежүзілік соғыс барысында жалпы Жерорта теңізі бассейнінің стратегиялық маңызы жоғары болды. Гитлерлік Германия Суэц каналына айқын мүдде танытпағанымен, Жерорта теңізіне бақылау орнату арқылы Ұлыбританияның отарлық иеліктерімен байланысын үзуге және Гибралтар-Мальта-Александрия-Суэц каналы маңызды стратегиялық шептерді өз бақылауына алу мүмкіндігіне ие болар еді. Көрсетілген аса маңызды стратегиялық міндеттерді жүзеге асыруға фашистік Италия кірісіп, 1939 жылы 26 наурыз күні Муссолини Италия өкілдерін Суэц каналын басқару ісіне қатыстыруды талап етіп, Жерорта теңізін «Италия үшін өмірлік маңызы бар кеңістік» деп жариялады ([Curli 2022](#)). Жерорта теңізі Италия үшін Африка мен Таяу Шығыс елдеріне еніп, Ұлыбритания мен Францияның отарлық аумақтарын өзіне қарату үшін қажет еді. 1940 жылы 13 қыркүйек күні Солтүстік Африкадағы итальяндық армияның қолбасшысы маршал Родольфо Грациани Египетке шабуылды бастап, Суэц каналын басып алуға ұмтылыс жасады ([Curli 2022](#)). Алайда Ұлыбритания тарапынан қарсылыққа ұшыраған Италияның геосаяси мақсаттары жүзеге аспады. Жалпы Солтүстік

Африка аймағы Италияның XIX ғасырдан бастап геосаяси мүдделері бағытталған ықпал ету аумағы болып табылады. XIX ғасырдан бастап Египетте итальяндық диаспоралық қауымдастықтар қалыптасты және оның негізгі үлесін Суэц каналы аумағына келген жұмысшылар құрады. Зерттеуші К. Пике мәліметтері бойынша Суэц каналы компаниясының қызметкерлерінің жалпы үлесіндегі Италия азаматтарының пайыздық құрамы 1899 жылы 15%, 1932 жылы 19%, 1955 жылы 19,5% үлестерін көрсетеді ([Piquet 2004: 126](#)).

Екінші дүниежүзілік соғыс барысында Суэц каналының қауіпсіздігі Египет және Ұлыбритания әскерлері тарапынан қамтамасыз етілді. Канал бойымен кеме жүзу жұмыстарына ағылшын әскери комендатурасы бақылау жасады. Канал антигитлерлік коалиция елдерінің сауда және әскери кемелері және бейтарап елдердің кемелері үшін ашық болды.

«Қырғи-қабақ соғысы» жылдарындағы Суэц каналының геостратегиялық жағдайы

Екінші дүниежүзілік соғыстың аяғында Египетте ел тәуелсіздігі үшін белсенділік танытқан қозғалыстың басты мақсаты Суэц каналы мәселесімен байланысты болды. Белсенділер 1944 жылы қарашада, «Әл Мусаууар» журналында шыққан мақалада, 1888 жылғы конвенция мен 1936 жылғы ағылшын-египет келісімін қайта қарауды және Суэц каналын толығымен Египеттің меншігіне өткізуді талап етті. 1946 жылдың басында Ұлыбритания мен Египет арасында келіссөздер басталып, Египет британдық әскерлерді толығымен эвакуациялауды талап етті, ал Ұлыбритания канал аумағында арнайы әкімшілік басқаруды сақтап қалуды көздеді¹¹.

1946 жылғы 7 мамырдағы декларацияда Ұлыбритания келіссөздер негізінде Таяу Шығыстағы коммуникацияларының қауіпсіздігін қамтамасыз ететін әскери одақ құру қажеттілігін мәлімдеп, Египет пен Суэц каналын қорғау үшін бірлескен ағылшын-египет кеңесін құруды ұсынды. Бұл бойынша Египет және Суэц каналына қауіпсіздік төніп тұр деп танылған барлық кезеңде Ұлыбритания өз әскерін Египетке енгізуге құқық алуға тырысты. Бұл келісімді Египеттің премьер-министрі Исмаил Сидки-паша (1875-1950) қабылдап, 1946 жылы 26 қазан күні ағылшын үкіметімен тиімді келісімге қол қойды. Нәтижесінде осы мәселеге қатысты Египетте наразылық туындап, келісім ратификацияланбады. 1947 жылы Египет үкіметі БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне британ әскерлерін Египеттен шығару туралы талап қойды. Алайда БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі бұл мәселе бойынша ешқандай шешімге келмеді және Египеттің шағымын талқылау белгісіз мерзімге шегерілді.

Египеттің ұлтшыл партиялары ағылшындардың Египеттен кетуін талап етуіне және Версаль-Вашингтон халықаралық жүйесінің орнына Екінші дүниежүзілік соғыс нәтижелері бойынша Ялта-Потсдам халықаралық жүйесінің орнауына байланысты, ұстанымдары әлсіреген Ұлыбританияның орнына тағы бір «теңіз құдыретіне» ие әлемдік күш орталығы – Америка Құрама Штаттары – өзінің назарын Таяу Шығыс аймағына, оның ішінде Суэц каналы бойына аударды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін орын алған «Қырғи-қабақ соғысы» жылдарының ерекшелігіне орай Атлантикалық одақтастар Суэц каналын Кеңес Одағынан қорғау жөнінде мәселе көтере бастады. 1949 жылы «Д 'Эжипт» журналының редакторы Леон

Кемач өзінің «Жерорта теңізінде атом бомбасы жарылады ма?» атты мақаласында «Кеңес Одағының қолданысында атом бомбасының болуына байланысты Жерорта теңізі мен Суэц каналына қауіп төніп тұр», – деп мәселе көтереді¹². Леон Кемачтың «Д 'Эжипт» журналында жарияланған «Таяу Шығыс және Африка – Батыс үшін, ал азиаттық Ресей – Сталин үшін» атты тағы бір мақаласында «Түркия мен Франция орыс агрессиясына қарсы Батыс демократиясының аванпосты болып табылады. Қытайда коммунистік партияның жеңіске жетуі Үндістанның және әлемдік ресурстардың қауіпсіздігіне төнген қатер, сондықтан коммунистік пиғылға қарсы Таяу Шығыста Батыс әлемі әскери ұстанымдарын нығайту қажет» деген ұйғарымдарға келеді¹³. Осы тұрғыдағы 1949 жылы 16 наурыз күні «Аль-Мусауар» журналында жарияланған «Файедтегі қызыл лагерь» атты мақалада «ағылшындар Суэц каналы бойын империялық коммуникацияның аумағы ретінде қарастыру көзқарасынан ағылшын-американ одағы арқылы Ресейдің оңтүстік-батыс аумағына қарсы тұратын плацдарм ретінде айқындау ұстанымына өткені» ерекшеленеді¹⁴.

1951 жылы 13 қазанда Англия, АҚШ, Франция және Түркия үкіметтері Египет үкіметіне Таяу және Орта Шығысты қорғауды ұйымдастыруға қатысу ұсынысы бар және британдық ағылшын-египет проблемаларын шешу жөніндегі ұсыныстары бар ноталар жібереді. Батыс державаларының ұсыныстарында Египеттің меншігіне Суэц каналын өткізудің басты шарты ретінде Суэц каналы аймағындағы британдық базаны одақтастардың Таяу Шығыстағы қолбасшылығының құрамындағы әскери базаға айналдыру, бұл әскери базаны басқаруға Египеттің толық қатысуы көзделеді. 1951 жылы 15 қазанда Египет үкіметі Ұлыбритания, АҚШ, Франция және Түркия үкіметтеріне берген жауабында «британ әскерлері Египет пен Судан территориясында болған кезде бірлескен қорғаныс туралы ешқандай келіссөз жүргізе алмайтынын» хабарлады. Осы күні Египет парламенті 1936 жылғы ағылшын-египет келісімінің күшін жойды. Жауап ретінде Ұлыбритания Суэц каналы бойында бірқатар арандатушылық әрекеттер арқылы 1888 жылғы конвенцияның ережелерін бұза отырып, Суэц каналының порттарына өз әскерлерін енгізеді. Сонымен қатар бұл әрекет 1947 жылғы 28 мамырдағы египет үкіметінің «шетел әскери кемелері Суэц каналы арқылы тек Египет үкіметінің келісімімен ғана өте алады» деген шешімдеріне де қарсы қимыл болды.

1936 жылғы шартты қайта қарау туралы екі жыл бойы жүргізілген ағылшын-египет келіссөздерінен кейін 1954 жылы 19 қазанда Египет пен Англия арасында 20 ай ішінде британ әскерлерін Египеттен толық шығаруды, 1936 жылғы шартты жоюды көздейтін келісім жасалды және Ұлыбритания Суэц каналы аймағындағы әскери базасын сақтап қалатындығы айқындалды. 1956 жылы маусымда британдық соңғы әскерлер Суэц каналы аймағынан шығарылды. Дегенмен, ағылшын-египеттік ұстанымдардың қайшылығына және Суэц каналы бойына қатысты геосаяси ойынның жаңа АҚШ және КСРО түріндегі акторларының пайда болуына байланысты 1956 жылы «Суэц дағдарысы» атты халықаралық қақтығыс туындады. Бұл қақтығыста Египет жеңіске жетіп, нәтижесінде Суэц каналы толығымен Египеттік ұлт меншігіне өтті және алдағы уақыттарда Египеттің экономикалық, геосаяси мүдделеріне қызмет атқаратын маңызды геостратегиялық көлік торабына айналды. Суэц қақтығысын тудырған басты мәселе – 1956 жылы 26 шілдеде Насердің Суэц каналын ұлт меншігіне өткізу туралы шешімі болды. Насер саясаты, әлемдік сауданың басым бөлігі өтетін су арнасынан түсетін экономикалық мүдделерінен,

геосаяси тиімді жолға бақылау орнатудан айрылғысы келмеген Ұлыбританияның және оны ашық түрде қолдаған Францияның, араб-иудей қайшылықтары өршіген сол кезеңде канал арқылы тасымалдау мүмкіндіктерінен айрылғысы келмеген Израиль мемлекетінің ашық қарсылығын туындатты. 1956 жылы 16-23 тамыз аралығында Лондонда 22 елдің қатысуымен өткен Суэц каналына қатысты конференция өтіп, оның жұмысына қатысудан Египет бас тартады. Лондон конференциясының қатысушылары 1956 жылы 20 тамыз күні «Суэц каналын пайдаланушылардың қауымдастығын» құру туралы ұсыныстар тастайды. Бұл ұсыныстар да қолдауға ие болмайды. Негізінен Суэц дағдарысында Египеттің жеңіске жетуінің негізгі себебі ретінде – араб елдерінің бір ұстанымға ие болып, Насерге қолдау танытуы, панарабтық идеялардың жүзеге асырыла бастауы, араб ұлтшылдығының жеңіске жетуі түріндегі саяси оқиғаларды қарастыруға болады. Суэц дағдарысы бірнеше рет Біріккен Ұлттар Ұйымының Қауіпсіздік Кеңесінде талқыланды. Күн тәртібіндегі негізгі мәселе – Суэц каналының мәртебесі болды. Ұлыбритания, Франция елдері Қауіпсіздік Кеңесінің шешімі арқылы жеңіске қол жеткізе алмады, мұның басты себебі ретінде Ялта-Потсдам халықаралық қатынастар жүйесінің негізгі көшбасшысының бірі Кеңес Одағының Египетке қолдау танытуы болды. Кеңес Одағының сыртқы істер министрі Д.Т. Шепилов БҰҰ ҚК 1956 жылы 8 қазан күні жасаған мәлімдемесінде: «Суэц каналы компаниясы египет заңдарына сәйкес заңды тұлға болып табылады және оның ұлт меншігі, сипаты египеттіктерге тән. Ал Еуропа елдері тарапынан алаңдатушылық тудырып отырған мәселеге келсек, Египет 1956 жылы 10 қыркүйек күні Константинополь конвенциясына сәйкес, Суэц каналы арқылы кемелердің жүзуіне кедергі келтірмейтіндігін мәлімдеп, кемелерге еркіндік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге кепілдік беріп отырғанын ұмытпаған жөн. Сондықтан мәселе Египеттің пайдасы үшін шешілуі тиіс»¹⁵, деп мәлімдейді. Суэц дағдарысындағы негізгі түйткіл Кеңес Одағының Таяу Шығыстағы саясатының белсенділігінің артуы еді. Мұндай геосаясат Батыс елдері тарапынан қарсылық тудырды. 1956 жылы 1 қазан күні «Нью-Йорк Таймс» беттерінде жарияланған мақалада: «Америка Құрама Штаттарының барлық күш-жігері Таяу Шығысқа Кеңес Одағының енуіне қарсы бағытталуы керек және арабтарды Москваның қол астында шоғырлануына қарсылық танытуымыз қажет. Кеңес Одағының қолдауымен араб ұлтшылдығы жаңа сипатқа ие болып, өршуі мүмкін, Левантаның мұнай кеңістігіне мүдделі Батыс елдері бұл қозғалыстарға жол бермеуі тиіс»¹⁶, – деп жазылады.

Суэц дағдарысы келіссөздері барысында араб елдері толықтай Египет жағында болуын айқындау маңызды. Дегенмен Батыс елдері тарапынан араб елдерінің ішінде де іріткі салу саясаты орын алды. Нью Йорк Таймс беттерінде жазылған мақалада Нью Йорк Таймстың корреспонденті Брайди, Марокко сұлтаны Мұхаммед V Таяу Шығыс елдерінің Атлантикалық Одақ елдеріне қатысты жаңа бағытының басты тұлғасы ретінде пайдалану қажеттілігін жеткізеді¹⁴. Бірақ бұл қақтығыс барысында араб әлемі ұйымшылдықты көрсетіп, Насерді толықтай қолдады. Авторлардың пікірінше Суэц дағдарысы барысында көріністапқан араб мемлекеттерінің ауызбіршілігі қайта туындаса қазіргі Таяу Шығыс аймағындағы геосаяси мүдделерден туындаған қақтығыстардың алдын алуға мүмкіндік болар еді. Бұл оқиғалар - аймақтық интеграцияны тереңдетуге бет бұрып отырған Орталық Азия елдері үшін тарихи сабақ болуы тиіс.

Батыс елдері тарапынан қолданылған дипломатиялық іс-әрекеттер, келіссөздер өз

нәтижесін бермеген соң 1956 жылы 29 қазанда Египетке қарсы Ұлыбритания, Франция, Израиль мемлекеттері тарапынан жасалынған үштік агрессия орын алды. Бұл соғыстың негізгі мақсаты – Суэц каналы компаниясын интернационалды компания ретінде санау керектігі жарияланып, Суэц каналы бойында Египеттің заңдарынан тыс аумақ құру бастамаларын қамтыды. Алайда XIX ғасырдан ірі отарлық державалар ретінде саналып келген Ұлыбритания мен Франция, Ялта-Потсдам жүйесі барысында Азия және Африка елдерінде отарлық жүйенің ыдырауы үрдісін қамтыған жаңа әлемдік тәртіпте жеңіліс тапты. XX ғасырдың 40 жылдарында әлемнің саяси картасында мемлекет ретінде пайда болған Израиль үшін үштік агрессия, оның Таяу Шығыс аймағындағы үстемдік орнатуға және араб мемлекеттерін әлсіретуге бағытталған саясаты деп айқындаймыз. Насер бастаған Египет 1956 жылғы Суэц дағдарысынан жеңімпаз ретінде шығып шынайы тәуелсіздікке қол жеткізді.

Талқылау

Ғасырдан астам тарихы бар маңызды су жолына арналған ғылыми әдебиеттер, мемуарлар, публицистикалық жазбалар, диссертациялық зерттеулер түріндегі еңбектердің саны орасан зор. Тарихи дәуірлер ауысқан сайын орын алатын әлемдік тәртіптің ерекшелігіне орай мәселені зерттеудің қажеттілігі мен маңыздылығы жаңа қырларымен айқындала түседі. Зерттеу тақырыбына сәйкес, XXI ғасырда жарық көрген біршама еңбектерге талдау жасау маңызды.

XIX–XX ғасырларда жарық көрген ғылыми әдебиеттерде Суэц каналы үшін болған геосаяси тартыстар географиялық детерменизм мен ірі еуропалық державалардың Азия және Африка аймақтарындағы отарлық иеліктері үшін күресі желісінде беріледі. Қазіргі таңда көлік коммуникацияларының құрылысындағы негізгі рөлді ұлттық мемлекеттер шегінде емес, трансұлттық корпорациялар мен қаржылық ұйымдардың қызметінің нәтижесі ретінде қарастыру үрдісі басым. Осындай тұрғыдағы бағытта канал құрылысында үлкен рөл атқарған «Суэц каналы компаниясының» қызметіне қатысты жаңа көзқарастарды ұсынған француздық зерттеушілер Хьюберт Бониннің ([Bonin 2010](#)) және Кэролайн Пикенің ([Piquet 2009](#)) еңбектері қызығушылық тудырады.

Суэц каналына арналған ғылыми әдебиеттердің басым бөлігінде еуропалық державалардың мүдделері мен канал құрылысын жүзеге асырудағы үлестері туралы жазылады. XIX ғасырда Египет Осман империясының құрамындағы ел болғандықтан, түріктердің канал құрылысына қатысты саясаты туралы ғылыми көзқарастар да маңызды болып табылады. Осы ретте Түркияның Қарабүк университетінің зерттеушісі Мұрат Чынардың «Суэц каналының геосаясаты» ([Cınar 2022](#)), Фарук Биличидің «Суэц каналы және Осман империясы» ([Bilici 2019](#)) еңбектерінде Түркия тарапынан канал құрылысын бастау жөніндегі шаралар мен Жерорта теңізіндегі сауда жолдарына бақылау орнату бойынша саясаты қарастырылады.

Қазіргі таңда зерттеушілер арасында геосаяси жағдайды Суэц каналының аймақтық қауіпсіздік жүйесіндегі рөлі аясында қарастыру үрдісі басым. Хайфа университетінің профессоры Шауль Хоревтің «Суэц каналы: стратегиялық және геосаяси бағыттар» ([Chorev 2023](#)) атты зерттеуінде Суэц каналының жалпы стратегиялық және геосаяси сипаттамалары келтіріле отырып Египет елінің болашақтағы мүмкіндіктері мен

қауіптері, канал қауіпсіздігінің бүкіл Шығыс Жерорта теңізіне, Қызыл теңізге және жаһандық жүктерді жеткізу тізбегіне ықпалы қарастырылады. Египеттік зерттеушілердің арасынан Синай университетінің профессоры Сулейман Фаттахтың «Жаңа Суэц каналы – болашаққа қадам» ([Fattah 2015](#)) еңбегінде Суэц каналының стратегиялық маңызы және қауіпсіздік мәселелері айқындалады.

Қорытынды

Суэц каналы – жаһандық стратегиялық маңызды Жерорта теңізі мен Қызыл теңізін ұштастырушы және Үнді мұхитына жол ашатын маңызды көлік торабы ретінде XIX ғасырдан бастап заманауи кезеңге дейін саяси, экономикалық, әскери-стратегиялық мәні ауқымды жол арнасы болып табылады.

Суэц каналы XIX ғасырда Франциямен Ұлыбритания сияқты еуропалық державалардың геосаяси бәсекелестігінің алаңына айналды. Франция Ұлыбританияның «теңіз күшін» әлсірету және Үндістанға бастайтын жолдарын бұғаттау мақсатында Египет және Суэц каналын пайдалануға ұмтылды. Дегенмен өзінің әскери күші мен қаржы капиталы арқасында аталмыш теке тіресте Ұлыбритания жеңіске жетіп, Египетке және Суэц каналына бақылау орната білді және бұл үстемдік XX ғасырдың бірінші жартысына дейін жалғасын тапты.

«Қырғи – қабақ соғысы» жылдарында Суэц каналы «Ялта-Потсдам халықаралық жүйесінің көшбасшылары Америка Құрама Штаттары мен Кеңес Одағының мүдделері тоғысқан арнаға айналды. Жалпы, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі әлемдік дамуды айқындаушы үрдіс – бұл халықаралық қатынастардың биполярлық жүйесінің қалыптасуы болды. Капитализм мен коммунизм арасындағы негізгі қарама-қайшылық, Вашингтон мен Мәскеу арасындағы тікелей әскери-саяси және қаржылық-экономикалық текетірес кеңістігіне ауысты және Суэц каналы ол қайшылықта да негізгі нысанға айналды.

Сонымен қатар Суэц каналы Египет мемлекетінің де тарихында ерекше мәнге ие. Геоstrategиялық маңызы жоғары су арнасы Египет елінің халықаралық аренадағы рөлін айқындайды және әлемдік экономикада тиімді сауда ресурсы болып табылатын көлік жолы Египеттің тарихын өзгертіп ғасырға жуық мерзімде оның тәуелсіздігінен айырған басты мәселе. 1956 жылы Насердің бастамасымен канал ұлт меншігіне өтіп, Египет үшін ұлттық мақтанышқа айналған символға айналды. Суэц каналының ұлт меншігіне өткізіп, Египеттің саясаты мен экономикасының ажырамас бөлігіне айналу жолы – жаһандық үдерістер басым болып тұрған қазіргі кезеңде де маңызды. Бұл тәжірибе және тарихи сабақ барлық халықтар үшін өз ресурстарын пайдалану жолында өз тағдырларын айқындау рөліне ие болу қажеттілігін айқындайды.

Таяу Шығыс барлық әлемдегі бейбітшіліктің негізгі кілті болып табылады. Ал аймақта дұрыс геосаяси жағдай қалыптаспаған кезеңде үшінші дүниежүзілік соғыстың алғышартына айналуы мүмкін. Бұл жағдайды қазіргі таңда өршіп тұрған Палестина мәселесі, Йемендегі, Сириядағы, Ливандағы жағдай көрсетіп отыр. Ал Суэц каналы бұл аймақтық, халықаралық қауіпсіздіктің басты индикаторы болып табылады.

Алғыс

Мақала авторлары редакция ұжымына және рецензенттерге алғысын білдіреді

Қосымша

Кесте 1.

Африканы айналып өту және Суэц каналы арқылы өтудегі жол айырмашылықтарының салыстырмалы көрсеткіштері (теңіз милі)

Жөнелту порттары	Жолдың ұзақтығы		Жолдың қысқартылуы	
	Суэц каналы арқылы	Африканы айналып өту арқылы	миль	айырмашылығы
Лондон-Порт Судан	4015	10726	6711	2,7
Нью-Йорк ---	5928	11376	5448	1,9
Генуя ---	2248	10536	8288	4,7
Бейрут ---	1018	11710	10692	11,5
Лондон-Бомбей	6296	10780	4484	1,7
Нью-Йорк ---	8196	11430	3244	1,4
Генуя ---	4520	10590	6070	2,3
Бейрут ---	3330	11764	8434	3,5
Лондон-Сидней	11690	13333	1643	1,2
Нью-Йорк ---	9691	13270	3579	1,4
Генуя ---	9750	12430	2680	1,3
Бейрут ---	8550	13604	5054	1,6
Лондон-Иокогама	11235	14470	3235	1,3
Нью-Йорк ---	13064	15120	2056	1,2
Генуя ---	9470	14280	4810	1,5
Бейрут ---	8280	15454	5491	1,7

Кесте 2.

1874 жылдың қаңтар айындағы Суэц каналы арқылы тасымалдау көрсеткіші

Мемлекеттер	Жалпы тоннаж	Таза тоннаж	Жүктің жеткізілуі	Жолаушылар
Ұлыбритания	89 357 13	136 121 055	1.446.839.43	Әскерилер: Ұлыбритания – 3563 Осман империясы – 745 Голландия – 200 Қажылыққа сапар шеккен мұсылмандар – 3914 Азаматтық жолаушылар – 524
Франция	9 814 20	16 033 413	170. 716.13	
Австро-Венгрия	4.706.71	7164	82 829 39	
Голландия	3 597 64	5 300 96	58 501 60	
Осман империясы	2 087 23	3441 61	53 127 69	
Испания	3 44634	4629 22	49.841.20	

Италия	2.491.39	4147 13	44.694.44	524
Германия	1 841 99	2 549 16	27.271.10	
Ресей	759 78	911.35	19 524 50	
Норвегия	928 91	1184 17	12 680.20	
Барлығы				8947

Кесте 3.

1875 жылдың желтоқсан айындағы Суэц каналы арқылы тасымалдау көрсеткіші

Мемлекеттер	Жалпы тоннаж	Таза тоннаж	Жүктің жеткізілуі	Жолаушылар
Ұлыбритания	138 927 962	206 061 905	1 996 021 23	<i>Әскерилер:</i> <i>Ұлыбритания – 3312</i> <i>Осман империясы – 898</i> <i>Франция – 432</i> <i>Португалия – 298</i> <i>Голландия – 263</i> <i>Қажылыққа сапар шеккен мұсылмандар – 1297</i> <i>Азаматтық жолаушылар – 1777</i>
Франция	16 047 069	21 855 223	219 329 63	
Голландия	7 793 270	11 367 270	114 440 37	
Австро-Венгрия	5 547 760	7 630 930	81 859 71	
Италия	4 604 943	6 401 700	65 064 46	
Ресей	4 679 910	6 116 580	65 100 35	
Египет	2 359 110	3 099 710	35 386 86	
Германия	1 858 630	2 715 410	26 802 14	
Дания	1 812 690	2 680 890	25 950 20	
Испания	1 667 559	2 526 260	25 245 83	
Швеция	1 247 903	1 517 500	17 764 26	
Осман империясы	885 690	1 424 460	16 993 68	
Норвегия	1 173 630	1 594 630	16 541 19	
Португалия	880 250	1 333 000	15 554 61	
Саравак				
Барлығы 141 кеме	189 603 476	276 500 968	2 720 325 22	7979

Қосымша

1. Информация о Суэцком канале. Архив внешней политики Российской Империи (далее АВПРИ) ф. 149, оп. 502/1, д. 2415, л. 12-15.
2. К истории вопроса о Суэцком канале. Обзор основных международных актов относящихся к Суэцкому каналу. Архив внешней политики Российской Федерации (далее АВПРФ), ф. 87/087, оп. 176, д.1, л. 15 -17.
3. Обзор прессы 1950 г. АВПРФ, ф. 87/087, оп. 11, п. 6. д.16, л. 145.
4. Обзор прессы 1950 г. АВПРФ, ф. 87/087, оп. 11, п. 6. д.16, л. 146.
5. К истории вопроса о Суэцком канале. Обзор основных международных актов относящихся к Суэцкому каналу. АВПРФ, ф. 87/087, оп. 176, д. 1, л. 15.

6. Меморандум о положений проектируемой конвенции между Великобританией и Египтом, переданный Маркизом Керзоном оф Кедельстон Адли Якан Паше от 10.11. 1921. АВПРФ, ф. 4/04, оп. 14, п. 2, д. 108. л. 2-5.
7. Письмо представителя Советского Союза в Турции Я.З. Сурица к заместителю Народного комиссара иностранных дел Советского Союза Л.М. Карахан. АВПРФ, ф. 4/04, оп. 17, п. 2, д. 50637, л. 6.
8. Отдел Дипломатической Информации № 131. АВПРФ, ф. 4/04, оп. 17, п. 2, д. 108, л. 10.
9. Английский Верховный комиссар в Египте Виконт Алленби Чемберлену о военном положении Египта. АВПРФ, ф. 4/04, оп. 17, п. 2, д. 50637, л. 116.
10. Генерал лейтенант сэр Р. Хэкинг верховному комиссару виконту Алленби. АВПРФ, ф. 4/04, оп. 17, п. 2, д. 108, л. 8.
11. Календарь событий в Египте за 1949 г. АВПРФ, ф. 87/087, оп. 11, п. 17, д. 7, л. 147.
12. Календарь событий в Египте за 1949 г. АВПРФ, ф. 87/087, оп. 11, п. 17, д. 7, л. 145.
13. Календарь событий в Египте за 1949 г. АВПРФ, ф. 87/087, оп. 11, п. 17, д. 7, л. 150.
14. Календарь событий в Египте за 1949 г. АВПРФ, ф. 87/087, оп. 11, п. 17, д. 7, л. 155.
15. Текст выступления Министра иностранных дел СССР Д. Шепилова на заседаниях СБ ООН по Суэцкому вопросу 8 октября 1956. АВПРФ, ф. 0536, оп. 16, п. 37, д. 26. л. 55.
16. Обзор американской прессы за период заседаний СБ ООН. АВПРФ, ф. 0536, оп. 16, п. 37, д. 26. л. 86.

Әдебиеттер тізімі

- Bonin H. *History of the Suez Canal Company: 1858–1960 between controversy and utility.* Geneve: Droz. 2010. 573 p.
- Bilici F. *Le canal de Suez et l'Empire ottoman.* Paris: CNRS Éditions. 2019. 313 p.
- Braudel F. *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II.* University of California Press. 1995. 719 p.
- Curli B. Italy and the Suez Canal: Historical and Historiographical Passages from a Euro-Mediterranean Perspective. In: *Italy and the Suez Canal, from the Mid-nineteenth Century to the Cold War.* Curli, B. (eds) Palgrave Macmillan, Cham. 2022. 448 p.
- Chorev S. *The Suez Canal: Forthcoming Strategic and Geopolitical Challenges.* In: *The Suez Canal: Past Lessons and Future Challenges.* Ed. by C. Lutmar, Z. Rubinovitz. Cham: Palgrave Macmillan. 2023. Pp. 29-52.
- Cinar M. *Geopolitics of the Suez Canal from Past to Present.* Ankara: Iksad Publications. 2022.
- D'Agostino Orsini Di Camerota Paolo. *L'Italia nella politica africana.* Bologna Licinio Cappelli. in-8, 1926.
- Farnie D.A. *East and West of Suez: The Suez Canal in History, 1854-1956.* Oxford: Oxford University Press. 1969. 860 p.
- Fattah S. *The New Suez Canal – A Step into the Future* Cairo: ar ahb al yawma. 2015.
- Hafnawi M. *The Suez Canal and Contemporary Problems.* Cairo: Dar al Maarif. 1956.
- Halberg C. *The Suez Canal: its history and diplomatic importance.* London: Octagon Books. 1974. 434 p.
- Huber V. Connecting colonial seas: the 'international colonisation' of Port Said and the Suez Canal during and after the First World War. *European Review of History: Revue Européenne d'histoire.* 2012. Vol.19(1), pp.141–161. <https://doi.org/10.1080/13507486.2012.643612>
- Marlowe J. *Anglo-Egyptian Relations 1800–1953.* London: Cresset Press. 1954. 440 p.
- Mahan A. *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783.* Cambridge University Press. 2010. 640 p.

- [Nye J.](#) *Soft power: the means to success in world politics*. New York: Public Affairs. 2004.
- [Piquet C.](#) *Histoire du canal de Suez*. Paris: Perrin. 2009. 384 p.
- [Piquet C.](#) The Suez Company's Concession in Egypt, 1854–1956: Modern Infrastructure and Local Economic Development. *Enterprise and Society*. 2004. Vol.5(1), pp. 107–127. <https://doi.org/10.1093/es/khh005>
- [Schonfield H.](#) *The Suez Canal in peace and war 1869-1969*. FL.: University of Miami-Press. 1969. 214 p.
- [Wilson T.](#) *The Suez Canal: its past, present, and future*. Oxford: Oxford University Press. 1939. 224 p.
- [Алипбекова. Г., Турекулова Ж.](#) XIX ғ. соңы – XX ғ. бірінші жартысындағы «Мұсылман бауырлар» қозғалысы құрылуының тарихи алғышарттары және негізгі идеялары. *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы*. 2024. Т.1(80), 6.134–143. <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2024.80.1.013>
- [Нерсесов Г.](#) *Дипломатическая история египетского кризиса, 1881–1882 гг.: в свете русских архивных материалов*. – Москва: Наука, 1979. 320 с.
- [Хáусхофep К., Рáтцель Ф.](#) *Теория «жизненного пространства»*. Москва.: Алгоритм. 2019. 240 с.

References

- Bonin H. *History of the Suez Canal Company: 1858 – 1960 between controversy and utility*. Geneve: Droz. 2010. 573 p. (in English)
- Bonin H. *Suez: Du canal a la finance (1858–1987)*. Paris: Economica. 1987. 296 p. (in French).
- Bilici F. *Le canal de Suez et l'Empire ottoman*. Paris: CNRS Éditions. 2019. 313 p. (in French).
- Braudel F. *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*. University of California Press. 1995. 719 p. (in English)
- Curli B. Italy and the Suez Canal: Historical and Historiographical Passages from a Euro-Mediterranean Perspective. In: *Italy and the Suez Canal, from the Mid-nineteenth Century to the Cold War*. Curli, B. (eds). Palgrave Macmillan, Cham. 2022. 448 p. (in English).
- Chorev S. The Suez Canal: Forthcoming Strategic and Geopolitical Challenges. In: *The Suez Canal: Past Lessons and Future Challenges*. Ed. by C. Lutmar, Z. Rubinovitz. Cham: Palgrave Macmillan. 2023. Pp. 29-52. (in English)
- Cınar M. *Geopolitics of the Suez Canal from Past to Present*. Ankara: Iksad Publications. 2022. (in Turkish)
- D'Agostino Orsini Di Camerota Paolo. *L'Italia nella politica africana*. Bologna Licinio Cappelli. in-8, 1926. (in Italian)
- Farnie D.A. *East and West of Suez: The Suez Canal in History, 1854-1956*. Oxford: Oxford University Press. 1969. 860 p. (in English)
- Fattah S. *The New Suez Canal - A Step into the Future*” Cairo: ar ahb al yawma. 2015. (in Arabic)
- Hafnawi M. *The Suez Canal and Contemporary Problems*. Cairo: Dar al Maarif. 1956. (in Arabic)
- Halberg C. *The Suez Canal: its history and diplomatic importance*. London: Octagon Books. 1974. 434 p. (in English)
- Huber V. Connecting colonial seas: the ‘international colonisation’ of Port Said and the Suez Canal during and after the First World War. *European Review of History: Revue Européenne d'histoire*. 2012. Vol.19(1), pp.141-161. <https://doi.org/10.1080/13507486.2012.643612> (in English)
- Marlowe J. *Anglo-Egyptian Relations 1800–1953*. London: Cresset Press. 1954. 440 p. (in English)

- Mahan A. *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783*. Cambridge University Press. 2010. 640 p. (in English)
- Nye J. *Soft power: the means to success in world politics*. New York: Public Affairs. 2004. (in English)
- Piquet C. *Histoire du canal de Suez*. Paris: Perrin. 2009. 384 p. (in French)
- Piquet C. The Suez Company's Concession in Egypt, 1854-1956: Modern Infrastructure and Local Economic Development. *Enterprise and Society*. 2004. Vol.5(1), pp. 107–127. <https://doi.org/10.1093/es/khh005> (in English)
- Schonfield H. *The Suez Canal in peace and war 1869-1969*. FL.: University of Miami-Press. 1969. 214 p. (in English)
- Wilson T.A. *The Suez Canal: its past, present, and future*. Oxford: Oxford University Press. 1939. 224 p. (in English)
- Alipbekova G., Turekulova Zh. XIX-XX ғ. соңы – KhKh ғ. бірінші жартысындағы «Мүсылман бауырлар» құрылуының тарихи алғышарттары және негізгі идеялары. *Herald of Abai Kazakh National Pedagogical University. Series: Historical and Socio-Political Sciences*. 2024. Vol.1(80), pp.134–143. <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2024.80.1.013> (in Kazakh)
- Nersesov G. *Diplomaticheskaya istoriya egipetskogo krizisa, 1881–1882 gg.: v svete russkikh arkhivnykh materialov*. Moscow: Nauka, 1979. 320 p (in Russian)
- Haushofer K., Ratzel F. *Teoriya «zhiznennogo prostranstva»*. Moscow: Algoritm, 2019. 240 p (in Russian)

Information about authors

- Klara A. Baytureyeva** – candidat of Historical sciences, Associate Professor of the Department of the Assembly of the People of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev 2, 010008, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-5132-2585>, baitureyeva@mail.ru
- Zhuldyz Turekulova** – doctor PhD, Associate Professor of the Department of Political Science, M. Auezov South Kazakhstan University, Tauke Khan Avenue 5, 160012, Shymkent, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>, turekulova74@mail.ru
- Valida Sultanova** – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Miras University, G. Ilyayev st. 3, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-2829-443X>, valida_200470@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

- Клара Алипбайқызы Байтуреева** – тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан халқы ассамблеясы кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көшесі 2, 010008, Астана қ., Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0001-5132-2585>, baitureyeva@mail.ru
- Жұлдыз Турекулова** – PhD доктор, «саясаттану» кафедрасының доценті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Тәуке-хан 5, 160012, Шымкент қ., Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>, turekulova74@mail.ru
- Валида Султанова** – тарих ғылымдарының кандидаты, Мирас университетінің доценті, Ф. Иляев көшесі 3, Шымкент қ., Қазақстан. <https://orcid.org/0009-0001-2829-443X>, valida_200470@mail.ru

Сведения об авторах

Клара Алипбаевна Байтуреева – кандидат исторических наук, доцент кафедры Ассамблеи народа Казахстана, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0001-5132-2585>, baitureyeva@mail.ru

Жулдыз Турекулова – PhD, доцент кафедры «Политология», Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, пр Тауке-хана, 5, 160012, Шымкент, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-2461-2488>, turekulova74@mail.ru

Валида Султанова – кандидат исторических наук, доцент, Университет «Мирас», ул. Г. Иляева, 3, Шымкент, Казахстан. <https://orcid.org/0009-0001-2829-443X>, valida_200470@mail.ru

Авторлардың қосқан үлесі

Байтуреева К.А. – зерттеу тұжырымдамасын, идеясын, мақсаттары мен міндеттерін тұжырымдау. Зерттеуді жоспарлау және жүргізу үдерісіне бақылау жүргізу, жетекшілік жасау.

Турекулова Ж.Е. – зерттеу әдістемесін әзірлеу. Метадеректерді құру, аннотациялау, деректерді жіктеу. Қолжазба жобасына сыни шолу жүргізу. Жариялауға дейін мақала бойынша ескертулер мен түзетулер енгізу.

Султанова В.И. – қолжазбаны жасау және дайындау: зерттеу нәтижелері мен алынған мәліметтерді визуализациялау, шет тіліне аудару.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 20.12.2024

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 28.01.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.02.2025



Научная статья / Research Article

МРНТИ / IRSTI 03.20.00

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-109-127>

Периодическая печать Туркестанского края как источник по изучению истории Казахстана начала XX в.

Г. Ксенжик^a

Казахский национальный аграрный исследовательский университет, г. Алматы, Казахстан

✉ migkz@ya.ru

Аннотация. Цель статьи – представление исторической реконструкции изменения образа жизни казахов во фронтальном пространстве Казахстана в начале XX вв. на основе материалов периодической печати Туркестанского края. Пространственное явление фронтальное подразумевает пограничное подвижное пространство, которое неустойчиво, а имперская власть еще недостаточно влиятельная. На фронтире вводятся реформы, возникают новые социальные институты, выборная система, за образец принят имперский образ жизни. При исследовании периодических изданий учитывалась: устаревшая терминология; наличие разделов, имеющих другую смысловую нагрузку. В процессе работы все публикации были сгруппированы в тематические рубрики, наиболее актуальные для исследования: реформы, переселенческий вопрос, земельный кризис; система выборов; просвещение; события в Семиречье в 1916 г. Результаты: периодическая печать наиболее тесно связана с проблемами казахского общества, потому что она приближена к происходящим событиям. Статьи газет имеют нестандартное видение проблемы, иногда отличное от общественного мнения, чем вызывают резкую критику. Материалы газет условно можно подразделить на публикации, которые носят информационный или аналитический характер. В газетах фиксируются наиболее интересные факты и злободневные события казахского общества. Анализ периодической печати заслуживает полного просмотра, а не выборочного, в связи с тем, что интересующая информация размещалась в газетах не равномерно. Газетные публикации требуют критического осмысления, в связи с тем, что корреспонденция всегда несла определенную субъективную оценку событий автором. Во фронтальном пространстве происходит процесс взаимовлияния культур, хозяйственных и торговых отношений казахского населения, переселенцев и представителей администрации Туркестанского края. Наблюдается вынужденная адаптация к новым создавшимся условиям казахского населения и интеграция казахской степи и Туркестанского края в состав Российской империи. Происходит утверждение новых социальных институтов власти в казахской степи, проникновение культуры и права в казахское общество по подобию таких, какие существовали в Российской империи. Растет волна протеста против: переселения, земельных отношений, выборов судей. Увеличивается количество недовольных обучением в русско-казахских школах, в которых наблюдалась имперская политика, чтобы ученики забыли свой родной язык, тем уничтожалась национальная индивидуальность.

Ключевые слова: фронталь; периодическая печать; казахское общество; просвещение; земельный кризис; трансформация

Для цитирования: Ксенжик Г. Периодическая печать Туркестанского края как источник по изучению истории Казахстана начала XX в. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.150, no.1, с.109-127. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-109-127>

Финансирование. Исследование выполнено при поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, проект ИРН AP23485574 «Фронтир» как пространственное явление в истории Казахстана XVIII – начало XX веков (по визуальным и письменным источникам).

Periodical press of the Turkestan region as a source for studying the history of Kazakhstan at the beginning of the XX century

G. Ksenzhik

Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan

Abstract: The purpose of our article is to present a historical reconstruction of the change in the lifestyle of Kazakhs in the frontier space of Kazakhstan at the beginning of the XX century based on materials from the periodical press of the Turkestan region. The spatial phenomenon of the frontier implies a borderline mobile space that is unstable, and the imperial power is not yet influential enough. The first stage of the research involved studying the history of periodicals. The study took into account: outdated terminology; the presence of headings with a different semantic load.

In the process of work, all publications were grouped into thematic sections that were most relevant for the research: reforms, the resettlement issue, the land crisis; the electoral system; education; events in Semirechye in 1916.

Results: The periodical press is most closely connected with the problems of Kazakh society, because it is close to current events. Newspaper articles have an unconventional view of the problem, sometimes different from public opinion, which causes harsh criticism. Newspaper materials can be conditionally divided into publications that are informational or analytical in nature. The newspapers record the most interesting facts and topical events of Kazakh society. The analysis of the periodical press deserves a full review, rather than a selective one, due to the fact that the information of interest was not distributed evenly across the newspapers. Newspaper publications require critical analysis, due to the fact that correspondence has always carried a certain subjective assessment of events by the author. In the frontier space, a process of mutual influence of cultures, economic and trade relations of the Kazakh population, settlers and representatives of the administration of the Turkestan region takes place. There is a forced adaptation of the Kazakh population to the new conditions that have arisen and the integration of the Kazakh steppe and the Turkestan region into the Russian Empire. The establishment of new social institutions of power in the Kazakh steppe is taking place, and the penetration of culture and law into Kazakh society is similar to those that existed in the Russian Empire. A wave of protest is growing against: resettlement, land relations, elections of judges. The number of people dissatisfied with education in Russian-Kazakh schools is increasing, where imperial policies were observed so that students would forget their native language, thereby destroying national individuality.

Keywords: frontier; periodical press; Kazakh society; education; land crisis; transformation; visual material

For citation: Ksenzhik G. Periodical press of the Turkestan region as a source for studying the history of Kazakhstan at the beginning of the XX century). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.150, no.1, pp.109-127. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-109-127>

Түркістан өлкесінің мерзімді басылымдары XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихын зерттеудің дереккөзі ретінде

Г. Ксенжик

Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы қ., Қазақстан

Андатпа. Мақаламыздың мақсаты – Түркістан өлкесінің мерзімді баспасөз материалдары негізінде XX ғасырдың басындағы Қазақстанның шекаралық кеңістігіндегі қазақтардың өмір салтындағы өзгерістердің тарихи реконструкциясын көрсету. Кеңістіктік құбылысы фронтир тұрақсыз шекаралық жылжымалы кеңістікті білдіреді, ал империялық билік әлі жеткілікті ықпалды емес. Фронтир кезеңінде империялық өмір салты үлгі ретінде алынып реформалар жүргізіліп, жаңа әлеуметтік институттар мен сайлау жүйесі қалыптасуда. Зерттеу барысында: ескірген терминология; басқа семантикалық жүктемесі бар рубльдердің болуы ескерілді. Жұмыс барысында барлық басылымдар зерттеу үшін ең өзекті тақырыптық айдарларға топтастырылды: реформалар, қоныс аудару мәселесі, жер дағдарысы; сайлау жүйесі; білім беру; 1916 жылғы Жетісудағы оқиғалар.

Нәтижелер: мерзімді басылымдар өзекті оқиғаларға жақын болғандықтан қазақ қоғамының мәселелерімен тығыз байланысты. Газет мақалалары өткір сын тудыруда, өйткені мәселеге қатысты стандартты емес, кейде қоғамдық пікірден өзгеше көзқарас бар. Газет материалдарын шартты түрде ақпараттық немесе аналитикалық сипаттағы басылымдарға бөлуге болады. Қазақ қоғамындағы ең қызықты деректер мен өзекті оқиғалар газет беттерінде жарияланып тұрған. Мерзімді басылымдарды талдау, қызықтыратын ақпараттың газет беттерінде біркелкі таралмағандығына байланысты таңдамалы емес, толық шолуға лайық. Автордың оқиғаларға белгілі бір субъективті бағасын беруіне байланысты газет басылымдары сыни тұрғыдан ойлауды қажет етеді. Фронтир кеңістігінде Түркістан өлкесінің қазақ халқының, қоныстанушылары мен әкімшілік өкілдерінің мәдениеттері, шаруашылық және сауда қарым-қатынастарының өзара әсер ету процесі болуда. Қазақ халқының жаңа қалыптасқан жағдайларға еріксіз бейімделуі және қазақ даласы мен Түркістан өлкесінің Ресей империясының құрамына қосылуы байқалады. Қазақ даласында жаңа қоғамдық билік институттарының орнығуы және Ресей империясында болғандай мәдениет пен құқықтың қазақ қоғамына енуі байқалады. Қоныс аударуға, жер қатынастарына, билер сайлауына байланысты қарсы наразылық толқыны күшеюде. Оқушыларға ана тілін ұмыттыратын, сол арқылы ұлттық даралықты жоятын империялық саясатты ұстанған орыс-қазақ мектептеріндегі оқуға көңілі толмайтындар саны көбеюде.

Кілт сөздер: фронтир; мерзімді басылымдар; қазақ қоғамы; білім беру; жер дағдарысы; трансформация

Введение

Данное исследование стремится восполнить пробел по изучению изменения казахского общества на фронтальном пространстве в начале XX в. с использованием периодической печати. Исследование проводится с помощью пространственного явления фронт и междисциплинарного подхода.

Фронт – это пограничная пространство между двумя обществами, двумя культурами: традиционной казахской и имперской. Это изменение образа жизни, новые возможности для одних и потери для других. Утверждения имперской политики на фронте, понимается как набор мероприятий, действий военного характера, реформ, создания новых социальных институтов, призванных убедить и показать колонизируемым территориям преимущества имперского политического и социокультурного доминирования.

Цель нашей статьи - представление исторической реконструкции изменения образа жизни казахов во фронтальном пространстве Казахстана в начале XX вв. на основе материалов периодической печати. Периодическая печать наиболее ярко и достоверно отражает проблемы общества, потому что она наиболее приближена к происходящим событиям и рождена запросом общества и его потребностями. Периодическая печать недостаточно изучена. По объективной причине: исследователям требуется много времени, чтобы просмотреть и проанализировать десятки, сотни номеров изданий по интересующей проблеме, и есть риск не обнаружить интересующую информацию.

Основной гипотезой исследования является предположение о том, что:

1 Анализ ретроспективных данных, таких как периодическая печать, позволяет выявить закономерности в трансформации фронтальных пространств, а также определить ключевые исторические этапы их изменения.

2. Сравнительный анализ информации периодической печати различных временных периодов позволяет выявить ключевые пространственные и временные тенденции изменения образа жизни казахов, а также уточнить их динамику.

Ожидается, что использование периодической печати в пространственно-временном анализе значительно повысит точность реконструкции изменения образа жизни казахов и станет эффективным подходом для изучения политических, территориальных и социальных процессов развития истории Казахстана начала XX в.

Исследование поставленной нами проблематики помогло нам ответить на возникшие вопросы в ходе исследования: какие наиболее острые проблемы испытывало казахское общество? В чем заключается особенность периодической печати как источника? Как повлияло пространственное явление фронт на казахское общество? Какие изменения произошли в хозяйстве казахов Туркестанского края?

Актуальность исследования заключается в том, при эскалации современных межгосударственных политических конфликтах, имеется острая необходимость проведения исторической реконструкции пограничного фронтального пространства на основе сравнительного анализа периодической печати начала XX в. Туркестанского края, что позволит выявить новые закономерности в трансформации казахского общества и тем самым проводить действенную стратегию сотрудничества сопредельных стран. Публикация статьи представляется своевременной в решении проблем по формированию

политики национальной памяти по вопросам пограничного пространства Казахстана и изменения образа жизни казахов.

Историография

Периодическая печать Туркестанского края довольно хорошо изучалась и изучается, однако, как источник по изучению изменения образа жизни казахов на фронтальном пространстве Казахстана недостаточна исследована. Тем не менее, отдельные аспекты проблемы анализировались в ряде зарубежных и отечественных исследований.

Американский исследователь А. Халид изучает издательское дело Российской империи в Центральной Азии и его влияние на интеллектуальное мировоззрение людей и культур, с которыми оно соприкасается ([Khalid 1994](#)). Исследователь А.Д. Фрэнк рассматривает становление и развитие мусульманских религиозных учреждений России на степном фронтире в имперский период ([Frank 2001](#)). Я.В. Кэмпбелл исследует изменения фронтального общества, отмечает наличие процесса креолизации в казахском обществе ([Campbell 2017](#)). Английский исследователь А. Моррисон освещает колониальное завоевание казахской степи и его особенности ([Morrison 2021](#)). В монографии европейских и российских ученых С. Горшениной, С. Абашина, Брюно Де Кордые и Т. Сабуровой выполнена реконструкция фронтального продвижения колониального завоевания Российской империи в Центральной Азии на основе фотографий ([Gorshenina, Abashin, Cordier, Saburova, 2022](#)).

В современной российской науке концепты «фронт» и «фронтальная модернизация» широко обсуждаются и востребованы у исследователей. Проблемами концепта «фронтальная модернизация» занимается российский исследователь И.В. Побережников. Автор считает, что начавшаяся в XVIII в. фронтальная модернизация осуществлялась в условиях продолжавшегося расширения территории страны, присоединения новых земель и их освоения ([Побережников 2013](#)). Российские историки исследуют периодическую печать конца XIX – начала XX в. как источник, который интересен при рассмотрении рубежных периодов в историческом процессе. Л.С. Дубяго считает, что периодическая печать является массовым источником и интересен при анализе политической культуры на фронтальном пространстве в 1917 году ([Дубяго 2009](#)). Г.И. Курныкина изучает актуальные вопросы и проблемы Центральной Азии по сибирской периодической печати (Курныкина 2004).

И.М. Дубовицкая рассматривает роль редактора Н.П. Остроумова в становлении СМИ в Центральной Азии в конце XIX – начале XX вв. ([Дубовицкая 2009](#)). Х.Р. Николаев полагает, что периодическая печать несет огромный объем информации о людях и том времени, когда они были созданы и позволяет напрямую рассмотреть социальную действительность ([Николаев 2013](#)). Историк из Якутии О.Р. Рахматуллина представляет периодическую печать Восточной Сибири конца XIX – начала XX вв. как источник по истории археологических исследований ([Рахматуллина 2022](#)). Т. В. Котюкова, автор работ по истории Центральной Азии второй половины XIX – начала XX вв., использует периодическую печать Туркестанского края как инструмент для исследования имперской политики в среде местного населения ([Котюкова 2014](#); [Котюкова 2023](#)); а также для изучения истории развития имперского модернизационного экономического проекта по развитию текстильной промышленности в крае ([Котюкова 2024](#)).

Узбекский историк С.Б. Шадманова изучает: проблемы традиционных школ Туркестана по первой газете на узбекском языке, издаваемой в 1870-1883 гг., как приложение к газете «Туркестанские ведомости» «Туркистон вилоятининг газети» ([Шадманова 2011](#)); историю Узбекистана конца XIX – XX вв. через периодическую печать Туркестанского края с критическим переосмыслением ([Шадманова 2023](#)).

Отечественные историки недостаточно внимания уделяют на изучение периодической печати, тем не менее отдельные аспекты изучения фронтального пространства имеют место. Профессор Г.С. Султангалиева рассматривает отдельные сюжеты истории казахской степи, которые нашли отражение на страницах «Тургайской газеты» ([Султангалиева 2023](#)). Ученый Т. Жанысбай анализирует роль газеты «Еңбекшіл қазақ» в пропаганде и распространении знаний ([Жанысбай 2023](#)). Н. Куантаев, Г.Е. Сабденова изучают значение периодической печати Казахской АССР в деятельности Ж. Аймаутова ([Куантаев, Сабденова 2023](#)). Ж. Абсаттарова, Ж. Мажитова анализируют политику имперской власти по формированию идентичности казахской интеллигенции с имперскими ценностями на фронтальном пространстве путем обращения к российским образовательным практикам ([Абсаттарова, Мажитова 2024](#)).

Ж.М. Джампеисова анализирует влияние колониальных реформ Российской империи на функционирование традиционных институтов казахов ([Джампеисова 2010](#)). Проблемы повседневности казахского населения в конце XVIII – начале XX вв. пограничного пространства разрабатывает Н.Х. Джуманиязова ([Джуманиязова 2016](#)). Историк Г.Б. Избасарова изучает институт попечителей в Казахской степи XIX в. ([Избасарова 2017](#)). В совместном исследовании австрийского ученого П. Сартори и казахстанского ученого П. Шаблей изучены возможности одновременного применения в условиях одного государства различных правовых систем имперского законодательства и традиционного права на примере казахских степей ([Сартори, Шаблей 2019](#)).

Методы и материалы

Методология данного исторического исследования заключается в выдвижении гипотезы, что центральным содержанием комплексного пространственного явления фронталь выступила колонизация Казахстана, которая сопровождалась созданием укрепленных линий. Затем на протяжении определенного периода наблюдался процесс образования пограничной зоны с постоянным динамичным перемещением границы. Образовывалось фронтальное пространство между двумя обществами и культурами: традиционной казахской и Российской империи. Казахское общество под влиянием пространственного многогранного явления фронталь вынуждено было адаптироваться к новым условиям и новым порядкам Российской империи. Длительное существование фронтального пространства объясняется непоследовательностью и нелогичностью имперского реформирования.

В исследовании используются общенаучные методы (исторический, логический и системный) и специальные исследовательские методы.

Компаративный метод позволяет сравнить информацию различных авторов газет по одному вопросу, выявлять сходство и различие. Метод историко-генетический раскрывает причинно-следственные связи между проведенными реформами, изменением

выборной системы и земельным кризисом. Локально-исторический метод разрешает исследовать региональные проблемы конкретного пограничного пространства Туркестанского края в рамках изучения истории Казахстана. Функциональный метод обеспечивает установлению причинно-следственных связей процесса продвижения фронта как многомерного, военного и социокультурного явления. Все методы применяются в комплексе.

Материалами исследования является периодическая печать Туркестанского края начала XX в., выявленная в Национальной библиотеке Узбекистана имени Алишера Навои в редком фонде «Надир»:

– Частная газета «Русский Туркестан» издавалась с 1898 по 1907 гг. в Ташкенте. С 1898 г. по 1901 г. выходила три раза в неделю, а с 1901 г. по 1907 г. ежедневно. Редактором газеты являлся Н.Н. Касьянов, действительный статский советник. Корреспондентами газеты были: О.А. Шкапский, А.А. Сморгунер и др. Газета стояла на оппозиционных и либеральных позициях, а с декабря 1905 г. перешла в руки туркестанских социал-демократов, главным редактором в эти годы являлся туркестанский большевик М.В. Морозов, ему помогали В.В. Быховский и А.В. Худаш (Национальный архив Республики Узбекистан далее НА РУз).¹

– «Вестник выставки» – газета-путеводитель, цветная с фотографиями, посвященная XXV-летней юбилейной выставке Туркестанского общества сельского хозяйства, издавалась в г. Ташкенте. Первый номер газеты «Вестник выставки» датирован 10 сентября, последний 1 октября 1909 г. Выставка проходила в Ташкенте в 1909 г. Вышло всего одиннадцать номеров газеты, тем не менее они отличались особой информативностью и новизной происходящих событий в крае. Корреспонденты газеты писали о павильонах выставки и размещали аналитический материал, посвященный: лингвистическим проблемам; развитию потенциала региона; сельскому хозяйству; геологическим разработкам. На выставке было 100 павильонов: павильон Чимкентского уезда; хлопчатника и мануфактуры; развития рыбного промысла в Аральском море; горного дела; закаспийской железной дороги и т.д. Победители выставки получали медали, национальные халаты.

– Частная газета «Туркестанский голос» издавалась в Андижане с 1 июля 1916 г. Ее издателем и по совместительству главным редактором был У. Ходжаев, преуспевающий андижанский адвокат, имевший связи с кругами, близкими к мусульманской фракции Государственной думы и крупными андижанскими баями-миллионерами. Корреспондентами газеты являлись: И.Я. Шапиро – юрист, выпускник Харьковского университета; Н.М. Норинский – журналист из г. Полтавы, печатался под псевдонимом «В. Туркестанский» и «Ю. Саламатин». Газета отмечалась демократическими взглядами и критиковала создавшую ситуацию в обществе, которая сложилась накануне революции, освещала жизнь в Туркестанском крае, знакомила с событиями иностранных государств и городов России. 9 января 1917 г. военным губернатором Ферганской области газета была закрыта.³

Методология исследования периодической печати индивидуальна для каждого издания. В нашем случае отсутствовали указатели по исследуемым газетам: «Русский Туркестан», «Вестник выставки», «Туркестанский голос». Поэтому был выбран методо-

логический подход всестороннего, постраничного и последовательного изучения периодической печати как целостного источника.

Результаты и обсуждение

На начальном этапе исследования было проведено изучение истории периодических изданий (редактор, периодичность, аудитория, направления и т. д.), которые подвергались исследованию. При исследовании учитывалась: устаревшая терминология; наличие рубрик, имеющих другую смысловую нагрузку, к примеру раздел «фельетон», благодаря которому публицисты писали об актуальных проблемах в обществе и уходили от цензуры.

В ходе исследования проведен постраничный анализ периодической печати Туркестанского края: «Русский Туркестан» за 1905 г. – 250 номеров и за 1906 г. – 250 номеров; «Вестник выставки» – 1909 г, 11 номеров (весь выпуск, полный просмотр); «Туркестанский голос» за 1916 г. – 100 номеров.

В процессе работы все публикации были сгруппированы в тематические рубрики, наиболее актуальные для исследования: реформы, переселенческий вопрос, земельный кризис; система выборов; просвещение; события в Семиречье в 1916 г. Большая часть публикаций в газетах была анонимна или подписана псевдонимом и только в редких случаях стояла фамилия автора. Обсуждение и комментарии корреспонденций приводятся по рубрикам, в хронологическом порядке с учетом логической последовательности.

Инструментом в исследовании выступает фронтир. Реформы Российской империи были нацелены на переселение крестьян из внутренних губерний России на территорию Казахстана. Переселенческий процесс в первую очередь затрагивал пограничное пространство и приводил к земельному кризису. При анализе всего массива публикаций обнаружено, что основное количество публикаций Туркестанской печати посвящено реформам, переселенческому вопросу и земельному кризису на фронтирном пространстве.

Наиболее острая публикация, из подвергшихся анализу – это М.Т. Тынышпаева «Киргизы и освободительное движение» в газете «Русский Туркестан» за 1906 г. Автор критически пишет о проводимых реформах Российской империей, что во всех областях различное управление, но при этом управление подчинено военным министерствам. Автор подвергал особой критике земельный вопрос, который являлся наиболее болезненным у казахов: «Правительство отбирает все новые и новые участки, туземное население фактически лишается удобных земель, годных для пастбищ и земледелия. Киргизы жмутся друг к другу; из-за земель происходят споры, драки и убийства».⁴

Имеются публикации в газетах о всевозможных творящихся беззакониях, в том числе: анонимный корреспондент из г. Верного в газете «Русский Туркестан» сообщает о беспределе уездных начальников. Они отдаются приказы, чтобы казахи при встрече с начальством, офицерами и чиновниками оказывали почтение, слезали с лошади и снимали шапки. За неисполнение этого приказа виновных подвергали аресту. В дальнейшем в судебном порядке этот приказ был отменен губернатором⁵

Корреспондент из газеты «Русский Туркестан» в аналитической статье презентует выход двух книг А.А. Кауфмана о переселенческом деле в Туркестане: 1) А.А. Кауфман. К вопросу о русской колонизации Туркестанского края; 2) А.А. Кауфман. По новым местам. Очерки и путевые заметки 1901-1903 гг.

Автор статьи не только приводит краткий обзор книг А.А. Кауфмана, но и дает критические замечание по проведению землеотводческих работ в Туркестанском крае. По мнению автора, который солидарен с А.А. Кауфманом, наблюдается неутешительное положение переселенческого дела в Туркестанском крае. Основная проблема переселенцев находится в уязвимости земледельческой культуры. Приводит факты того, что крестьяне не только не расширили культурные площади, но и, наоборот, запустили некоторые земельные площади на отведенных им наделным землям: «Крестьянам отвели по двадцать да по тридцать десятин, воды хоть отбавляй, – тут бы им рай земной, а им все мало. Выпашут свой надел, удобрять неохота, а пошли арендовать киргизскую землю, а там и прошения подавать: нельзя ли мол прирезок, – у орды вон сколько праздно лежит». Автор ставит проблему о нецелесообразности переселения в Туркестанский край людей, которые по слабости своей общей и хозяйственной культуре на новых местах не только не вносят ничего своего в хозяйственную жизнь края, а должны, наоборот, учиться у населения края. И задается вопросом: «Какие же еще могут быть цели русской колонизации Туркестана? Остаются только политические цели, – именно обрусение Туркестана и прикрепление его к Российскому государству. Вероятно, именно эти политические мотивы для наших администраторов и представляют наибольший интерес».⁶ Корреспондент отмечает, что способ поземельного устройства переселенцев основан на полупринудительных условиях уступать казахами своих земель. В результате развивается среди крестьян пренебрежительное отношение к правам казахского населения. Делает вывод по своим наблюдениям, что при таком отношении к казахскому населению едва ли можно переселенческие поселки рассматривать как опору русского колониализма в Туркестане. Что же касается упрочения имперской власти в Туркестане, по мнению автора, для этой цели вряд ли требуется непременно русификация. Корреспондент видит главную политическую задачу в Туркестанском крае в доказательстве превосходства русской культуры и приобщении казахского населения к ее использованию.⁶

В газете «Русский Туркестан» имеется несколько публикаций военного губернатора Семиреченской области, обращений к Туркестанскому генерал-губернатору с проектом реформы о прекращении крестьянского переселения в Семиреченскую область и ее замены на колонизацию казаками Семиреченской области. Данное предложение мотивировалось следующими соображением: «1) Необходимо усилить Семиреченское войско, единственный в крае кавалерийский резерв; 2) Казаки необходимы в крае на случай волнений среди мусульман; 3) Казаки дисциплинированнее крестьян и поэтому могут служить для киргиз примером послушания властям». Для этого, по мнению военного губернатора, следует с целью увеличения казачьего Семиреченского войска причислить к казакам казахов не волостями, а единолично, с выделением казачьего надела из казахских земель. Ограничить зачисление казахов в казачье войско на первое время только 15%. Земли у казахов приобретать за вознаграждение. Войсковое правление высказалось за приобретение земель для казачьего войска путем скупки у казахов по приговорам волостного съезда при участии представителей от войска и от администрации с утверждением областного правления к порядку. Определило стоимость десятины земли в 2 р. 50 коп.⁷ Причем земли казахские неорошаемые должны были передаваться по предлагаемой реформе казачьего колониализма без вознаграждения.

Вознаграждение за постройки и насаждения по замыслам новой предлагаемой реформы должны выдаваться по оценке, но не выше предельных цен, которые определялась бы комиссией и были обязательны.⁸

Корреспондент «Русского Туркестана» пишет проблемную и острую статью, посвященную новому способу заселения переселенцев на казахскую землю «по добровольному согласию» в Туркестанский край. Рассуждает о новых трагедиях и колонизаторских экспериментах Российской империи на местах. Когда уездный начальник приказывает волостному управителю выделить землю, тот вынужден согласиться и разрешает поселение на казахских землях «по добровольному соглашению». приводят к новым столкновениям и конфликтам в результате нехватки земли.⁹

Обнаружено несколько публикаций, посвященных борьбе за землю, ссор, стычек и даже убийств из-за земли между переселенцами и казахами, покосов. Так, корреспондент в газете «Русский Туркестан» сообщает о «Бунте, который произошел 1906 г., 19 июня в 12 часов в местности Балыксу Чимкентского уезда Сырдарьинской области» по причине самозахвата переселенцами покоса казахов. Чтобы разобраться с этой ситуацией, на место захваченного покоса переселенцами приехали казахи. У одного из переселенцев было оружие, он применил огнестрельное оружие и убил одного из казахов.¹⁰

Следующая большая тематическая рубрика в газетах посвящена избирательной системе, выборам волостных правителей и судей. Корреспондент под псевдонимом «Былина» в газете «Русский Туркестан» пишет о несправедливости, которая царит в народных судах. Причину усматривает в том, что виновата реформа, а именно ст. 226 «Положения об управлении Туркестанского края». Автор пишет, что по «Положению, ст. 226» народные судьи не получают определенного жалованья, а только «вознаграждение на основании существующих по сему предмету обычаев». Поэтому данное положение оправдывает их подкупность и противоправные действия: «Судьи – люди, им надо есть, пить, собирать деньги на будущее. Следовательно, им и приходится изобретать средства к увеличению доходов и единственным средством является покровительство более богатой стороны». Отмечает, что прокуратура завалена жалобами со стороны казахов на лихоимство судей. Доходы народных судей почти баснословные до 40 тысяч ежегодного дохода, так как они, кроме взяток, еще придерживаются таксы, утвержденной Туркестанским Генерал-губернатором (приказ от 3 марта 1901 г. №47).¹¹

Автор публикации местной хроники из Аулие-Ата в газете «Русский Туркестан» сообщает, что весной текущего года в казахских аулах и стоянках были проведены выборы должностных лиц. Примененная к этим выборам баллотировка шарами не оправдала надежд администрации уезда на уменьшение споров, так как в некоторых местах выборы сопровождались дракой избирателей и целым рядом жалоб, направленных в высшие административные учреждения. Известно, что для разбора и проверки казахских жалоб был командирован в уезд чиновник по особым поручениям при генерале-губернаторе Наливкин.¹²

Большой массив публикаций в периодической печати посвящена проблемам просвещения и образования. В статье «Родной язык» корреспондент газеты «Русского Туркестана» пишет о недостатках русско-казахских школ. О том, что государственная бюрократия превратила эти школы в какую-то лабораторию, в которой различными способами выращиваются «настоящие русские люди». При этом стараются, чтобы

ученики забыли свой родной язык, уничтожается национальная индивидуальность. В крае считается, что русско-казахские школы должны играть государственную и политическую роль, что это «аванпосты русской культуры». Автор же видит, что главная задача русско-казахской школы – это борьба с суевериями и предрассудками, которые коренятся в казахской среде. Он считает, что с русским языком эта цель никогда не будет достигнута, потому что всякое научное знание должно даваться на языке, понятном для ученика, каким может служить только родной язык. Корреспондент делает предложения по реформированию русско-казахских школ. Можно перенести весь курс начальной школы на казахский язык, так как он имеет свою литературу. Предлагает завести библиотеку для учеников из переводных сочинений русских и иностранных писателей.¹³ По поводу данной статьи «Родной язык» в следующем номере дает разъяснения редактор газеты Н.Н. Касьянов. Из публикации видно, что редактор не поддерживает точку зрения автора статьи «Родной язык», отмечает, что не все поддержали положения, изложенные корреспондентом в статье. Тем не менее Н.Н. Касьянов отмечает, что это статья не только мнение автора, но ему приходилось это слышать и от других.¹⁴

Имеется ряд публикаций, посвященных религиозным проблемам. Корреспондент из «Русского Туркестана» критикует статьи, которые негативно освещают религию ислам. Автор находит факты, которые опровергают отношение к исламу как к явлению застоя в культурном отношении. Он приводит следующий факт, что он в г. Верном принимал участие в устройстве чтений для мусульман на татарском языке. Успех был поразительный. Слушателей было масса, относились они к читаемому с большим интересом и поведение у всех было прекрасное. Чтений было всего

два, затем устройство их пришлось прекратить вследствие распоряжения генерала Куропаткина. А между тем в Верненской воскресной школе учеников-мусульман всегда бывает больше, чем русских, и относятся они к образованию гораздо лучше последних и успевают больше, это следует из отчетов школ.¹⁵

Интерес при исследовании своими визуальными материалами вызвала газета-путеводитель «Вестник выставки», цветная, с фотографиями, посвященная XXV-летней юбилейной выставке Туркестанского общества сельского хозяйства. В издании поднимались вопросы, посвященные успехам в сельском хозяйстве, достижениям края, а также проблемам языка, уважительного отношения к местному населению и правильному грамотному произношению местных географических названий: «Только верная транскрипция местных географических названий могла бы помочь каждому нуждающемуся в определении чем-либо замечательных местностей, найти их на карте, а часто сделать ценные научные выводы из взаимного расположения урочищ, названия которых характеризуют прошлую деятельность народностей. Ведь только по этим иноязычным названиям подчас возможно разгадать наслоения или порядок расселения той или иной другой народности. Туземное население мы привыкли звать по имени, несколько не стесняясь искажения, которые при этом допускаются. Такое отношение к чужому имени сильно выражает обидное пренебрежение. Надо самого себя представить в положении туземца, которого вместо Махсум (титул сына ученого туземца) зовут Максимкой».¹⁶

Газета «Вестник выставки» интересна своими фотографиями и подачей материала. На выставке демонстрировали свою продукцию и достижения края 100 павильонов, проходила она с 13 сентября по 20 сентября 1909 г. В том числе на выставке был

представлен павильон из Чимкентского уезда со своими результатами в кустарных промыслах и разведении высокопродуктивного скота. Павильон имел форму большой праздничной юрты, покрытой белой кошмой (Рис.1).



Рисунок 1.

**Павильон Чимкентского уезда, Ташкент,
1909 Фото И. Лозинского**

Источник: Кустарные промыслы Туркестана.
Павильоны Чимкентского уезда. Вестник
выставки 1, 1909.

Figure 1.

**Pavilion of Chimkent district,
Tashkent, 1909 Photo by I. Lozinsky**

Source: Handicrafts of Turkestan.
Pavilions of the Shymkent district.
Bulletin of the exhibition 1, 1909.

В газете сообщалось об особенностях кустарных промыслов Чимкентского уезда, а именно в производстве кошм казахами Чимкентского уезда. Кустарные промыслы и различные кошмы демонстрировались в павильоне. Сообщалось, что производством кошм (войлока) занимаются казахи-мужчины. Кошмы – толстые, темно-серого или коричневого цвета с пестрыми небольшими рисунками. Описывался подробный процесс получения кошмы и сообщалось, что каждый казах может построить себе юрту. Экспонатами выставки являлся разводимый скот в Чимкентском уезде, который содержался в загоне, сооруженном рядом с павильоном. На фото представлен один из экспонатов выставки – премированный верблюд от Чимкентского уезда (Рис.2).

К.Н. Владимиров, зав. отделом рыболовства Туркестанского края, в газете «Вестник выставки» поднимает вопрос о развитии рыбного промысла в Аральском море. Автор отмечал, что вокруг Аральского моря в общем пользовании находится полоса, шириною только в 10 сажень, размеры которой не способствуют развитию рыбопромышленных заведений.¹⁷ Кандидат естественных наук П.С. Назаров в статье «Богатство Туркестана» писал о том, что он обнаружил богатые залежи меди по правому берегу Сырдарьи. Поднимает проблемы края: развитие горного производства; нехватка удобных путей



**Рисунок 2 Один из экспонатов выставки –
премированный верблюд. Ташкент, 1909.**

Фото И. Лозинского.

Источник: Кустарные промыслы Туркестана.

Павильоны Чимкентского уезда.

Вестник выставки 10, 1909

**Figure 2 One of the exhibits
is an award-winning camel. Tashkent, 1909.**

Photo by I. Lozinsky.

Source: Handicrafts of Turkestan.

Pavilions of the Shymkent district.

Bulletin of the exhibition 10, 1909.

сообщения; неясность землепользования в крае; отсутствие четких межевых работ между участками переселенческими и казахскими; нехватка закона о недрах частного владения.¹⁸ Выставка способствовала наплыву российских промышленников в край, генерировала научные идеи и способствовала наращиванию дальнейших колонизационных процессов и земельных изъятий в Туркестанском крае.

В периодической печати за 1916 г. много корреспонденций о событиях в Семиречье. Толчком волнений казахского населения послужил Высочайший указ от 25 июня 1916 года. Корреспондент газеты «Туркестанский голос» отмечал, что к двадцатым числам августа 1916 г. Семиреченская область была охвачена волнением и протестом против указа. Корреспонденты писали, что в начале наблюдалась озадаченность у казахов призывом на работы в тылу армии, и они не знали, что делать. Это переживали во всех шести уездах, и казахи группировались с растерянным видом на своих зимовках и выжидали. Авторы приводят факты неуместного запугивания переселенцами казахского населения. Корреспонденты отмечают, что среди казахов созрели формы решительного отказа. Во главе отдельных волостей появились вожаки, особенно в местностях, вдали от пограничного пространства, в глубинке, где сохранились кочевые события. Волнения разыгрались в Джаркенском, Лепсинском и Копальском уездах.

В Верненском уезде мятеж вспыхнул 4 августа в урочище Ассы и 6-го близ станции Самсы. Отправлены карательные отряды на подавление волнений. Местами не действуют телеграфы.¹⁹ Далее идет ряд статей, посвященных последствиям восстания. Согласно приказу военного губернатора Семиреченской области, казахское население обязано возместить убытки, причинённые восстанием. Убытки возмещались из сумм, вырученных с продажи конфискованного у казахов имущества, которые участвовали в восстании. Сюда относился: скот, отбитый войсками в время военных операций, недвижимое и движимое имущество - в виде домов, зимовок, насаждений, посевов, сена, лесных материалов и т.д. Для точного выяснения количества подобных предметов и для их оценки учреждены в уездах Верненском, Пишпекском, Джаркенском особые уездные комитеты по выявлению и возмещению убытков, причиненных восстанием 1916 г.²⁰

Заключение

Периодическая печать как исторический источник особенно актуальна при рассмотрении фронтальных пространств, так как характеризуется приближенностью к описанным фактам. При изучении периодических источников необходимо учитывать характер издания (официальное, частное, либеральное, демократическое и т. д.). Исследователь в целях получения достоверных результатов обязан узнать историю образования и издания газеты, чтобы провести оценку достоверности публикаций. Частные газеты публиковали информационный и аналитический материал по следующим рубрикам: иностранные обозрения; известия из городов Российской империи; местная хроника; фельетоны; корреспонденции, объявления и др. Корреспонденты либеральных и демократических газет писали политические статьи, в которых призывали к равноправию всех наций и граждан перед законом, критически относились к необдуманному массовому переселению в Туркестанский край, выборной системе народных судей. Периодическая печать является уникальным источником, в котором приходится собирать материал по фрагментам, это очень непросто и требует много времени при выявлении материала. Анализ периодической печати заслуживает полного просмотра, а не выборочного, в связи с тем, что интересующая информация размещалась в газетах неравномерно. Газетные публикации требуют критического осмысления в связи с тем, что корреспонденция всегда несла определенную субъективную оценку событий автором.

Изменения в казахском обществе связаны с колониальными завоеваниями края Российской империей. Основной характерной чертой фронтального продвижения являлось насаждение имперского образца жизни и ценностей. На фронтире происходит процесс взаимовлияния культур, хозяйственных и торговых отношений казахского населения, переселенцев и представителей администрации Туркестанского края. Под влиянием пространственного явления происходила трансформация казахского общества. Наблюдается вынужденная адаптация к новым создавшимся условиям казахского населения и интеграция казахской степи и Туркестанского края в состав Российской империи. Пространственное явление фронтир приводило к вытеснению казахов с их исторических территорий, изменению хозяйства, традиционного образа жизни и расслоению общества. Наблюдается утверждение новых социальных институтов власти в казахской степи, проникновение культуры и права в казахское общество по

подобию таких, какие существовали в Российской империи. Растет волна протеста против: переселения, земельных отношений, выборов судей. Увеличивается количество недовольных обучением в русско-казахских школах, в которых наблюдалась имперская политика, чтобы ученики забыли свой родной язык, тем уничтожалась национальная индивидуальность.

Благодарность

Выражаем благодарность редакции и рецензентам в научном сопровождении нашей статьи.

Примечания

1. Информация о газете «Русский Туркестан». Национальный архив Республики Узбекистан, ф. И-1, оп. 31, д. 810, л. 2-21 об.).
2. Информация о газете «Туркестанский голос». Национальный архив Республики Узбекистан, ф.461, оп.31, д.1144, л.2 об. – 3 об.
3. Информация о закрытии газеты «Туркестанский голос». Национальный архив Республики Узбекистан, ф. 461, оп. 31, д. 1910, л. 5.
4. Тынышпаев М.Т. Киргизы и освободительное движение. Русский Туркестан. 1906. №7.
5. Областной отдел. г. Верный. Русский Туркестан. 1906. №65.
6. Новые книги о переселенческом деле в Туркестане. Русский Туркестан. 1905. №70.
7. Верный. Русский Туркестан. 1905. №101.
8. Верный. Русский Туркестан. 1905. №102.
9. Аграрный вопрос на местах. Русский Туркестан. 1906. №11.
10. Борьба за землю. Русский Туркестан. 1906. №138.
11. Местная хроника. Русский Туркестан. 1905. №55.
12. Аулие-ата. Русский Туркестан. 1905. №170.
13. Родной язык. Русский Туркестан. 1905. №192.
14. Касьянов Н.Н. По поводу статьи «Родной язык». Русский Туркестан. 1905. №194.
15. Кульджа. Русский Туркестан. 1906. № 30.
16. Кустарные промыслы Туркестана. Павильоны Чимкентского уезда (прод.). Вестник выставки. 1909. №10.
17. Владимиров К.Н. Рыболовство и выставка. Вестник выставки. 1909. №9.
18. Назаров П.С. Богатство Туркестана. Вестник выставки. 1909. №10.
19. События в Семиречье. Туркестанский голос. 1916. №67.
20. Возмещение убытков. Туркестанский голос. 1916. №122.

Список литературы

- [Campbell I.](#) *Knowledge and the Ends of Empire. Kazak Intermediaries and In Russian Rule on the Steppe, 1731-1917.* Ithaca: Cornell Univ. Press London. 2017. 288 p.
- [Frank A.](#) *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: the Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780–1910.* Leiden: Brill. 2001. 355 p.

- [Gorshenina S., Abashin S., Cordier B. et al. *Photographing Central Asia from the Periphery of the Russian Empire to Global Presence*. Berlin: De Gruyter. 2022. 431 p.](#)
- [Khalid A. Printing, publishing and reform in Tsarist Central Asia. *International Journal of Middle East Studies*. 1994. No.2, pp.187-200.](#)
- [Morrison A. *In Russian Conquest of Central Asia. A Study in Imperial Expansion 1814–1914*. Cambridge: University Press. 2021. 613 p.](#)
- [Абсаттарова Ж., Мажитова Ж. Факторы формирования социокультурной идентичности казахской интеллигенции в имперский период \(середина XIX – начало XX века\). *Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение*. 2024. Т.149, no.4, с.177–193. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-177-193>](#)
- [Джампеисова Ж. Влияние колониальных реформ Российской империи на функционирование института клятвы у казахов и туркмен: сравнительный анализ. В: *Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Сб. матер. междунар. науч. конф.* Алматы. 2010. С.305–320.](#)
- [Джуманиязова Н. Повседневная жизнь казахского населения в конце XVIII–начале XX вв. \(на материалах Оренбургской губернии\). В: *Сборник материалов международной научно-практической конференции «Республика Казахстан и Евразийское пространство: современность и перспективы развития», посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан*. Ч.2. Астана. 2016. С. 89–92.](#)
- [Дубовицкая И.М., Остроумов, Н.П. Становление средств массовой информации в Центральной Азии в конце XIX – начале XX веков. *История и современность*. 2009. No.2, с.194–198.](#)
- [Дубяго Л.С. Газета как массовый исторический источник изучения политической культуры провинциальной общественности Вятской губернии весной 1917 года. В: *Научно-технические и социально экономические проблемы регионального развития: материалы науч. конф.* Глазов. инж.-эконом. ин-т. – Глазов: Изд-во Глазов. пед. ин-та, 2009. С.143–163.](#)
- [Жанысбай Т. Ағарту Халық Комиссариаты қызметінің «Еңбекші\(л\) қазақ» беттерінде баяндалуы. *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Хабаршысы. Тарих сериясы*. 2023. No.1, б. 57–66.](#)
- [Избасарова Г. Институт попечителей в Казахской степи XIX в.: правовое положение и должностные инструкции. *Былые годы*. 2017. Т.46, no.4, с.1366–1375. DOI:\[10.13187/bg.2017.4.1366\]\(https://doi.org/10.13187/bg.2017.4.1366\)](#)
- [Котюкова Т.В. «Другой» мир глазами «своих» на страницах «Родной газеты Туркестана». *Восточный архив*. 2014. No.2\(30\), с.25–30.](#)
- [Котюкова Т. «Родная газета» как инструмент национальной политики Российской империи \(на примере Туркестана\). *Постколониализм и современность*. 2023. No.4, с.29–45. <https://doi.org/10.18254/S207987840031252-6>](#)
- [Котюкова Т.В. «Родная газета Туркестана» как инструмент продвижения хлопковой политики Российской империи в Туркестане. *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. 2024. <https://doi.org/10.18254/S207987840031252-6>](#)
- [Куантаев Н., Сабденова, Г. Қазақ АКСР баспасөзі және Жүсіпбек Аймауытұлының қоғамдық-саяси қызметі. *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Хабаршысы. Тарих сериясы*. 2023. No.1, б.30–38. <https://doi.org/10.26577/JH.2023.v108.i1.04>](#)
- [Курныкина Г.И. Востоковедная тематика на страницах сибирской периодики в конце XIX – начале XX веков. В: *Востоковедные исследования на Алтае: сборник научных статей*. 2004. Вып.4, с.45-54.](#)

- [Николаев Х.Р.](#) Материалы периодический источник. *Социально-гуманитарные знания: Научно-образовательное издание*. 2013. No.9, с.72–82.
- [Побережников И.В.](#) Фронтирная модернизация как российский цивилизационный феномен. В: *Россия реформирующаяся*. Вып. 12: ежегодник. отв. ред. М.К. Горшков. Москва: Новый хронограф, 2013. С. 246–274. .
- [Рахматуллина О.Р.](#) Периодическая печать как источник по истории археологических исследований Восточной Сибири конца XIX – начала XX вв.: предварительный обзор. *Северо-Восточный гуманитарный вестник*. 2022. No2(39), с.67–77.
- [Сартори П., Шаблей П.](#) *Эксперименты империи: адат, шариат и производство знаний в Казахской степи*. Москва: Новое литературное обозрение. 2019. 280 с.
- [Султангалиева Г.С.](#) Казахское чиновничество Оренбургского ведомства: формирование и направление деятельности (XIX в.). *Journal of Slavic Research Center. Acta Slavica Iaponica*. 2009. T.27, с.77–101.
- [Шадманова С.Б.](#) «Туркистон вилоятининг газети» о проблемах традиционных школ в Туркестане. Ташкент: Издание Ташкентской и Среднеазиатской епархии. 2011. С.263–271.
- [Шадманова С.Б.](#) История Туркестана через призму информации, представленной на страницах периодических изданий (1870-1917). Ташкент: Изд-во Национальной библиотеки Узбекистан. 2023. 300 с.

References

- Campbell I. *Knowledge and the Ends of Empire; Kazak Intermediaries and In Russian Rule on the Steppe, 1731-1917*. Ithaca: Cornell Univ. Press London, 2017. 288 p. (in English)
- Frank A. *Muslim religious institutions in Imperial Russia: the islamic Worlf of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910*. Leiden: Brill, 2001. 355 p. (in English)
- Gorshenina S., Abashin S., Cordier B. i dr. *Photographing Central Asia from the Periphery of the In Russian Empire to Global Presence*. Berlin: De Gruyter, 2022. 431 p. (in English)
- Khalid A. Printing, publishing and reform in Tsarist Central Asia. *International Journal of Middle East Studies*. 1994. No.2, pp. 187–200. (in English)
- Morrison A. *In Russian conquest of Central Asia. A study in Imperial Expansion 1814-1914*. Gambridge: University press, 2021. 613 p. (in English)
- Absattarova Zh., Mazhitova Zh. «Factory formirovaniia sotsiokulturnoi identichnosti kazakhskoi intelligentsii v imperskii period (seredina KhIKh – nachalo KhKh veka). *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious studies*. 2024. Vol.149, no.4, pp.177–193. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-177-193> (in Kazakh)
- Dzhampeisova Zh. Vliianie kolonialnykh reform Rossiiskoi imperii na funktsionirovanie instituta kliatvy u kazakhov i turkmen: sravnitelnyi analiz. In: *The Role of Nomads in the Formation of Kazakhstan's Cultural Heritage. Scientific Readings in Memory of N.E. Masanov*. Proceedings of the International Scientific Conference. Almaty, 2010. Pp. 305–320. (in Russian)
- Dzhumaniazova N. Povsednevnaia zhizn kazakhskogo naseleniia v kontse XVIII- nachale XX vv. (na materialakh Orenburgskoi gubernii). In: *Proceedings of the International Scientific and Practical Conference "The Republic of Kazakhstan and the Eurasian Space: Modernity and Development Prospects," Dedicated to the 25th Anniversary of Kazakhstan's Independence*. Part 2. Astana, 2016. Pp. 89–92. (in Russian)

- Dubovitskaya I.M., Ostroumov N.P. Stanovlenie sredstv massovoi informatsii v Tsentralnoi Azii v kontse XIX – nachale XX vekov. *History and Modernity*. 2009. No.2, pp.194–198. (in Russian)
- Dubiago L.S. Gazeta kak massovyi istoricheskii istochnik izucheniia politicheskoi kultury provintsialnoi obshchestvennosti Viatskoi gubernii vesnoi 1917 goda. In: *Scientific, Technical, and Socio-Economic Problems of Regional Development: Proceedings of the Scientific Conference of Glazov Engineering and Economic Institute*. Glazov: Publishing House of Glazov Pedagogical Institute, 2009. Pp.143–163. (in Russian)
- Zhanysbai T. Ağartu Halyq Komisariaty qyzmetiniñ «Enbekshi(l) qazaq» betterinde baiandaluy. *Bulletin of the of Al-Farabi Kazakh National University. History Series*. 2023. No.1, pp. 57–66. (in Kazakh)
- Izbasarova G. Institut popechitelei v Kazakhskoi stepi XIX v.: pravovoe polozhenie i dolzhnostnye instruksii. *Bylye gody*. 2017. Vol.46, no.4, pp.1366–1375. 10.13187/bg.2017.4.1366 (in Russian)
- Kotiukova T.V. «Drugoi» mir glazami «svoikh» na stranitsakh «Rodnoi gazety Turkestana». *Eastern Archive.i* 2014. No.2(30), pp.25–30. (in Russian)
- Kotiukova T. «Rodnaia gazeta» kak instrument natsionalnoi politiki Rossiiskoi imperii (na primere Turkestana). *Postcolonialism and Modernity*. 2023. No.4, pp.29–45. (in Russian)
- Kotiukova T.V. «Rodnaia gazeta Turkestana» kak instrument prodvizheniia khlopkovoi politiki Rossiiskoi imperii v Turkestane. *Electronic Scientific and Educational Journal "History"*. 2024. <https://doi.org/10.18254/S207987840031252-6> (in Russian)
- Қуантаев Н., Sabdenova, G. Qazaq AKSR baspasözi jáne Júsıpbek Aimaıytılınyñ qoғamdyq-saiasi qyzmeti. *Bulletin of the of Al-Farabi Kazakh National University. History Series*. 2023. No.1, pp.30–38. <https://doi.org/10.26577/JH.2023.v108.i1.04> (in Kazakh)
- Kurnykina G.I. Vostokovednaia tematika na stranitsakh sibirskoi periodiki v kontse XIX – nachale XX vekov. In: *Oriental Studies in Altai: Collection of Scientific Articles*. 2004. Issue.4, pp.45–54. (in Russian)
- Nikolaev Kh.R. Materialy periodicheskii istochnik. *Social and Humanitarian Knowledge: Scientific and Educational Publication*. 2013. No.9, pp.72–82. (in Russian)
- Poberezhnikov I.V. Frontirnaia modernizatsiia kak rossiiskii tsivilizatsionnyi fenomen In: *Reforming Russia*. Issue 12: *Yearbook*. Ed. by M.K. Gorshkov. Moscow: Novy Khronograf, 2013. Pp. 246–274 (in Russian)
- Rakhmatullina O.R. Periodicheskaiia pechat kak istochnik po istorii arkheologicheskikh issledovaniı Vostochnoi Sibiri kontsa XIX – nachala XX vv.: predvaritelnyi obzor. *Northeast Humanities Bulletin*. 2022. No2(39), pp.67–77. (in Russian)
- Sartori P., Shablei P. *Eksperimenty imperii: adat, shariat i proizvodstvo znaniı v Kazakhskoi stepi*. Moscow. New Literary Review. 2019. 280 p. (in Russian)
- Sultangalieva G.S. Kazakhskoe chinovnichestvo Orenburgskogo vedomstva: ormirovanie i napravlenie deiatelnosti (XIX v.). *Journal of Slavic Research Center. Acta Slavica Iaponica*. 2009. Vol.27, pp.77–101. (in English)
- Shadmanova S.B. «*Turkiston viloiatining gazetı*» o problemakh traditsionnykh shkol v Turkestane. Tashkent: Publishing House of the Tashkent and Central Asian Diocese, 2011. Pp.263–271. (in Russian)
- Shadmanova S.B. *Istoriia Turkestana cherez prizmu informatsii, predstavlennoi na stranitsakh periodicheskikh izdaniı (1870-1917)*. Tashkent: Publishing House of the National Library of Uzbekistan, 2023. 300 p. (in Russian)

Information about authors

Galina N. Ksenzhik – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Specialist of the Department of Science, Kazakh National Agrarian Research University, Gagarin St., 143a, 050004, Almaty, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-7601-6103>, mig.kz@ya.ru

Автор туралы ақпарат

Галина Николаевна Ксенжик – тарих ғылымдарының докторы, доцент, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті Ғылым департаментінің жетекші маманы, Гагарин көш., 143 а, 050004, Алматы, Қазақстан.). <https://orcid.org/0000-0001-7601-6103>, mig.kz@ya.ru

Сведения об авторе

Галина Николаевна Ксенжик – доктор исторических наук, ассоциированный профессор, ведущий специалист Департамента науки Казахского национального аграрного исследовательского университета, ул. Гагарина, 143 а, 050004, Алматы, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0001-7601-6103>, mig.kz@ya.ru

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 30.12.2024

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 28.01.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.02.2025



Научная статья / Research Article

МҒТАР / IRSTI 03.20.00

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-128-151>

Семей округіндегі шаруалардың ауылды күштеп модернизациялау кезеңдегі қарсылығы (1929-1931 жж.)

Қ. Байсарина^a, М. Карибаев^b✉, М. Турлыбаев^c^{a,b,c} Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан^b✉ maksat.karibaev@bk.ru

Андатпа. Мақалада 1929-1931 жылдардағы ауылды күшпен жаңғырту кезеңіндегі шаруалар қарсылығының себептері, қозғаушы күштері және салдары талданады. Авторлар мақалада ауыл және село тұрғындарының қарсылығына алып келген саяси және әлеуметтік-экономикалық факторларды қарастырады. Олардың ішінде күшпен ұжымдастыру, бай мен кулактарды тәркілеу, жазықсыз халықты жазалау, кеңес билігінің қуғын-сүргін шаралары атап өтіледі. Сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйенің халыққа қарсы қолданылған саяси-әскери шаралардың салдарына ерекше назар аударылады, соның ішінде жаппай көтерілістер, әлеуметтік дағдарыстың ұшығуы, қазақ халқының дәстүрлі шаруашылықтарының күйреуі қарастырылады.

Мақалада ауыл шаруашылығы саласында жүргізілген реформалардың сипаты мен асыра сілтеулері зерттеледі. Олардың қатарында көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруашылықтарын отырықшыландыру науқаны, ет пен астық дайындау науқандары, шамадан тыс салынған салық үшін жазалау шаралары және ауқатты шаруаларды тәркілеу саясатының салдарлары жан-жақты қарастырылған. 1920 жылдардың соңындағы елімізде күшпен жүргізілген модернизациялау қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын күйретіп, ауыл және село тұрғындарының ашық қарсылығына, яғни баскөтерулер мен қарулы көтерілістердің басталуына себеп болды. 1931 жылы Семей облысының бірнеше ауылдары мен аудандарында шаруалардың кеңес билігінің экономикалық реформаларына жаппай наразылығы ірі көтерілістерге ұласып, қарулы қақтығыстарға әкелді. Алайда кеңес билігі халықтың пікірін елемей, аймақтардағы шаруалардың наразылығын контрреволюциялық ұйымдардың әрекеті деп танып, оны аяусыз басып-жаншыды.

Шыңғыстау, Абралы, Өскемен, Зырян және басқада аудандарда орын алған көтерілістер мысалында қарулы қарсылықтың түрлері, көтеріліске қатысушылары мен олардың тактикалық әдістері, мемлекеттік құрылымдарға қарсы іс-әрекет ету жолдары, сонымен қатар халық қарсылығының сол кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер аясындағы орны қарастырылады. Мақалада кеңес билігінің халық наразылығына қарсы жазалау шаралары мен көтерілістерді басып-жаншу салдары талданады. Зерттеу нәтижесінде шаруалардың қарсылығы көшпелі және жартылай көшпелі қазақ халқының дәстүрлі өмір салтын бұзған өзгерістеріне қарсылығы табиғи қажеттілігінен туындады деген қорытынды жасалады.

Аталған зерттеу жұмысының дерек көзі мемлекеттік архив қорларынан алынған тарихи құжаттарға негізделген. Олардың қатарында Қазақстан Республикасы

Президентінің архиві, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві және Абай облысының мемлекеттік архиві, Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архивтері бар. Сонымен қатар, саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия жариялаған құжаттық материалдар да осы мақалада пайдаланылды.

Түйін сөздер: Кеңестік саясат; Семей округы; Абыралы; Шыңғыстау; Өскемен; Зырян; қуғын-сүргін; шаруалар көтерілістері; тәркілеу

Сілтеме жасау үшін: Байсарина К., Карибаев М., Турлыбаев М. Семей округіндегі шаруалардың ауылды күштеп модернизациялау кезеңдегі қарсылығы (1929–1931 жж.). *Gumilyov Journal of History*. T.150, no.1, c.128-151. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-128-151>

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің AP23485479 «Семей округіндегі қарулы бас көтерулер құжаттарда: қатысушылардың тарихы және тағдыры (1929-1931 ж.ж.)» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

The Resistance of the sharuas in the Semipalatinsk region during the period of forced modernization of aul (1929–1931)

K. Baisarina^a, M. Karibayev^b, M. Turlybayev^c

^{a,b,c}*Shakarim University, Semey, Kazakhstan*

Abstract: The article analyzes the causes, driving forces, and consequences of peasant resistance during the forced modernization of the village in 1929-1931. The authors examine the political and socio-economic factors that led to the resistance of peasants, including forced collectivization, dekulakization, and the repressive measures of the Soviet authorities. The article explores the nature and excesses of agrarian policies, including the campaigns for the settlement of nomadic and semi-nomadic Kazakh households, meat and grain procurement campaigns, and the policy of eliminating wealthy farms. It is noted that the forced modernization of the late 1920s led to the destruction of traditional Kazakh society and provoked open discontent among peasants in the form of armed uprisings. However, the Soviet authorities, ignoring the people's grievances, viewed the protests of workers in rural centers and villages as actions of counter-revolutionary organizations and brutally suppressed them.

Using the examples of the Shyngystau, Tolstoukhov, Abraly, and other uprisings in Eastern Kazakhstan, the article examines the forms of armed resistance, key participants, and tactics of opposing state structures, as well as the significance of popular resistance in the context of the socio-economic transformations of that period. Special attention is given to the authorities' response, the use of punitive measures, and the consequences of suppressing the uprisings. The study concludes that peasant resistance was a reaction to radical transformations that disrupted the traditional way of life of the nomadic and semi-nomadic population.

The research is based on archival sources stored in Kazakhstan's state archives, including the State Archive of the Abai Region, the State Archive of the East Kazakhstan Region, the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Additionally, the article utilizes published documentary materials from the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions.

Keywords. Soviet policy; Semipalatinsk district; Abyraly; Shyngystau; Ust-Kamenogorsk; Zyryanovsk; repressions; peasant uprisings; confiscation

For citation: Baisarina K., Karibayev M., Turlybayev M. The Resistance of the sharuas in the Semipalatinsk region during the period of forced modernization of aul (1929–1931). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.150, no.1, pp.128-151. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-128-151>

Сопротивление шаруа в Семипалатинском округе в период силовой модернизации аула (1929–1931 гг.)

К. Байсарина^а, М. Карибаев^б, М. Турлыбаев^с

^{а,б,с} Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан

Анотация. В статье анализируются причины, движущие силы, последствия крестьянского сопротивления в период силовой модернизации аула (1929-1931 гг.). Крестьянские вооруженные выступления в Казахстане конца 1920 – начала 1930 годов стали проявлением сопротивления народа силовой модернизации аула и деревни. Авторы выявляют политические и социально-экономические факторы, обусловившие сопротивление шаруа и крестьян, коим относятся насильственная коллективизация, раскулачивание и репрессивные меры советской власти. Особое внимание уделяется последствиям этих процессов, таким как массовые восстания, бегство населения, обострение социального кризиса и разрушение традиционного уклада жизни казахских кочевых и полукочевых хозяйств.

На материалах архивных фондов показаны характер и перегибы в аграрной сфере, включая кампании по оседанию кочевых и полукочевых казахских хозяйств, по заготовке мяса и хлебозаготовительные кампании, наказания за неуплату налогов, а также политика ликвидации байских хозяйств. Отмечается, что силовая модернизация конца 1920-х гг. сопровождалась разрушением традиционного казахского общества, вызывала открытое недовольство шаруа и крестьян в виде вооруженных выступлений и повстанческих движений. В 1931 году массовый протест крестьян против экономических реформ советской власти в ряде сел и районов Семипалатинской области перерос в крупные восстания, приведя к вооруженным конфликтам. Однако советская власть, игнорируя мнение народа, расценивала протесты трудящихся в райцентрах и аулах как действия контрреволюционных организаций, безжалостно их подавляя. На примере Шынгыстауского, Толстоуховского, Абралинского и ряда других восстаний на территории Восточного Казахстана рассматриваются формы вооруженного сопротивления, его география, основные участники и тактика противодействия государственным структурам, значение народного сопротивления в контексте социально-экономических трансформаций того периода. Особое внимание уделяется реакции властей, применению карательных мер и последствиям подавления восстаний. В результате исследования сделан вывод о том, что сопротивление шаруа являлось реакцией на радикальные преобразования, нарушившие традиционный уклад жизни кочевого и полукочевого населения.

Авторское исследование опирается на архивные источники, отложившиеся в государственных архивах Казахстана: Государственном архиве области Абай, Государственном архиве Восточно-Казахстанской области, Архиве Президента Республики Казахстан и Центральном

государственном архиве Республики Казахстан. Кроме того, в статье использованы опубликованные документальные материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Ключевые слова: советская политика; Семипалатинский округ; Абыралы; Шынғыстау; Усть-Каменогорск; Зыряновск; репрессия; крестьянские восстания; конфискация

Кіріспе

Қазақстан егемен ел ретінде тәуелсіз өркениетті даму жолы еліміздің өткен тарихын жаңаша зерделеуге мүмкіндік берді. Қазіргі уақытта қазақ халқы ұлттық жаңғыруға бағыт ұстап, әлемдік өркениет аясында даму сатысына қадам басқанда өткен тарихымызды саралап, қазақ халқының тарихи және мәдени дамуында терең із қалдырған тарихи оқиғаларды жаң-жақты зерттеуге мүмкіндік берді. 1920-1930 жылдар аралығында Кеңес үкіметі тарапынан жүзеге асырылған аграрлық реформалар Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық құрылымына терең әрі түбегейлі өзгерістер енгізді. Осы тұрғыдан келгенде XX ғасырда Қазақстанда жүргізілген кеңестік аграрлық саясат тарихын қайта саралап, талдау қажеттілігі айқындала түседі.

XX ғасырдың басындағы сталиндік тоталитарлық жүйенің күштеу әдіс-тері ұлттық дамудың ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан табиғи жолын күйретіп, жүргізілген саяси шаралар қарапайым халықты жазықсыз қуғын-сүргінге ұшыратты. Бұл жағдай еліміздің барлық өңірлерінде кеңестік жүйеге қарсы халықтың қарсылық қозғалыстарына себеп болды. 1929-1931 жылдар аралығында республикада стихиялы түрде басталған халықтың наразылықтары, үлкенді-кішілі бас көтерулері кейін қарулы көтерілістерге ұласты.

Осы орайда, Мемлекет басшысы Қ. Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы» Жарлығына сәйкес арнаулы зерттеу комиссия құрылды. Комиссия мүшелері үш жылдың ішінде саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтауда үлкен жұмыстар жүргізді. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі комиссия жұмысы ұлт тарихындағы аса қасіретті кезеңнің ақиқатын ашуға үлкен мүмкіндік берді.

XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы шаруалардың қарсылық қозғалыстары мен қарулы көтерілістері жалпы адамзаттық процесс, сондықтан қазақ ауылдарындағы шаруалар көтерілісінің ақиқатын анықтау бүгінгі күннің өзекті тақырыптарының бірі деп санаймыз. Сондықтан, еліміздің барлық аймақтарында қарсылық қозғалысына қатысқан ауыл тұрғандарының тарихына қатысты тарихи оқиғаларға және қарапайым халыққа қолданылған саяси шараларға бүгінгі кезең тұрғысынан баға бере отырып, тарихымызды қайта ой елегінен өткізу арқылы жан-жақты зерттеу негізгі мәселелер қатарында екені белгілі.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында деректердің тарихи шынайлығына баса назар аударылып, жүйелік және тарихи-салыстырмалы талдауға мән берілді. Зерттеу методологиясы жүйелілік,

объективтік, тарихи-салыстырмалық тәрізді ғылыми таным принциптеріне негізделген. Зерттеу барысында деректердің тарихи шынайлығына баса назар аударылып, жүйелік, тарихи-салыстырмалы және статистикалық әдіс-тәсілдер қолданылды. Ресми деректер қатарындағы партиялық органдар құжаттары сын көзбен, тәуелсіз мемлекет мүддесі тұрғысынан сарапталып, тарихи салыстыру әдісі негізінде талданды. Зерттеу барысында соңғы уақыттарда қалыптасып келе жатқан жаңа бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдары, жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан жазылған еңбектер басшылыққа алынды.

Деректер негізінен мемлекеттік архив қорларынан және жарияланған құжаттар жинағынан алынды. Аталған кезеңге қатысты архив материалдары, статистикалық деректер, ресми есептер кеңінен пайдаланылды.

Зерттеу жұмысының дерек көзі Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (әрі қарай ҚР ОМА), Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (әрі қарай ҚР ПА) және Абай облысы мемлекеттік архиві (әрі қарай АОМА), Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві (әрі қарай ШҚОМА), Шығыс Қазақстан облысының Облыстық тарихи-өлкетану музейі (әрі қарай ШҚОТӨМ) қорларындағы құжаттар болып табылады. Архив қорларынан алынған деректерге тарихи көзқарас тұрғысынан талдау жасалынды. Сонымен қатар Қазақстандағы 1929-1932 жылдардағы халықтың кеңестік билікке наразылығы мен көтерілістері туралы Мемлекеттік комиссияның архив қорларынан алынған тың деректері мен мәліметтер де үлкен қызығушылық тудырады. Мемлекеттік комиссияның халықтың большевиктерге қарсы көтерілістері мен қатысушылары туралы зерттеу қорытындылары алғаш рет ғылыми айналымға енгізілді. Атап айтқанда, Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің 1963 жылдың тамызы мен 1980 жылдың наурыз аралығын қамтитын зерттеулерін ерекше атап көрсеткен жөн, КГБ есеп бөлімінің қызметкерлері құрастырған шолу мәліметтері зерттеу жұмысына қажетті деректер береді. КГБ-ның архивіндегі халықтың наразылығы мен қарулы көтерілістерінің сипаты, көтерілісшілер қойған талаптар және сотталғандар мен жер аударылғандар жөніндегі мәліметтер мен құжаттар көтерілістің ақиқатын ашуға мүмкіндік береді ([Народные восстания 2022: 536](#)).

Нәтиже

Елімізде жүргізілген аграрлық қайта құрулардың бірі қазақ шаруаларын күштеп ұжымдастыру жылдарында асыра сілтеулер мен бұрмаланулар арқылы жүргізілді. 1928 жылдың Қазақ өлкесінде көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандарды белгілеу жөніндегі нұсқаулығына сәйкес аудандар құрылды. Қазақстанда астық және ет дайындау бағытын жүзеге асыру барысында ауқатты шаруа қожалықтарының мал-мүлкі тәркіленіп, тап ретінде қудалау оқиғалары орын алды. Қазақ даласының ерекшеліктері ескерілместен шамадан тыс қысқа мерзімде мемлекетке ауыл шаруашылығы өнімдерін тапсыру міндеті жүктелді. 1927–1928 жылдар аралығында елде орын алған астық дағдарысына байланысты астық дайындау жөнінде үкімет тарапынан қысқа мерзімдік тапсырмалар берілді. Мәселен, Мәскеуден Сыртқы сауда министрі А.И. Микоянның 1928 жылғы 14 желтоқсандағы Семей округы атқару комитеті президумының төрағасы Г. Атаниязовқа жіберген жедел хатына назар аударсақ, төмендегідей нұсқау берілген:

1. Астық дайындау және өткізудің айлық жоспарларының орындалмауы астық дайындау жоспарының орындалуына нұқсан келтірілуде.

2. Астық дайындауда жүргізіліп жатқан шаралар қанағаттанғысыз, сондықтан жоспарды орындауды жеделдету қажет және жылдам қарқында жүргізілсін.

3. Астық сатып алу барысының одан әрі бәсеңдеуіне жол берілмесін. Сауда халық комиссариатының нұсқауын орындауды талап етемін.

4. Астық дайындаудың құлдырауын анықтап, жедел хатта көрсетілген барлық шаралар туралы нақты хабарлама берілуін сұраймын¹.

А.И. Микоянның жоғарыдағы нұсқауынан байқағанымыз астық дайындау мен өткізуде аудандардан тез арада шамадан тыс міндеттер қойылған, жергілікті жердің ерекшеліктеріне мән бермей, тек жоспар орындау талабы екенін көруге болады.

Семей округі атқару комитетінің егін жинау науқанына дайындық барысы және астық дайындау барысы туралы кезекті мәжілісінде 1928-1929 жылдардағы округке қарайтын Шыңғыстау, Шұбартау, Тарбағатай, Қызылтан, Ұлан, Зырян, Бесқарағай және басқа да аудандарында астық даярлау және өткізу туралы мәселе қаралып, «..колхоздар мен совхоздар астық дайындау бойынша ең қызу жұмысты ұйымдастыру қажет және берілген міндеттерді орындау қадағалансын. Астық өткізуді 1930 жылдың 1 қаңтарына дейін орындау тапсырылды»². Ал Қазақ Өлкелік партия комитетінің 1929 жылдың желтоқсан айында өткен мәжілісінде Семей округінде астық тапсырудың төмен дәрежеде екенін ескерте отырып, Бесқарағай ауданында астық тапсыру жоспары 71 пайызға ғана орындалған деп көрсетілген. Берілген тапсырманы орындауға қарсы болғандар деп, 28 шаруа қожалықтарына 25570 сом айыппұл салынған, 36 адам кулак ретінде астық тапсыру міндетін орындамаған деп қамауға алынған, 19 аудан әкімшілігінің қызметкерлеріне ескерту жасалған³. Осындай шұғыл хаттар Мақаншы, Көкпекті, Зайсан, Катонқарағай, Жарма және басқада барлық аудандарға жөнелтіліп, егер жоспар орындалмайтын болса жазаланатыны ескертілді.

Ет дайындау барысы да қарқынды жүргізіліп, шаруаның қолындағы соңғы малына дейін тартып алынды. 1929 жылы 20 желтоқсанда БКП(б)-ның «Ет мәселесін шешу шаралары туралы» қаулысына сәйкес ет өткізу тапсырмасы Қазақстанға жүктелді. Семей округіне қарайтын аудандардың басым бөлігі елдің орталық өңірлеріне ет өнімдері мен мал шаруашылығы шикізатын ірі жеткізушілер болып табылды. Семей округінің мал шаруашылығымен айналысатын Абыралы, Зайсан, Шұбартау, Аякөз, Қызылтан, Күршім, Мақаншы және басқа аудандары мал шаруашылығы өнімдерін жинау, яғни ет өткізудің жалпы көлемі жағынан 85–95 пайызын құрайды.

Жоғарыдағы қаулыда атап өткендей ірі қалаларды етпен қамтамасыз ету мәселесін шешу партия мен Кеңес өкіметінің негізгі экономикалық міндеттерінің бірі болып табылатындығы баса айтылды. Ет дайындау науқаны барысында одақтың ірі қалаларын қамтамасыз ету үшін Семей ет комбинатынан, Аякөзден және Павлодардан ет жөнелтілді. Әрбір ет комбинаттары берілген тапсырманы орындауға тиіс болды. Кеңес үкіметінің жүргізіп отырған саясаттың қателіктері мен науқаншылдық екенін мойындамады, халықтың билікке қарсылығы деп түсінді. Ет дайындауда жылқы малының басын сақтау және дамыту туралы шешімдер болса да, жылқы малы сойылып етке өткізілді. Жылқы малына жыртқыштықпен немқұрайлы қарау олардың жаппай өліміне жол беріліп, өрескел қателіктер орын алды. Осылайша Қазақстанда жылқы малының басы күрт

азайды. Жылқы малының негізгі өсіретін аймақтың бірі Семей округінде мал басының қысқаруына әкелді.

Мемлекетке мал мен ет өткізудің үлкен жоспарлары мал басын сақтау бойынша ұсыныстарға қайшы келді, мәселені шешу үшін үкімет тарапынан колхоздарға, ауыл шаруашылық бірлестіктеріне тапсырмалар беріліп, жоспарды орындау міндеттелді, мемлекетке ет өткізудің жоспары мерзімінде орындамаған жағдайда кінәлілер қылмыскер ретінде жауапқа тартылды. 1929-1930 жылдары мал басының кему көрсеткіштері республиканың барлық аймақтарында орын алды, сондай-ақ Абыралы, Шыңғыстау, Мақаншы және басқа аудандарда мал басының күрт төмендеуі байқалды. Бұл жағдай үкіметтің ет жинау науқаны аймақтың экономикалық жағдайына теріс әсер еткенін көрсетеді.

Семей округі бойынша берілген астық және ет дайындау жоспарының өте жоғары болғаны соншалық, ауыл тұрғындары жоспарды орындау үшін қолда бар барлық малын етке өткізуге немесе малды астыққа айырбастауға мәжбүр болды. Жоғарыда қабылданған қаулылардың орындалу жөнінде комиссия отырысында тексеріс жасаған комиссия мүшесі Нахимжановтың баяндамасында: «Абыралы, Шыңғыстау, Тарбағатай және басқада аудандарда салынған астық өткізу мөлшерінің жоғары болуынан қазақ ауылындағы тұрғындар малын сатып астық алып отырды. Бір жылқы бағасы 7 сом, қой терісі 2 сом 50 тиын, кей кездерде қойды 75 тиынға дейін сатуға барған. Мал басының бағасы тиынға айналды» – деп ауылдағы нақты шындықты жеткізді⁴. Жоғарыдағы мәліметтерден Семей округінің барлық аудандарында мал басының азайғанын көрсетеді. Әсіресе Зайсан, Ұлан, Мақаншы, Абралы, Қарқаралы, Аякөз, Тарбағатай және Көкпекті ауылдарында айтарлықтай төмендеу байқалды.

Семей округінде бай-кулактарды тәркілеу науқанында осындай олқылықтарға жол берілгені белгілі. Мәселен, 1928 жылдың көктемінде тәркілеу кезінде ірі 20 бай тәркіленіп кеткен. Кейін күздегі тәркілеу науқанында олардың орнын толтыру үшін ауқатты деген орташалар да тәркіленуге ұшырады. Тәркілеу кезінде орташаларды кулак ретінде тәркіленіп, қарсы болғандар қамауға алынып, жер аударылды⁵. Архив құжаттарынан Семей округінен Сырдария бойына көшірілген 22 кулак (отбасында 130 адам) туралы мәліметтерді анықталды. Оның ішінде Семейде екі отағасы қамауға алынған, алты отбасының біразы Тарбағатай, Жарма, Зайсан өңірлерінде тұрғылықты жерінде қалды⁶. Жоғарыда аталып өткен науқандар мен тәркілеу туралы заңға қарсылық білдірген көтерілісшілерді және халық толқуларын ұйымдастырып, жаппай тәркілеу мен жер аудару жұмыстарына қарсы шыққандарды қатал жазалау жөнінде арнаулы шаралар қабылдау тапсырылды. Кеңестік биліктің ауылды орташаландырамыз деген желеумен, көпшілік қауымды кедейшілікке ұшыратып, колхоздарға берілген малдар талан-таражға түсті. Аталған деректерден байқағанымыз осындай халыққа қарсы шешімдер қабылданған.

БКП/б/ Орталық комитетінің ақпарат бөлімінің меңгерушісі Салодниковтың есебінде төмендегідей мәліметтер береді. «Семей округіндегі бандылар мен кулактардың қарсылығы жөнінде 23 ақпан 1930 жылы 7 ауылға тексеріс жүргізіліп, 106 іс қаралып жазаға тартылған. Кедейлер арасында үгіт жүргізген деген желеумен 27 адам қамауға алынған, 26 адамға малды жасырған, қасақана сойған деген айып тағылған және басқада қарсылықтарға барғаны үшін 60 кулақтың мал-мүлкі тәркіленген. Ет дайындамаған

және тапсырмаған үшін 142 шаруа қожалықтары Мақаншы, Белағаш, Қызылтан, Марқакөл, Аягөз, Ұлан, Катонқарағай аудандарында тәркіленген⁷. Сондай-ақ Қазақ Орталық атқару комитетінің хатшысы Мухамедовтың Қызылорда қаласынан Семейге жіберген хаттың мазмұнына үңілсек төмендегідей нұсқау берілген «Барлық аудандарға кедейлер арасында іріткі салатын кулактар мен антикеңестік топтардың жетекшілерін анықтап дер кезінде олармен күрес жүргізілсін және басқада ауылдағы антикеңестік элементтер байқалатын болса қылмыстық іс қозғалып жауапқа тартылсын»⁸, деген шұғыл тапсырмалар берілді.

1930 жылы 30 қаңтарда БКП(б) ОК бюросының «Жаппай ұжымдастыру аудандарындағы кулактар шаруашылықтарын жоюға байланысты шаралар туралы» құпия қаулысы қабылданды. Қаулыны жүзеге асыру барысында үкіметке қарсылық көрсеткендер ішінде бірінші топқа жатқан кулактар саяси қылмыскерлер ретінде тұтқындалып, қуғын-сүргінге ұшырап, түрмеге қамалды, тіпті атылды. Науқанды жергілікті жерлерде жүзеге асыру БМСБ органдарына жүктелді. Республика көлемінде 1930 жылы 17 ақпанда БМСБ органдарының орталыққа берген мәліметі бойынша 463 адам қамауға алынған, оның ішінде контрреволюциялық ұйым құрамына кіретін 40 адам, көтерілісшілер тобындағы 109 адам, бандылық топтың 25 адамы және басқада қарсылық көрсеткендер жойылды – деп ақпарат берген ([Советская 2003: 116](#)).

Шаруалар қарсылығы бастапқыда жеке деңгейде басталып, жүктелген міндеттерді орындаудан бас тарту, өндірілген өнім мен мал басын жасыру, және басқа да алуан түрлі сипатта болды. Қарсылық көрсеткендер қатарында орта және кедей шаруалар басым болды, себебі ауыр алым-салық және басқада ауыртпалықтар қарапайым халықтың басына түсіп, басқа да елдерге ауа көшуіне әкелді. 1930-1931 жылдары шаруалар қарсылығы бүкіл ауылдың наразылығы ретінде жасақтар құрып, ашық көтерілістерге шықты.

Жоғарыда аталған асыра сілтеулер мен науқаншылдық еліміздің барлық аудандарында орын алып, дәстүрлі мал шаруашылығын күйретуге бағатталған шаралар және қуғын – сүргінге ұшыраған халықтың наразылығы жер-жерде ашық көтеріліске ұласты. Семей округінде шаруалар көтерілістерінің бірнеше ошақтары қалыптасып, үкіметке қарсы белсенді түрде қарулы қақтығыстар ұйымдастырылды. 1931 жылы 1 наурызда БМСБ-нің Қазақ АКСР-і бойынша Семей бөлімінің берген есебінде «14 ақпанда Абыралы ауданында жаппай шаруалардың көтерілістері басталды. Бұл ет дайындау науқандары мен бай-кулактардың жүргізген контрреволюциялық үгіт-насихаттың нәтижесі – деп көрсетілген. Ауданның №1, 2 ауылдарында 250 адам көтеріліске шығып, ауылдық кеңесті басып алып, ондағы құжаттарды өртеген»⁹.

Абыралы ауданында басталған көтеріліс жөнінде хабарлар тез арада басқа ауылдарға таралып, жасақтар құрылды. Ауылдардағы шаруалар наразылығы басталған күннен бастап, кеңес және партия ұйымдарының алдына халыққа жасалған әділетсіздікті тоқтату талаптарын қойған көтерілістің белсенді мүшелері Ы. Кемпірбаев, Т. Ақшолақов, Б. Тұрғамбаев және басқалар болды. Халықтың наразылығы Абыралы ауданына қарасты барлық елді мекендерге тарап, қарулы қарсылыққа ұласып отырды. 1931 жылдың ақпан айында көтерілісті тоқтату үшін Абыралы мен көршілес аудандар арасына тұрақты әскери жасақтар мен БМСБ агенттерінен тосқауылдар қойылды. БМСБ жасақтары дәл осындай әдістерді Қарқаралы, Шыңғыстау, Шұбартау және басқа да аудандарындағы

көтерілістерді басу кезінде қолданған. Осылайша қарсылық көрсеткен ауылдар қоршауға алынып, көтерілісшілерді жою операцияларын кірісіп, көтерілісті тез арада басу шаралары жүргізілді.

Семей округі бойынша БМСБ бөлімшесінің төрағасы С. Бақтың тапсырмасымен 1931 наурызда Абыралы және Шыңғыстау ауданындағы көтерілісті басуға жіберілген БМСБ өкілдеріне халықтың жаппай күресін қарудың күшімен басуға бұйрықтар берілді. Бақтың атынан келген жеделхаттар мен бұйрықтардың мазмұнын Т. Алланиязов төмендегідей көрсетеді: «Чекмаровқа егер Дегелең тауларына бекінген бандылар өз еріктерімен берілмесе қарудың күшімен басыңдар деген бұйрық берген. Чупиннің басшылығымен қаруланған отряды көтерілістің көршілес аудандарға таралып кетпеуін қадағалаңдар. Чупинге БМСБ-нің уәкілетті өкілдері Байбосынов сонымен қатар Жамалитдинов ісін тексеру жүктеліп, Байбосиновты дереу тұтқынға алып, бірінші кезекте Семейге жіберу қажет. Абыралы көтерілісін басуға жіберілген А. Жамалитдинов көтерілісшілермен келіссөздер жүргізгені үшін оның құрамындағылар тұтқынға алынсын» ([Алланиязов 2003: 139, 151](#)). Жоғарыда берілген бұйрықтар мен жедел хаттардың негізгі мазмұнында көтерілісті қарудың күшімен басу міндеті анық қойылған. Көтеріліс ошақтарындағы қалыптасқан жағдайды реттеу міндеті жүктелген үкіметтік комиссия мәселені бейбіт жолмен шешудің орнына осындай күш қолдану арқылы реттеуге тырысты.

Абыралы ауданыныңдағы көтерілістерді басып-жаншу жендеттер тарапынан аса қатегездікпен жүргізілді. Төмендегі кестеде жендеттер қолынан қаза тапқан көтерілістің 37 белсенді мүшелері мен қатысушыларының аты-жөні берілген. Абыралы ауданында көтерілісті басу кезінде жендеттер қолынан қаза тапқандар тізімі ([Народные восстания 2022: 381](#)).

Кесте 1. Абыралы ауданында БМСБ-нің жендеттері қолынан қаза тапқандар тізімі

1	Акшолоков Телеубай	20	Рымкулов Рахимбай
2	Аманбеков Абдыкарима	21	Сартымбаев Курум
3	Акышбаев Койши	22	Танырбергенов Секербай
4	Акшолоков Тлеубек	23	Танырбергенов Инкаш
5	Битыбаев Найман	24	Тлегенов Джаксыберген
6	Джаксыбергенов Накен	25	Танырбергенов Кожа
7	Джабкенов Тамбай	26	Шалбаев Мусатай
8	Есенбаев Туркамбай	27	Шомбаев Есентай
9	Каскабасов Заруубай	28	Шомбаев Ротай
10	Калдыбаев Джолдасбек	29	Ызыкин Дастан
11	Курумов Балжур	30	Игембеков Ахметчан
12	Курумов Аукен	31	Есенкулов Сеилхан
13	Қыстаубаев Тегуспай	32	Ибраев Ырымбай
14	Қыстаубаев Рымкул	33	Байшоинов Карыбек

15	Копырбаев Бейсек	34	Кошанов Матылган
16	Косембаев Есенгул	35	Отарбаев Тлеутай
17	Отарбаев Турабай	36	Сагындыков Сулеймен
18	Оналбаев Садвокас	37	Сулейменов Тлеухан,
19	Рымкулов Калий	а остальные были разоружены и арестованы	

* Көтерілісшілердің аты-жөні архив құжатына сәйкес орыс тілінде беріліп отыр. Авт.

Жауапқа тартылған көтерілісшілердің басым көпшілігі өз кінәлерін мойындамады, себепсіз қиянатқа ұшыраған халықтың бір ғана мақсатты әділеттілікті талап етті. Жоғарыда аталып өткен кеңес үкіметіне қарсы көтеріліске қатысқаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылған 274 адамның әлеуметтік шығу тегі бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартылғандар келесідей сипатталады: байлар –197; молдалар – 5; орташалар – 38; саудагерлер – 9; қызметкерлер – 9; кедейлер – 26» ([Народные восстания 2022: 382](#)). Көтерілістің ақиқатына келсек ауданның барлық ауылдарында қарапайым шаруалар мал-мүлкінен айырылып босқындыққа ұшырап, жер аударылды, қаншама адам жендеттердің қолынан қаза болып сотталды, ату жазасына берілді, бұл жағдай келесі жылдары да жалғаса берді. Бұл мәліметтерден байқауға болады, көтерілісшілердің әлеуметтік құрамы жағынан да бірдей емес еді, кейбір ауылдарда көтеріліске қатысқандар қарапайым шаруадан бастап, көтерілісті жергілікті билік органдарының жауапты қызметтегі лауазымды адамдар арасында қолдағандар да болды. БМСБ-ның жасақтарының көтерілісшілерді аяусыз басып, оған қатысқандарды жазалау тәсілдері республиканың барлық аймақтарына тән болды, қамауға алынған ауыл тұрғындарының қылмысы соншалықты ауыр болмаса да көтеріліске қатысқаны үшін ауыр жазаға тартылған.

Абыралы көтерілісі елімізде орын алған ірі көтерілістің – бірі, қолдарына қару алып, жан сақтап отырған малын тартып алған биліктің қиянатына қарсы тұрған халықтың күресі болып табылады. Көтерілісшілер көршілес ауылдар мен аудандардағы тұрғындармен байланыстар орнатып, қарсылық көрсетуге талпыныстар жасағанымен мықты қаруланған тұрақты әскерлерге төтеп бере алмады. Көтерілісшілерге қарсы жүйелі түрде ұйымдастырылған жендеттер тактикалық операциялар негізінде тез арада көтерілісті басуға ықпал етті. Абыралы көтерілісіне қатысқандарды Орталық Комитетке БМСБ өкілдерінің берген жедел хабарламаларында ірі байлар мен кулактар, «бандылар» деп танылған адамдар ұйымдастырған антискеңестік көтерілістер ретінде сипатталды.

Абыралы көтерілісі бүкіл Шыңғыстау өңіріне таралып, шаруалар толқулары бірқатар ауылдарды қамтыды. Шыңғыстау ауданында басталған шаруалар толқулары 1928 жылдан бастап көрініс ала бастаған. Шаруалар наразылығы үкіметтің жүргізіп отырған саясатына қарсылығы деп бағаланып, Семей округі Атқару комитеті президумының төрағасы Атаниязовтың 1928 жылы 23 қазанда өткен комиссия отырысында «Шыңғыстау ауданында байлар мен кулактарды тәркілеу жөніндегі комиссия отырысында аудан прокурорына тәркіленген малды өткізбегендерді анықтау және қарсылық көрсеткендерді жауапқа тарту жөнінде мәселе қаралды. Сондай-ақ, малды жасыруға байланысты істі тексеру Шыңғыстау аудандық атқару комитеті төрағасы Қоянбаевқа

жүктеліп, 48 сағат ішінде анықтау тапсырылды». Шыңғыстау ауданында тәркілеудің зардабын орташалар да көрді бұған төмендегі дерек айғақ болады Әділев Ике, Аққозин Ақылбай, Бурханов Камалиден, Қарымсақов Қажыбай, Есімжанов Кәрімжан жалпы саны 14 адамның малы, баспанасы тәркіленіп, жер аударылды⁶. Шыңғыстау көтерілісінің жетекшілерінің бірі Әділев Икеге халықтың қарсылығын ұйымдастырған деп айып тағылғандықтан Қытайға кетуге мәжбүр болды.

Қазақ ауылдарында кедейлердің басым бөлігі тәркіленген малды мемлекетке өткізуге немесе салық ретінде қайтаруға тура келетінін ол кезде толық түсіне қойған жоқ. Мұны кейінірек түсінген кедейлер мен орташалар шаруалар көтерілістеріне белсене қатысты. Мақаншы, Үржар, Шыңғыстау ауданында тексеру жүргізген Семей округі прокурорының орынбасары Палмухамедов есебінде «Шыңғыстау ауданында астық, ет өнімдерін уақытында тапсырмағаны үшін 17 жеке меншік иелері және 12 ауқатты шаруа қожалықтарына 495 сом айыппұл төлеуге жатқызылды. Ал малды сойып жасырғандар халық сотына беріліп, қарсы шыққан кулактарға қылмыстық іс қозғалды» деп мәлімдеме берген¹⁰. Шыңғыстау ауданындағы халық наразылығын ұйымдастырушылар үкіметке қарсы кулактар, Алашорда үкіметін жақтаушылар деп жауапқа тартылғандарды төмендегі мәліметтерден байқауға болады.

Кесте 2. Халық наразылықтарын ұйымдастырушылар ретінде қамауға алынғандар тізімі (Неизвестные 2022: 190).

№	Аты-жөні	Ауылдардың атаулары	Айыпталуы
1	Арыстанбаев Арқат	Арқат	Бұрынғы Алашорда мүшесі
2	Әуезов Рзақ	Құлмен	Бұрынғы Алашорда мүшесі
3	Искаков Арғын	Қара-Жарас	Бұрынғы Алашорда мүшесі
4	Жүнісов Тайтөлеу	Қалқаман	Ауылдағы ру басы
5	Дулатов Тлеуберді	Ақтобе	Ауылдағы ру басы
6	Әзімханов Балтық	Мүкір	Бұрынғы Алашорда мүшесі
7	Серғазин Тануғұт	Сарғалдақ	Ауылдағы ру басы
8	Бурханов Досым	Самай	Бұрынғы Алашорда мүшесі

Жоғарыда келтірілген деректерде атап өткендей, тізімде аталған адамдарды халық арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп, халықтың толқуларын ұйымдастарушы саяси қылмыскерлер, алашордашылар, ру басшысы-кулактар деп айып тағылды. Семей округінің Шыңғыстау ауданындағы шаруалар наразылығы 1931 жылдың ақпан-наурыз айларында қарулы көтеріліске жалғасты. Алайда көтеріліс кең тарап үлгермей жатып-ақ наурыз айында күшпен басылып, көтеріліске қатысқандар қатаң жазаланды. Көтерілісшілерді ресми түрде «бандылар», «басбұзарлар» деген атаумен көрсетіп, БМСБ-ның өкілдері атқарған жұмысының бағытын көрсететін хабарламаларда қарсылық көрсеткендерді жазалау операцияның барысы туралы жедел барлау есебін беріп отырды. Көтеріліс жөнінде есепті құрастыруда объективті шындықты елеусіз қалдырып,

көтерілістің шынайы себептері мен халықтың талаптарына мән берілмеді. Абыралы және Шыңғыстау көтерілісіне қатысқан ауыл тұрғындарының наразылығын қарапайым халықтың зорлық-зомбылыққа қарсы күрескен ашық қарсылығы деп есептейміз.

Күштеп ұжымдастыруға, кулактарды тәркілеу және отырықшылыққа көшу кезінде шаруалардың қарулы көтерілістері кең өріс алып, қазақ ауылдары ғана емес, еліміздің шығыс өңіріндегі орыс шаруалары қоныстанған селоларды да қамтыды, көтерілістің ірі ошағы – Зырян, Өскемен, Катонқарағай, Шемонаиха, Самара аудандары болды. 1920-1930-шы жылдардағы Семей округіндегі шаруалар көтерілісінің ерекшелігінің бірі орыс шаруаларының да қамтылуы болды. Көтерілісшілер қатарында орыс шаруалары мене бірге, жергілікті қазақтар да қатысып, қолдау көрсетті. Өскемен және Зырян ауданындағы көтерілісті басқарған Толстухов әскери іс-қимылдарда тәжірибесі бар, азамат соғысы жылдары партизан отрядын басқарған. Көтерілісті басқарған Толстоухов, Зенковский, Клиновицкий және басқада ұйымдастарушыларды «ақ гвардияшылар» деп саналды.

БМСБ-нің өкілдері берген ресми деректерінде «көтеріліс басшылары бұрынғы Колчактың бандысы болған» деп көрсеткен. Көтерілісшілер жаппай ұжымдастыру және жер мәселесіне қатысты халықтың мүддесін қорғайтын талаптар қойып, кеңес өкіметінің қайта құруларына наразылықтарын білдірді. Көтерілісшілер құжаттарында большевиктер жүргізіп отырған саяси билікке қарсы халық бостандығы үшін күреске шақырды. Толстоуховтың алғашқы көтеріліске шақырыған үгіт-насихат жұмыстарына «1929 жылы 19 қазандағы БК(б)П-ның Орталық комитетінің ақпараттық бөлімінің меңгерушісі Солодниковтің берген мәліметінде: «Зырян ауданы Крестовка селосындағы және басқада көршілес селолардағы мекемелер бұрынғы эсер партиясының мүшесі Толстоуховтың ықпалына өткен, ол астық жинауға қарсы үгіт жүргізіп, ауыл-селолардағы шаруалардың астық жинауға қарсылықтарын ұйымдастырды», – деп, көрсеткен¹¹.

Төмендегі архив қорынан алынған құжаттарға назар аударсақ, қарапайым халыққа шамадан тыс салықтар салынғанын көруге болады. Семей округі атқару комитетінің төрағасына округтің прокуроры міндетін атқарушы Тоқтаров Шемонаиха, Зырян және басқа аудандарда тексеру жүргізіп, төмендегідей есеп берген «әр бір селода астық өткізбеген үшін 3-4 іс қозғалды. 107 статья бойынша Шемонаиха ауданында контрреволюциялық насихат жүргізіп, қарсылық білдірген Сальников, Магомедов 3 жылға, Шапаров 2 жылға қамауға алынып, әрқайсы 400 сом айып салынған. Зырян ауданында 4 іс қаралып, барлығы қамауға алынған»¹².

Семей округі партия комитетінің ақпарат бөлімінің жетекшісі Кузнецов Самара ауданы бойынша берілген міндеттердің жоғары болғандығын төмендегідей баяндайды: «... Самара ауданында астық қоры таусылғаннан тұрғындар тұқымға дейін өткізіп жіберген, астық салығын төлеу үшін шаруалар малын өткізіп, астық сатып алуда» деп көрсеткен¹². Осындай ауыр салықтар және жазалау әдістері аудан халқының жаппай наразылығы мен қарсылығына әкелді. Шаруа наразылықтары 1929 жылдың соңына қарай күшейе түсті. 1930 жылдың ақпан айында Семей округіне қарасты Зырян, Өскемен, Самара, Шемонаиха, Катон-Қарағай аудандарында шаруалардың толқулары басталды. Көтеріліс орталығы Мякотиха мен Чистополка селоларында басталды¹³. Зырян көтерілісін басуға қатысқан И. Семеняктың естеліктерінде көтерілісшілер мен жергілікті жерлердегі жағдайға келесідей сипаттама берген: «...тұтқынға түскен көтерілісшілердің бірі Куленевтің хабарын алысымен бірден аудандық комитет хатшысына баяндадым. Сол жерде

коммунистік жасақтар құрылып, оның командирі Федоров басқарды. Ол Чистополка ауылында көтеріліс басталғанын айтып, билікке ашынған халықтың қарсылығын басу оңайға түспегенін жеткізді. Бірақ көтеріліске қатысқан және қолдау берген барлық коммунистер мен белсенділер тұтқында отыр» деп көрсеткен¹⁴.

Шаруалар қарсылығы ақпан айының басында Өскемен ауданының Кондратьевка, Васильевка және Зырян аудандарына қарасты ауылдарға таралды. Зырян және Өскемен аудандарымен шекаралас орналасқан ауыл-село тұрғындарыда салық саясатындағы әділетсіз, заңсыз әрекеттеріне қарсылықтарын білдіріп, Толстоуховтың отрядына қосыла бастады. 1930 жылы 14 наурызда Өскемен аудандық БК(б)П-ның хатшысы М. Худаевтің Семей округтік партия комитетінің жауапты хатшысы В. Фоминге жолдаған ақпарат хатында аудандағы жағдайды келесідей сипаттаған: «1 ақпанда коммунистік жасақ құру туралы арнайы құпия материалды алысымен Осоавиахим батальоны жанында 80 адамнан тұратын коммунистік жасақ құрылды»¹¹.

1930 жылы 11 мамырда Зырян аудандық атқару комитеті Президиумының мәжілісінде Халық сотының атқарған жұмысы туралы Семей округы сотының мүшесі Работневтің баяндамасында «...Аудандарда кулактардың жүргізіп отырған үгіт-насихаттары мен қарсылықтарына күрес жүргізілуде, алай да мал басын үлкен шығынға әкелу фактілері және кулак диверсиясының басқа түрлерімен күрес жүргізу әлі де жеткіліксіз. Сондықтан кулактар тарапынан орын алып отырған қарсылық көріністеріне және толқуларына бірден тойтарыс беру қажет. Зырян және басқа аудандарда олардың барлық әрекеттері заңды өрескел бұзғандық болып табылады» – деп көрсетті¹⁰. Осылайша өңірдегі қарапайым халықтың тағдырына әсер еткен заңнама актілері мен құқықты таптау мәселелері барлық мәжілістерде назарға алынды.

Көтерілістің кең етек алып, көршілес аудандарға таралып кету қауіпін алдын алу мақсатында Өскемен және Зырян аудандарындағы көтеріліс ошақтың қоршауға алынды. Арнаулы жіберілген БМСБ-нің жазалау отрядтарының жетекшісі Фроловтың хабарламасына назар аударсақ төмендегідей мәліметтер берген: «Өскемен уезіндегі Троицк колхозындағы кулактар бас көтеріп, селодағы әкімшілік мекемелерді басып алған, көтерілісшілер винтовкамен қаруланған. Көтерілісті басуға қосымша жасақ жіберіліп, көтерілістің қарқыны бәсеңдеді»¹⁵. Орталықтан қосымша қаруланған жасақтар жіберіліп, Чистополька, Мякотиха, Зубовка, Васильевка селоларына бекінген көтерілісшілер қоршауға алынды. Көтерілістің негізгі ошақтары қоршауға алынып, аудандар арасында байланыстар орнатуға мүмкіндік бермеді, селолар мен ауылдарда көтерілісшілер жеке-жеке қарсылық көрсетуге мәжбүр болды.

А.С. Жанбосинова «Крестьяне и коллективизация: формы противостояния (на примере Восточного Казахстана)» атты мақаласында «1930 жылдың наурыз айынан бастап, Шығыс Қазақстан өңірінің – Зырян, Марқакөл, Катонқарағай және басқа аудандарында көтеріліске қатысып, қолға түскен шаруалар 58-2 статья бойынша контрреволюциялық пиғылдағы «қаруланған бандылар» – деп айыпталып, жазаға тартылғандығы жөнінде мәліметтер келтіреді. Жазаға тартылғандар 3 жылдан бастап бас бостандығынан айырылып, ату жазасына дейін кесілді» – деп көрсетеді ([Жанбосинова 2010: 52](#)).

Архив құжаттарынан алған деректерге жүгінетін болсақ, 1930 жылы 1 наурыздағы мәліметтер бойынша «көтеріліс кезінде ұсталғандар саны 564, өлтірілгендердің саны 160 адам, жараланғандар 70 адам». Ал 7 наурызда Семей округі бойынша БМСБ

бөлімшесінің бастығы С. Бактың Семей округтік партия комитетінің жауапты хатшысы В. Фоминмен тікелей сөйлескен хабарламасында: «тұтқынға түскендер 700-ге дейін деп көрсетеді, көтерілістің белсенді басшылары Кленовицкий, Иванов, Коцкий, Зенковский, Палкин ұсталып» қамауға алынғандығы айтылған¹⁵.

Өскемен және Зырян аудандарында басталған көтеріліс Самара ауданында жалғасын тапты. Толстоухов Өскемен және Зырян аудандарындағы жеңілістен кейін Самара ауданындағы тұрғындарды көтеру үшін жасақты екіге бөліп, бір бөлігін Күршімге қарай жіберген. БМСБ нің барлау қызыметінің басшысы Дуюнов 1930 жылы 3-ші наурызда берген хабарламасында «Толстоухов қолға түскен жоқ, Күршім ауданында көтерілісшілермен бірге жасырынып жүр. Толстоуховқа қарсы Батов бастаған отряд жіберілді, бандылар 60 адам винтовкамен және 3 гранатамен қаруланған, Словянка селосы арқылы Ертіс өзенінің оң жағалауына қарай шегінді» деген мәліметтер береді. Келесі деректе Дуюнов Толстоуховтың ізіне түсу үшін Семей округі бойынша БМСБ бөлімшесінің бастығы С. Бакқа 43 адамнан тұратын қаруланған отрядтың Самараға жіберілгенін және Самара қаласын қоршап, Толстоухов көтерілісін қалай басқандығы жөніндегі ресми хабарлама берген¹⁵.

С. Бак Семей округтік партия комитетінің жауапты хатшысы В. Фоминге Толстоуховты ұстау операциялары бойынша қолданылған шаралар туралы күнделікті мәлімет беріп отырған. 1930 жылы 9 наурызда берген хабарламасында: «Толстоухов шекарадан өте алмады, Бахты шекара жолы арқылы жасырынып, қолға түсіруге мүмкіндік бермеді. Зайсан, Самара, Күршім аудандарында барлау қызметінің көмегімен барлық шаралар қабылданды» делінген. Көтерілісшілерді іздестіру үшін барлық жерлерге қосымша Катонқарағайға 10 адам, Құмтөбеге 7 адамнан тұратын отрядтар жіберілді. «Мұрзатөбеде Толстоуховтың жан-жаққа шашырап кеткен бірнеше адамдары қолға түсіп қамауға алынды. Бандылардың 5 мүшесі ұсталды, енді қалған 12-сі Толстоуховпен бірге» - деп, шекара жасағы Толстоуховтың соңына түсті» – деп көтерілісшілер туралы міне осындай есеп береді¹⁶.

Көтерілістің көршілес ауыл-селолар мен елді мекендерге таралуына жол бермеу үшін Семейден арнаулы отрядтар жіберіп отырды. Өңірдегі халықтың наразылығының өршуіне байланысты билік тарапынан аудандарды қатаң тексеру жұмыстары жүргізіліп, көтерілістердің басқа аймақтарға таралып кетпеу шараларын ұйымдастырды. Семей округі сотының мүшелері Афанасьев және Мухамеджанов Катонқарағай, Шемонаиха, Самара аудандарында арнаулы тексеру жұмыстарын жүргізіп, 1930 жылы 13-18 сәуір айында Катонқарағай ауданы бойынша жасалған актіде төмендегідей мәліметтер береді. «Аудандағы 6892 шаруа қожалықтарының ішінде 720 кулактар мен орташа шаруаларға мемлекетке астық және ет өткізбегені үшін 882 сом айыппұл салынып, 13 кулак қамауға алынған, 430 кулак аудандағы шаруалардың наразылығын ұйымдастыруда үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді деген желеумен жазаланған. Аталған аудандарда шаруалардың колхоздардан жаппай шығуына байланысты 2 ауылдық кеңестің төрағасы және 6 ауылдық партия ұйымының хатшысы жұмыстан босатылып, ісі сотқа жіберілген, 9 ауылдық кеңестің төрағасына қатаң сөгіс жарияланған»¹⁰.

Жоғарыда жүргізілген жазалау шаралардан халықтың ел арасындағы наразылықтарын басу барысында Зырян, Өскемен, Самара, Катонқарағай және басқада аудандарда тексеру жүргізіліп, ауыл-село басшыларын қатаң қысымға ала бастағандығын байқауға болады.

Сол кездегі халықтың үкімет саясатына қарсы белең алған наразылығын ауылдық кеңестің төрағалары мен ауылдық партия ұйымының хатшыларынан және басқа да беделді азаматтарын кінәлап, жауапқа тартылды. Толстоухов Самара ауданындағы шаруаларды қарулы көтеріліске ұйымдастыра алмады. Өскемен мен Зырян және Катонқарағай, Шемонаиха және барлық ауыл-селоардағы шаруалар қарсылығы қарулы күшпен басып жаншылды. Толстоухов отрядына көтерілісшілерді жинақтап қайта көтеріліс жасауға мүмкіндік бермеді. Көтеріліс басшысы Толстоухов тұтқындалып, Кеңестік қызыл әскері мен БМСБ жасақтарының жедел қимыл әрекеттерінің күшімен басылып, қарсылық көрсеткендер қамауға алынды¹⁶.

Кеңестік билікті құлатып, орнына жаңа «халық билігін» орнату мақсатын қойған Толстоухов бастаған Өскемен және Зырян көтерілісі жеңіліске ұшырағанымен көтерілісшілер қарсылығы еліміздің шығыс өңіріндегі халықтың ірі көтерілісі болып саналады. Елде жүргізіліп жатқан қайта құруларға қарсы тұрып, әділетті қоғам орнатуға тырысқан еліміздің шығысындағы Өскемен мен Зырян, Катонқарағай, Самара, Шемонаиха аудандарындағы шаруалар көтерілісі Ресеймен шектескен шекаралық аудандарында қолдау тауып, тек Семей округінің территориясында ғана емес, республиканың басқа аймақтарында орын алды.

Сондай-ақ, большевиктер саясатына қарсы шаруалар көтерілісінің белсенді тағы бір аймағы Шұбартау ауданы болғандығын атап айтуға болады. Қазақ ауылдарындағы асыра сілтеулер мен сталиндік қуғын-сүргін Шұбартау, Көкпекті, Тарбағатай аудандарын да қамтыды. Мәселен, Семей округі атқару комитеті Президиумының 1929 жылы 7 маусымда өткен мәжілісінде Мақаншы, Шұбартау, Шыңғыстау, Аягөз, Тарбағатай аудандарында ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау барысы жөнінде мәселе қаралып, Семей округы бойынша ет өнімдерін даярлау және өткізу бойынша тапсырманы үш аптада даярлау, ал өткізбегендер туралы мәліметтер беру жөнінде шұғыл тапсырма берілді². Жоғарыдан түскен шұғыл тапсырмаларды орындау үшін жергілікті қызметкерлер жалған айыптауларға барып, орта шаруаларды «кулак» деп тануға мәжбүр болған.

Шұбартау тұрғындарының жоғарыда аталып өткендей зорлық-зомбылыққа шыдамаған қарсылығы көршілес басқа аудандардағы көтерілістермен тұспа-тұс келіп, ауылдарда халықтың наразылық толқулары басталды. Аудандағы шаруалар толқуларының өрістеуіне Абыралы және Шыңғыстау аудандарында шаруалар көтерілісінің басталғаны туралы хабар, сондай-ақ Қазақстанның көптеген өңірлерінде кеңес үкіметінің құлағаны туралы хабарлардың таратылуы ықпал етті.

1931 жылы наурызда басталған баскөтерулер ауданның бірнеше ауылдарын қамтып, көтерілісшілер саны 300-ге дейін жетті. Шұбартау көтерілісі бастапқыда стихиялы түрде басталып, ауылдық әкімшілік мекемелерді талқандау, өртеу, тонау сияқты күш қолдану арқылы өз наразылықтарын білдірді. Көтерілісшілер аудан орталығын басып алып, ауыл тұрғындарының тізімі жазылған құжаттарды өртеді. Алайда көтерілісшілер қаруланған тұрақты әскерге төтеп бере алмады, қарсылық көрсеткендер жазаланып, қамауға алынды. Т. Омарбеков «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» атты еңбегінде жазаға ұшырағандар жөнінде төмендегідей мәліметтер береді. Көтеріліске қатысушылар қамауға алынып, БМСБ-нің ерекше үштігі 1931 жылы 14 мамырындағы және 1932 ж. 19 маусымындағы шешімімен 66 адамды 3 жылдан 10 жылға бас бостандығынан айырып, еңбек түзету лагеріне жіберді 17 адамды 3 жылдан 5 жылға дейін Қазақстанның өз

ішінде жер аударды ([Омарбеков 1997: 206–207](#)) Көтерілісшілердің бір бөлігі жазадан бас сауғалап, ата-мекенін тастап Бахты арқылы Қытай еліне кетуге мәжбүр болды.

Шұбартау көтерілісі ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың сталиндік үлгісінің салдарынан орын алған халықтың қарсылығы болып табылады. Көтерілісі басып тасталғанмен халықтың толқулары өңірдегі басқа аудандарда жалғасын тапты. Халықтың баскөтерулері Тарбағатай, Көкпекті елді мекендерінде орын алды. Тарбағатай ауданының тұрғындары халыққа қарсы жүргізілген науқанындарға, орын алған асыра сілтеулер мен күштеп ұжымдастыруды тоқтатуды талап еткен толқулары 1929 жылдан басталған еді. Халықтың наразылығына қатысты Қазақ Орталық Атқару Комитеті тарапынан 1929 жылы барлық аудандарға жөнелтілген нұсқауларынан байқауға болады, «...төрт түлік малдың барлығы тіркеуден өтетін болсын. 11, 13-бабының талаптарын орындауда мал басын жасырып қалу фактілерін болдырмау қатаң ескерілсін және мал жасырып қалуға жол берілмесін, қарсылық көрсеткендерге дереу іс қозғалсын»¹ деген айырықша тапсырмалар берілді.

Аталған нұсқауға сәйкес аудандағы барлық ауылдардағы мал басы тіркеліп, қарсылық көрсеткендер халық сотына берілді. Үкімет саясатына қарсы шыққандарды қуғын-сүргінге ұшырату барысында Тарбағатай ауданының көптеген тұрғындары бас сауғалап Қытайға кетуге мәжбүр болды. Тарбағатай өңірінде орын алған шаруалар қозғалысына қатысты БМСБ өкілдерінің берген есебінде 1930 жылдың ақпан-наурыз айларында Тарбағатай ауданынан 56 ауқатты шаруа қожалығы, Мақаншы ауданынан 269, Зайсан ауданынан 503 шаруашылық Қытайға көшкен, оның ішінде көпшілігі орташалар мен кедейлер болды. Ал 1932 жылы Қытайға ауа көшкендердің саны ұлғайып, Тарбағатай ауданынан көшкендер 446 адамға жетіп, 1865 бас малдарын да айдап әкеткен деген мәліметтер берілген ([Неизвестные 2022: 175](#)).

Ауыл халқын күн көріс малынан айыру ауыл тұрғындарының наразылығын тудырып, халықтың бас көтерулеріне әкелді. Алайда шаруалар көтерілістері барлық аудандарда жеңіліске ұшырады. Көтерілістің жеңілуінің негізгі себебі шаруалар алдында нақты мақсаттар мен ұйымдастыру орталығының болмауы, қарудың тапшылығы және көтерілістің әр ауылда шашраңқы болуы әсерін тигізді. 1930-1931 жылдары аштыққа ұшыраған халық қолдарына қару алып өз мүддесін қорғай алмай, Қазақстаннан тысқары Қытайға, Ресейге тағы басқа елдерге қоныс аударды. Көтерілісшілер «қарақшы», «қылмыскер» атанды, «антикеңестік пиғылдағы адамдар» ретінде Қазақ өлкелік комитетінің жеке бақылауында болып, көтерілісті басу үшін барлық әскери құрылымдар жұмылдырылды. Көтерілістерді қолдап және оған қатысқаны үшін ауыл тұрғындары айыпталып, сот органдары мен соттан тыс шешім қабылдау құзыреті берілген БМСБ-сы өкілдері көтеріліске қатысқандарды заңсыз жер аударып, тергеу ісін жүргізбей-ақ ату жазасына кесу сияқты шараларды жүзеге асырды. Аграрлық саладағы қайта құруларға қарсы көтерілген шаруалар қозғалысы еліміздің барлық аймақтарын қамтып, географиялық ауқымының кеңдігімен тарихқа енді.

Талқылау

XX ғасырдың басындағы аграрлық саладағы қайта құрулар мен кеңестік кезеңдегі халықтың қарсылық қозғалыстарына ғылыми тұрғыда объек-тивті баға беру еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейін қайта жанданды.

Бүгінгі таңда Қазақстандағы ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру кезеңіндегі шаруалар көтерілістерінің аумақтары, шығу себептері мен салдарларын айқындауда жаңаша баға беріле бастады. Бұрын қолжетімді болмаған архив қорларындағы құжаттар мен деректердің ғылыми айналымға енуі зерттеушілерге тақырыпты тарихи көзқарас тұрғысынан қайта қарауға мүмкіндік ашты. Мәселен, Талас Омарбековтің «1929-1931 жылдардағы халық көтерілістері», «Зобалаң», «XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстан қасіреті» атты зерттеулерінде ([Омарбеков 2018](#); [Омарбеков 1994](#); [Омарбеков 1997](#)) кеңестік кезеңнің қайшылықты тұстарына баға беріп, тарихымызда ұзақ жылдар «құпия» болып келген мәселелер қарастырылған. Зерттеуші аталған еңбектерінде Семей округінің Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау, Өскемен мен Зырян және басқа аудандарында орын алған халықтың бас көтерулерінің ақиқатын тарихи деректер негізінде талдау жасай отырып, еліміздің бірқатар округтары мен аудандарда орын алған шаруалар көтерілістерінің барысына тоқталады.

Соңғы жылдардағы жарық көрген зерттеулерде архив қорларында сақталған құжаттар мен деректер негізінде Қазақстан тарихына көлемді сипаттама берген зерттеулерді атап айтуға болады. М.К. Қозыбаев, Ж.Б. Әбылхожин және К.С. Алдажұманов сияқты көрнекті зерттеушілердің «Қазақстандағы ұжымдастыру: шаруа трагедиясы» атты еңбектерінде кеңес үкіметінің Қазақстанда жүргізген аграрлық реформаларының мазмұны мен сипаты сараланып, ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастырудың салдары мен қасіреті жан-жақты талданады ([Қозыбаев және т.б. 1992](#)). Сонымен қатар Қ. Алдажұмановтың «Крестьянское движение сопротивления» еңбегінде аграрлық реформаларды іске асыру аясында қарастырылып, оның ішінде қазақ шаруаларының тағдырына қатысты оқиғалар тың деректер негізінде баяндалады ([Алдажұманов 1998](#)).

Қазақстандағы 1929–1931 жылдардағы шаруалардың қарулы көтерілістері мен көтерілісшілер қозғалысының тарихын зерттеуге басты мән беріліп келеді. Т. Алланиязовтың шаруалар көтерілістерінің тарихы туралы арнайы зерттеулер: «Крестьянские выступления 1929–1932 гг. в Казахстане: опыт и проблемы изучения», «К зачистке бандэлемента приступить немедленно». Документы Семипалатинского ОГПУ 1931 г.», «Доклад о боевых действиях оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 года, как исторический источник» ([Алланиязов 2002](#); [Алланиязов 2003](#); [Алланиязов 2022](#)) және автордың А.Таукеновпен бірлескен еңбектерінде Қазақстандағы 1929–1932 жылдардағы шаруалар көтерілістерінің тарихы бойынша архив қорларынан алынған тың деректерге негізінде тұжырымдар жасалып, көтерілісшілер қозғалысының себептері, кезеңдері мен мазмұнына жан-жақты тоқталған ([Алланиязов, Таукенов 2009](#); [Алланиязов, Таукенов 2000](#)).

Шығыс Қазақстандағы шаруалар көтерілістеріне қатысты А.С. Жанбоси-нованың еңбектерін атап айтуға болады. «Крестьяне и коллективизация: формы противостояния (на примере Восточного Казахстана)», «Толстоу-ховский мятеж в источниках и материалах» атты еңбектерінде Толстоухов басшылық жасаған көтерілістің басты себептері мен мазмұнына тоқтала отырып, қуғын-сүргінге ұшыраған көтерілісшілердің тағдыры жан-жақты талданады ([Жанбосинова 2010](#); [Жанбосинова 2018](#)). Автордың К. Жириндиновамен бірлесіп жазған «Шыңғыстау көтерілісі: жаңа деректер негізінде зерттеу» атты еңбегінде 1920-1930 жылдары күштеп ұжымдастыру саясатының салдарынан орын алған Семей округіндегі халықтың қарсылық қозғалысын архив

қорларынан алынған жаңа деректер негізінде саралай отырып, аграрлық саладағы өзгерістер нәтижелеріне өз тұжырымдарын берген ([Жанбосинова, Жириндинова 2018](#)).

Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қарулы көтерілістер мен көтерілісшілер қозғалыстарының тарихына қатысты біршама мақалалар жарыққа шықты. XX ғасырдың 20-30 жылдары кеңестік биліктің аграрлық саладағы қайта құрудың салдарынан орын алған халық көтерілістері туралы тарихшы С.О. Смағұлова мен А. Беркімбайдың «XX ғасырдың 20-30 жж. Кеңес үкіметіне қарсы халық наразылықтары (Шығыс Қазақстан бойынша)» еңбегінде Шығыс Қазақстан өңірінде 1920–1930 жылдардағы шаруалар көтерілістерінің барысы мен сипаты жан-жақты талданған ([Смағұлова, Беркімбай 2017](#)), Ж.С. Жылгелдінің «Шығыс Қазақстан өңірі шаруа қожалықтарын жаппай күштеп ұжымдастыруға қарсы көтерілістердің себептері» атты мақаласында шаруалар көтерілістерінің саяси-әлеуметтік және экономикалық себептеріне тоқталады ([Жылгелді 2020](#)). А.И. Құдайбергенованың «Қазақстандағы 1929-1932 жж. шаруалар көтерілістері және қазақтардың ауа көшуі (халық жадында)» мақаласында XX ғасырдың басындағы шаруалар көтерілістері және қазақтардың туған жерінен шет жерлерге қоныс аудару үрдісінің салдарлары қарастырылған ([Құдайбергенова 2022](#)). Зерттеліп отырған тақырыпқа қатысты Ресей тарихшысы А.П. Козловтың «Крестьянские вооруженные выступления и повстанческие движения в Казахстане 1929-1931 гг.» атты мақаласында 1920 жылдардың соңы – 1930 жылдардың басындағы кеңестік аграрлық саясатындағы бетбұрыс салдарынан туындаған шаруалардың қарулы көтерілістердің себептерін жайлымдық және егістік жерлерді қайта бөлу, отырықшылыққа көшу салдары - деп қарастырады. Еңбекте қазақ ауылдарының әлеуметтік-экономикалық жағдайына және қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығының ерекшеліктері мен ауқатты шаруаларды меншігінен айырудың салдарларына мән берілмеген ([Козлов 2024](#)).

Семей округінің Абыралы ауданында орын алаған халық көтерілістерінің мазмұнын көрсететін Б. Нәсеновтың «Абыралы көтерілісі» атты еңбегінде көтеріліс барысындағы оқиғаларға басты назар аударылған. Аталған еңбекте аудандағы БМСБ өкілдерінің көтерілісті басуға қатысты іс-шаралары жөнінде мәліметтерін назарға ала отырып, бірқатар ауылдарда қолға түсіп, жазаға ұшыраған көтерілісшілердің тергеу істеріне қатысты құжаттар мен материалдар берілген. Алайда автор шаруалар көтерілістерінің себептеріне нақты тоқталмаған, дегенмен еңбекте берілген құжаттардың мәні мен маңызын атап көрсетуге болады ([Нәсенов 2005](#)).

Жоғарыда аталған еңбектерде атап өткендей, кейінгі жылдары қазақтың дәстүрлі өмір салтын түбегейлі өзгерткен кеңестік аграрлық қайта құруларға қарсы шаруалардың наразылықтары мен көтерілістерінің себептері мен салдарына баға беріліп, шынайы тарихи көзқарас тұрғысынан зерттеуге мән беріліп отыр. Дегенмен, өңірлік деңгейде, яғни еліміздің шығыс аймағындағы ауыл тұрғындарының бас көтерулерінің себептері мен сипатына қатысты зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Осы бағыттағы зерттеулердің артуы, жергілікті жағдайлар мен халықтың қоғамдық-саяси жағдайын нақтырақ бағалауға ықпал етері сөзсіз. 1920–1930 жылдары Қазақстанда жүзеге асырылған саяси-экономикалық реформаларды жүргізудің зорлық-зомбылық әдістері қазақ ауылдарын әлеуметтік және мәдени тұрғыда орны толмас өзгерістерге алып келді. Архив қорларынан алынған құжаттарындағы мәліметтерге сүйенетін болсақ, Семей округінің Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау сияқты қазақ ауылдарында және Өскемен,

Зырян, Шемонаиха аудандарында шаруалардың ірі қарулы көтерілістері орын алды. Архивтерден алынған тың деректер ауыл тұрғындарына қарсы қабылдаған әділетсіз шаралар, мемлекеттік астық және ет өткізу жоспары аясында орын алған асыра сілтеулер мен жергілікті органдардың заңсыз әрекеттерінен туындаған көтерілістің себептері мен салдарын айқындауда мүмкіндік берді. Сондай-ақ ұжымдастырудың қазақ ауылдары мен орыс тілді тұрғындар шоғырланған аудандарға тигізген зардаптарына салыстырмалы зерттеу жүргізілді. Кеңес үкіметінің аграрлық саясаты, ұжымдастыру мен тәркілеу, дәстүрлі мал шаруашылығын жою шаралары және қазақ халқының дәстүрлі өмір салты мен шаруашылық құрылымын түбегейлі өзгерту Абыралы, Шыңғыстау және басқа аудандарындағы күн көріс малынан айырса, Өскемен және Зырян аудандарында 1-ші санатқа жатқызылған кулактарды ұстау операциялары халықтың наразылығына әкелді деген тұжырым жасауға болады.

Сондықтан еліміздің аймақтарында жүргізілген кеңестік аграрлық саясат тарихын қайта саралап, саяси шараларға бүгінгі кезең тұрғысынан баға бере отырып, тарихымызды қайта ой елегінен өткізу арқылы жан-жақты зерттеу маңызды әрі қажетті зерттеу жұмысы деп есептейміз.

Қорытынды

Қорыта келе, XX ғасырдың басындағы большевиктер партиясы мен кеңестік биліктің қазақ ауылдарын қоғамдық – саяси, әлеуметтік және мәдени жағдайын өзгертуге бағытталған реформалары өз нәтижесін берген жоқ.

Біріншіден, қазақ ауылдарында жүргізілген модернизациялау, жергі-лікті жерлердің табиғи-климаттық ерекшеліктерін ескерілместен зор-лық-зомбылық әдістермен жүргізілді. Ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру кезеңіндегі қазақтың күн көрісі болып отырған мал басының азаюы, қазақ қоғамындағы қалыптасқан дәстүрлі мал шаруашылығының күйреуіне әкелді.

Екіншіден, 1920-1930 жылдары жүргізілген аграрлық реформалардың зардаптары қазақ ауылдарымен қатар, еліміздің шығыс өңірінде шоғыр-ланған орыс тілді село халқының қалыпты өмір сүру деңгейіне нұқсан келтіріп, халықтың жаппай қарсылығын тудырды. Атап айтқанда, жаппай ұжымдастыру, отырықшыландыру және кәмпеске науқанының салдары ауыл-село тұрғындарын әлеуметтік және экономикалық дағдарысқа ұшыратты.

Жоғарыда тарихи деректерді талдай келе, анықтаған үшінші тұжырым – сталиндік тоталитарлық жүйенің зардабын тартқан қазақ кедей-шаруалары болды. Жоғарыдан түскен нұсқауларды орындау барысында жергілікті билік тарапынан орын алған асыра сілтеулер мен заңсыз әрекеттер ауыл тұрғындарының наразылығын тудырып, ашық көтерілістерге және бас сауғалап шет жерге қоныс аударуға мәжбүр етті.

Төртіншіден, архив қорларынан алынған құжаттарда атап көрсетілгендей, еліміздің шығыс өңірінде, сондай-ақ басқа өңірлеріндегі қазақ көтерілісшілері Ресей бандылары тәрізді бүлікшіл әрекеттерге бармағаны, сол кездегі жаппай бас көтерудің мақсаты аштан өлмеу, бала-шағасын асырау, туғантуысқандарын қорғау жолында қолдарына қару алды және олардың бұл әрекеттері сол кезеңдегі өмірлік қажеттілік болды деген тұжырымға тоқталдық.

Қорыта айтқанда, қазақ даласында жүргізілген саяси шаралар ауыл-село тұрғындарының өмір сүру құқығынан айырып, жазықсыз қуғын-сүргінге ұшыратты. Сондықтан халықтың ең соңғы қадамы шаруа көтерілістері болғандығын жоғарыда аталған Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау, Зырян мен Өскемен және басқада аудандарда орын алған ауыл тұрғындарының қарсылығы дәлелдейді.

Алғыс

Мақала авторлары редакция ұжымына және рецензенттерге алғысын білдіреді

Ескертулер

1. Постановление КазЦИК СНК КазАССР от 30.08.1928. Учета скота крупных баев, подлежащих выселению в порядке декрета КазЦИК и Совнаркома от 27 августа 1928 г. Абай облысы мемлекеттік архиві (АОМА). 74 қ. 1 т. 25 іс. 10 п.
2. Протоколы заседаний Семипалатинского окрисполкома о ходе подготовки уборочной кампании и заготовке сырья. АОМА. 74 қ. 1 т. 39 іс. 16 п.
3. Протоколы заседаний комиссии по определению за досрочное выполнение плана хлебозаготовок по районам Семипалатинского округа. АОМА. 74 қ. 1 т. 51 іс. 30 п.
4. Протоколы заседания комиссии ВЦИК по Семипалатинскому, Каркаралинскому, Павлодарскому округам. Выводы и предложения комиссии ВЦИК о результатах обследования. АОМА. 74 қ. 3 т. 3 іс. 39-40 пп.
5. Оперативные сводки ПП ОГПУ. Телеграмма Джангильдина, Алышанского Ф. Голощекину, Даниловскому. Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (ҚР ПА) 141 қ. 17 т. 454 іс. 98 п.
6. Постановление ЦК СНК КазАССР об установлении районов, изъятых под действия постановления КЦИК и КСНК от 27.08.1928 г. о конфискации скота и имущества и выселения байских хозяйств 30.08.1928 г. АОМА. 74 қ. 3 т. 5 іс. 38, 64 пп.
7. Из справки Семипалатинского окружкома ВКП/б/ «о привлеченных и осужденных кулаках за несдачу семфонда, вредительство и агитацию материалы районов 23 февраля 1930 г. АОМА. 3 қ. 1 т. 389 іс. 28 п.
8. Директивы ЦИК и СНК КазССР по вопросу выселения баев и полуфеодалов. АОМА. 74 қ. 3 т. 2 іс. 119 п.
9. Информация ПП ОГПУ по КАСССР секретарю Казкрайкома ВКП(б) Голощекину о выступлениях в Абралинском р-не. ҚР ПА. 141 қ. 1 т. 5052 іс. 288–289 пп.
10. Докладная записка с приложением выводов и предложений выездной сессии Семипалатинского округа и прокурора, акт обследования районов, переписки с райсполкомами о применении административно-судебных репрессий за время сельскохозяйственных посевных кампаний. АОМА. 74 қ. 3 т. 444 іс. 22,106 пп.
11. Информационное письмо секретаря Усть-Каменогорского райкома партии о положении в районе в связи с Толстоуховским восстанием, сведения о группах бедноты по Семипалатинскому округу. АОМА. 3 қ. 1 т. 274 іс. 1–2 пп.
12. Директивы Семипалатинского окружкома по хлебозаготовкам. Секретно Семипалатинскому ВКП/б/ и Семоокрисполкома. Отчет председателя Семоокрсуда. АОМА. 74 қ. 3 т. 30 іс. 43, 45, 65 пп.

13. Шаруа көтерілістері қорынан. Шығыс Қазақстан облысының Облыстық тарихи-өлкетану музейі (ШҚОТӨМ). КПнв 7п-4271 қоры. 22 п.
14. Воспоминание Семеняк Григория Васильевича о Толстоуховском контрреволюционном восстании в 1930 году. Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві (ШҚОМА). 2866 Қ. 1 Т. 133 Іс. 7 п.
15. Директивы, указания ЦК ВКП/б/ по вопросам работы военных организаций, политдонесения окрвоенкома, доклад о работе Семипалатинского теруправления. АОМА. 3 қ. 1 т. 9 іс. 159 п.
16. Переписка окружкома ВКП/б/ с парторганами, организациями и с учреждениями по вопросам ликвидации кулаков, баев и бандшаек. АОМА. 3 қ. 1 т. 457 іс. 52, 91 пп.

Әдебиеттер тізімі

- [Алдажуманов К.С.](#) Крестьянское движение сопротивления. В: *Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы*. Алматы: Арыс. 1998. С. 66–92.
- [Алланиязов Т.К.](#) Крестьянские выступления 1929–1932 гг. в Казахстане: опыт и проблемы изучения. Алматы: Фонд ХХІ век. 2002. 88 с.
- [Алланиязов Т.К., Таукенов А.С.](#) Шетская трагедия. Из истории антисоветских вооруженных выступлений в Центральном Казахстане в 1930-1931 гг. Алматы: Фонд «ХХІ век». 2000. 164 с.
- [Алланиязов Т.К.](#) «К зачистке бандэлемента приступить немедленно». Документы Семипалатинского ОГПУ 1931 г. *Исторический архив*. 2003. No.3, с.137–154.
- [Алланиязов Т.К., Таукенов А.С.](#) Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929-1931 годы). Алматы: OST – ХХІ век. 2009. 424 с.
- [Алланиязов Т.К.](#) «Доклад о боевых действиях оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 года», как исторический источник. *Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение*. 2022. Т.141, no.4, с.7–21. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2022-141-4-7-21>
- [Жанбосинова А.С.](#) Толстоуховский мятеж в источниках и материалах. *Отан тарихы*. 2018. No.3(83), с.192–203.
- [Жанбосинова А.С., Жириндинова К.](#) Шыңғыстау көтерілісі: жаңа деректер негізінде зерттеу. *Электронный научный журнал «edu.e-history.kz»*. 2018. No.5(1), с.39–46.
- [Жанбосинова А.С.](#) Крестьяне и коллективизация: формы противостояния (на примере Восточного Казахстана). *Вестник Казахского национального педагогического университета. Серия «Исторические и социально-политические науки»*. 2010. No.3(26), с.52–56.
- [Жылгельді Ж.С.](#) Шығыс Қазақстан өңірі шаруа қожалықтарын жаппай күштеп ұжымдастыруға қарсы көтерілістердің себептері. *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. «Тарих ғылымдары. Философия. Дінтану сериясы»*. 2020. Т.130, no.1, с.25–34. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-130-1-25-34>
- [Козлов А.П.](#) Крестьянские вооруженные выступления и повстанческие движения в Казахстане 1929–1931 гг. *Клио*. 2024. No.8/212, с.69–76. <https://DOI: 10.24412/2070-9773-2024-8-69-76>
- [Қозыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С.](#) Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алматы. 1992. 35 с.

- [Құдайбергенова А.И.](#) Қазақстандағы 1929–1932 жж. шаруалар көтерілістері және қазақтардың ауа көшуі (халық жадында). *Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих, философия сериясы*. 2022. No.3/107, с.134-142. <https://doi.org/10.31489/2022hph3/134-144>
- [Материалы Государственной](#) комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50-е годы XX века). Т. 4. *Народные восстания и протесты в Казахстане в 1920-1930-х гг.* Астана. 2022. 536 с.
- [Неизвестные страницы](#) истории Семипалатинского Прииртышья (20–30-е годы XX в.): *Сборник документов и материалов*. Астана. 2022. 384 с.
- [Нәсенов Б.](#) *Абыралы көтерілісі*. Тоғызыншы бөлім. Құжаттар жинағы. Алматы – Новосибирск. 2005. 836 б.
- [Омарбеков Т.](#) 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістері. Алматы: Арыс. 2018. 480 б.
- [Омарбеков Т.](#) Зобалаң (күштеп ұжымдастыруға қарсылық): Оқу құралы. Алматы: Санат. 1994. 272 б.
- [Омарбеков Т.](#) 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат. 1997. 320 б.
- [Смағұлова С.О., Беркімбай А.](#) XX ғасырдағы 20-30 жж. Кеңес үкіметіне қарсы халық наразылықтары (Шығыс Қазақстан облысы бойынша). *Отан тарихы*. 2017. No.1, с.38–50. h
- [Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД](#). 1918–1939. Документы и материалы в 4 томах. Том 3. 1930-1934 гг. Кн. 1. 1930–1931 гг. / Отв. ред. А. Берелович, В. Данилов. Отв. сост. Л. Борисова, В. Данилов, Н. Перемышленникова, Н. Тархова. М.: РОССПЭН, 2003. 864 с.

References

- Aldazhumanov K.S. Krestianskoe dvizhenie soprotivleniia. In: *Deported Peoples in Kazakhstan: Time and: Fates*. Almaty: Arys Publ., 1998. pp. 66–92. (in Russian)
- Allaniyazov T.K. *Krestianskie vystupleniia 1929-1932 gg. v Kazakhstane: opyt i problemy izucheniia*. Almaty: XXI Century Foundation Publ., 2002. 88 p. (in Russian)
- Allaniyazov T.K., Taukenov A.S. *Shetskaia tragediia. Iz istorii antisovetskikh vooruzhennykh vystuplenii v Tsentralnom Kazakhstane v 1930-1931 gg.* Almaty: XXI Century Foundation Publ., 2000. 164 p. (in Russian)
- Allaniyazov T.K. «K zachistke bandelementa pristupit nemedlenno». Dokumenty Semipalatinskogo OGPU 1931 g. *Historical Archive*. 2003. No.3, pp.137–154. (in Russian)
- Allaniyazov T.K., Taukenov A.S. *Poslednii rubezh zashchitnikov nomadizma. Istoriia vooruzhennykh vystuplenii i povstancheskich dvizhenii v Kazakhstane (1929–1931 gody)*. Almaty: OST – XXI Century Publ., 2009. 424 p. (in Russian)
- Allaniyazov T.K. «Doklad o boevykh deistviakh operativnoi gruppy v Kazakhstane v marte, aprele i mae 1930 goda», kak istoricheskii istochnik. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies*. 2022. Vol.141, no.4, pp.7–21. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2022-141-4-7-21> (in Russian)
- Zhanbossinova A. Tolstoukhovskii miatezh v istochnikakh i materialakh. *Domestic history*. 2018. No.3(83), pp.192–203. (in Russian)
- Zhanbossinova A.S., Zhirindinova K. Şyñğystau köterılısı: jańa derekter negızinde zertteu. *Electronic Scientific Journal «edu.e-history.kz»*. 2018. No.5(1), pp.39–46. (in Kazakh)
- Zhanbossinova A.S. Krestiane i kollektivizatsiia: formy protivostoianiia (na primere Vostochnogo Kazakhstana). *Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University. Series: Historical and Socio-Political Sciences*. 2010. No.3(26), pp.52–56. (in Russian)

- Zhylgeldi Zh. Şyğys Qazaqstan öñiri şarua qojalyqtaryn jappai küştep üjymdastyruğa qarsy köterilisterdin sebepterı *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences, Philosophy, Religious Studies.* 2020. Vol.130, no.1, pp.25–34. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-130-1-25-34> (in Kazakh)
- Kozlov A.P. Krestianskie vooruzhennye vystupleniia i povstancheskie dvizheniia v Kazakhstane 1929–1931 gg. *Clio*. 2024. No.8/212, pp.69-76. <https://doi.org/10.24412/2070-9773-2024-8-69-76> (in Russian)
- Қозыбаев М.К., Абылхоzhин Zh.B., Aldazhumanov K.S. *Kollektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krestianstva*. Almaty. 1992. 35 p.(in Russian)
- Kudaibergenova A. I. Qazaqstandaғы 1929–1932 jj. şarualar köterilisterı jäne qazaqtardyñ aua köşui (halyq jadynda). *Bulletin of Karaganda University. Series: History, Philosophy*. 2022. No.3/107, pp.134-142. <https://doi.org/10.31489/2022hph3/134-144> (in Kazakh)
- Neizvestnye stranitsy istorii Semipalatinskogo Priirtyshia (20-30-e gody KhKh v.): *Collection of Documents and Materials*. Astana. 2022. 384 p. (in Russian)
- Nasenov B. *Abyraly köterılısı*. Ninth Section. Collection of Documents. *Almaty-Novosibirsk*. 2005. 836 p. (in Kazakh)
- Omarbekov T. *1929-1931 jyldardaғы halyk köterilisterı*. Almaty: Arys Publ., 2018. 480 p. (in Kazakh)
- Omarbekov T. *Zobalañ (küştep üjymdastyruğa qarsylyq)*: Almaty: Sanat Publ., 1994. 272 p. (in Kazakh)
- Omarbekov T. *20-30 jyldardaғы Qazaqstan qasireti: A Supplementary*. Almaty. 1997. 320 p. (in Kazakh)
- Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50-e gody KhKh veka). Vol. 4. *People's Uprisings and Protests in Kazakhstan in the 1920s-1930s*. Astana. 2022. 536 p. (in Russian)
- Smagulova S. O., Berkimbay A. XX ғасырдағы 20-30 jj. Кеңес үкіметіне қарсы халық наразылықтары. (Şығys Qazaqstan oblysy бойнша). *Domestic History*. 2017. No.1, pp.38–50. (in Kazakh)
- Sovetskaia derevnia glazami VChK – OGPU – NKVD. 1918–1939*. Documents and materials in 4 volumes. Volume 3. 1930–1934. Book 1. 1930–1931. Ed. A. Berelovich, V. Danilov. Compiled by L. Borisova, V. Danilov, N. Peremyshlennikova, N. Tarkhova. Moscow: ROSSPEN, 2003. 864 p. (in Russian)

Information about authors

Kymbat K. Baisarina – Doctor of Historical Sciences, History Department, Shakarim University, Glinka street 20A, 071412, Semey, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-5911-6716>, bkksemey@mail.ru,
Maksat S. Karibayev – PhD, History Department, Shakarim University, Glinka street 20A, 071412, Semey, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-4685-8198>, maksat.karibaev@bk.ru
Madi E. Turlybayev – Master of History, 1st year doctoral student of the Department of History, Shakarim University, Glinka street 20A, 071412, Semey, Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0000-3918-6082>, toleuoffmadi@gmail.com,

Авторлар туралы мәлімет

Қымбат Қабидолдина Байсарина – тарих ғылымдарының докторы, Шәкәрім университеті, тарих кафедрасы, Глинка көшесі, 20А, 071412, Семей, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-5911-6716>, bkksemey@mail.ru.

Максат Серикович Карибаев – PhD, тарих кафедрасы, Шәкәрім университеті, Глинка көшесі, 20А, 071412, Семей, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-4685-8198>, maksat.karibaev@bk.ru,

Мәди Ермакович Турлыбаев – тарих магистрі, Семей қаласының Шәкәрім университеті, тарих кафедрасының 1-курс докторанты, Глинка көшесі, 20А, 071412, Семей, Қазақстан. <https://orcid.org/0009-0000-3918-6082>, toleuoffmadi@gmail.com

Сведения об авторах

Қымбат Кабидолдина Байсарина – доктор исторических наук, Университет имени Шакарима, кафедра истории, Глинка, 20А, 071412, Семей, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-5911-6716>, bkksemey@mail.ru

Максат Серикович Карибаев – PhD, Университет имени Шакарима, кафедра истории, Глинка, 20А, 071412, Семей, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-4685-8198>, maksat.karibaev@bk.ru

Мәди Ермакович Турлыбаев – магистр истории, докторант 1 курса кафедры истории, Университет имени Шакарима, Глинка, 20А, 071412, Семей, Казахстан. <https://orcid.org/0009-0000-3918-6082>, toleuoffmadi@gmail.com

Авторлардың қосқан үлесі:

Байсарина К.К. Мақаланың негізгі тұжырымдамасын әзірлеп, мақсаттары мен міндеттерін анықтады, әдістемесін ұсынды, архивтік құжаттарды талдап, мақаланың мәтінін жазды және негізгі аналитикалық қорытындылар жасады.

Карибаев М.С. Зерттеу нәтижелерін қалыптастыру үшін деректерге тарихи талдау жүргізді, аннотация мен мәтін құрылымын дайындап, мазмұнның ғылыми сипатын қамтамасыз етті. Мақаланың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес қажетті өзгерістер мен толықтырулар енгізді.

Турлыбаев М.Е. Архив қорларынан алынған құжаттарды жинақтап, жүйеледі. Тақырыпқа қатысты соңғы жылдары жарық көрген құжаттар жинақтарын және ғылыми басылымдардағы материалдар негізінде зерттеу жүргізді.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / *Раскрытие информации о конфликте интересов.* Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / *Disclosure of conflict of interest information.* The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 09.01.2024

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 05.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.02.2025



Ғылыми өмір шежіресі. Персонал. / Chronicle of scientific life. Personalities

МҒТАР / IRSTI 03.20



<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-152-164>

Манаш Қозыбаев – «қазақ тарихының Колумбы»

А. Қашқымбаев 

Жошы Ұлысын ғылыми зерттеу институты, Астана, Қазақстан

✉ amangeld.kawkimbaev@gmail.com

Аңдатпа. Мақала Тәуелсіз Қазақстанның тарихын зерделеуге алғаш қадам басқан, кәсіпқой мамандар арасында «қазақ тарихының Колумбы» атанған тарихшы-ғалым, академик Манаш Қозыбаевқа арналған. Манаш Қабашұлының жан-жақты портреті бүгінгі мен ертеңі қолында отырған ұлттық мемлекетте «әзірше қазақтың көңілден шығатын тарихы жазылған жоқ», «тарихқа кездейсоқ адамдар араласып кетті» деген ойлар айтылып жүрген кезеңде қажеттілігін сездіріп отыр. Осы мәндес сұрақтардың туындау себептері мен олардың жауаптарын «XX ғасырдағы қазақ даласында жан-жақты ғылымдылығы мен мәдени танымдылығы жағынан феномен» атанған Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың еңбектерінен табуға болады.

Көлемі жағынан шағын ғылыми мақалада ғұлама ғалым, тарихшы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының академигі Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың тұлғалы тарихшы ретіндегі портретін сомдап, толығымен оқырманға жеткізу мүмкін емес. Алайда, «қазақ халқының маңдайына біткен жұлдызы, тарихшы-ғалым, шешендігі бабаларына тартқан, халқының тәуелсіздігі мен болашағын қызғыштай қорғаған ой патшасы» Манаш Қозыбаев туралы ой қозғау кезегі келді.

Түйінсөздер: Қозыбаев; ғалым; феномен; историтарих; мемлекет; мемлекеттілік; бірлік; кадры; жергіліктілік; ұлтшылдық

Сілтеме жасау үшін: Қашқымбаев, А. Манаш Қозыбаев – "қазақ тарихының Колумбы". *Gumilyov Journal of History*. T.150, no.1, б.152-164. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-152-164>

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің "Тәуелсіздік жылдары Қазақстан халқының тарихи санасын және ұлт құру саясатын зерттеу" ИРН BBR21882266 тақырыбын бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру бойынша іске асырылады.

Manash Kozybayev – «Columbus of the Kazakh history»

A. Kashkimbayev^a

Scientific Institute for the Study of the Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan

Abstract: This article is dedicated to the academician Manash Kozybayev, a distinguished historian and scholar whose works laid the foundation for the study of the history of independent Kazakhstan. He was

honored with the title of "Columbus of Kazakh history" among the professional community. The paper provides a comprehensive analysis of the scientific legacy of Manash Kabashuly, which is particularly relevant in light of contemporary discussions on the state and prospects of historical science in Kazakhstan. Specifically, attention is drawn to the fact that in the context of nation-state building, situated at the intersection of historical past and future, questions arise regarding the insufficient development of Kazakh history and the influence of subjective factors on its interpretation. This article explores the reasons behind such debates and offers answers based on the works of Manash Kabashuly Kozybayev, who emerged as a phenomenon in the field of scientific and cultural understanding of the Kazakh steppe in the 20th century. One of the key issues examined by Manash Kabashuly was the analysis of the causes of the crisis in historical science in Kazakhstan during the 1990s. On the one hand, historians gained the opportunity to apply new methodological approaches to their research. Access to previously classified archival materials, which had been under strict communist party control, was opened. However, as noted by academician M.K. Kozybayev, this also led to new challenges: "Today, we are rethinking our history, exposing imperial concepts, and striving to establish a new scientific approach... History is not only about writing but also about teaching. At the same time, there is an increase in the number of those who engage in compiling genealogies and glorifying individual tribes". The scholar emphasizes that history as a scientific discipline carries immense responsibility, as it can both contribute to the consolidation of society and become a tool for its division. In this regard, he calls on professional historians to adopt a clear and balanced stance in addressing these issues. The present article is not dedicated to provide a comprehensive representation of the multifaceted figure of Manash Kabashevich Kozybayev, professional historian, Doctor of Historical Sciences, Professor, and Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. But we are sure that the time has come to enrich the pages of the Modern History of Kazakhstan, relying on the thoughts and ideas that were presented in the magnificent works of the discoverer of modern Kazakh history - Academician M.K. Kozybayev.

Keywords: Kozybaev; scientist; phenomenon; history; state; statehood; unity; personnel; localism; nationalism

For citation: Kashkimbayev A. Manash Kozybayev – "Columbus of the Kazakh history". *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.150, no.1, pp.152-164. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-152-164>

Манаш Козыбаев – «Колумб казахской истории»

А. Кашкимбаев^а

Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Аннотация. Настоящая статья посвящена академику Манашу Козыбаеву – выдающемуся историку-исследователю, чьи труды заложили фундамент для изучения истории независимого Казахстана и снискали ему среди профессионального сообщества почетное звание «Колумба казахской истории». В работе представлен всесторонний анализ научного наследия Манаша Кабашулы, что приобретает особую актуальность в свете современных дискуссий о состоянии и перспективах развития исторической науки в Казахстане. В частности, акцентируется внимание на том, что в условиях формирования национального государства, находящегося на стыке исторического

прошлого и будущего, возникают вопросы, связанные с недостаточной разработанностью казахской истории и влиянием на ее интерпретацию субъективных факторов. В данной статье рассматриваются причины возникновения подобных дискуссий, а также предлагаются ответы на них, основанные на трудах Манаша Кабашулы Козыбаева, который стал феноменом в области научного и культурного осмысления казахской степи в XX веке.

Настоящая статья не претендует на полное представление портрета титана исторической науки профессионального историка, доктора исторических наук, профессора, академика Академии наук Республики Казахстан Манаша Кабашевича Козыбаева. Но мы уверены в том, что настало время обогащать страницы Новой истории Казахстана, опираясь на мысли и идеи, находившие изложения в великопечальных трудах первооткрывателя современной казахской истории – академика М.К. Козыбаева.

Ключевые слова: Козыбаев; ученый; феномен; история; государство; государственность; единство; кадры; местничество; национализм

Кіріспе

Қазақ ұлтының тарихқа деген қызығушылығы ерекше. 1995 жылы мемлекеттік саясатқа байланысты Ұлттық кеңестің отырысында жұмыс тобының жетекшісі Манаш Қозыбаев қазақ ұлтының тарихқа деген көзқарасын «Әр адам тарихшы. Ол өз өмірінің жолын біледі. Ал ол өмір үлкен тарихтың бір сынығы, жаңқасы. Саналы жан жеті атасын, өз тайпасын біледі. Ұлт тарихынан пікір өрбіте алады» дей келе, кәсіпқой тарихшылардың негізгі міндеті жетпіс жылдан аса уақыт ішінде кеңестік идеология қалыптастырған ұғымдарға шындық тұрғысынан өзгерістер кіргізе отырып, тарихи ақиқатты қалпына келтіру, кәсіби тарихшылар тарихтың даму заңдылықтарын түсінуге тырысулары керек, олардың «көп тарихшылардан» айырмашылығы да сонда деген қағиданы алға тартқан¹.

Академик Салық Зимановтың пікірінше: «ғылым – адамның қоршаған дүние мен жеке басын образдар түрінде емес, табиғат жаратқан қалпы мен сырында танып білуге деген құмарын қандыратын зияткерлік болмыстың саласы. Осынау зияткерлік қызметтің аса күрделі де құпияға толы саласында танымның жасаушысы да, ұстаушысы да ғалымдар болып табылады. Ал олардың арасында таным тарихында өз есімін нық қалдырғаны біреуі мен бірегейі ғана. Бұл оның осы салаға кіргізген салмақты үлесіне байланысты ғана болуы мүмкін. М.Қ. Қозыбаевтың осыны жасай алғаны, оның феноменін аша түсті» ([Манаш Козыбаев – человек в истории 2006: 8](#)).

Манаш Қозыбаевтың еңбектерін насихаттаушы тарих ғылымдарының докторы, профессор Ілияс Манашұлының ойынша «Академиктің тағдыры соғысқа дейінгі интеллигенцияның орнына келген, сондай-ақ қайта құру жылдарында қоғамдық қызметке етене араласқан, ал кейін тәуелсіз мемлекет құруға белсенді қатысқан зиялыларға тән болды. Оның Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін қайта зерделеуге қолтық сыбана араласқаны, қоғамның рухани-өнегелік жаңаруына әсер еткен жаңа идеологиялық конструкциялар мен осыған сәйкес құжатты материалдарды жасауға жетекші болғаны XX ғасырдың 90-жылдарында қоғамтанушы ғалымдардың мақсат-мұраттарын, ғылыми ізденістерін және практикалық істерін көрсетуге жол ашты» ([Историк в меняющемся мире 2021: 3](#)).

Академик Қозыбаев өзінен кейін Қазақстан аумағында ғана емес, тұтас Еуразия даласында орын алған ғаламат тарихи және геосаяси оқиғаларды қамтыған құнды еңбектер жазып қалдырды. Осы тұрғыдан алып қарағанда, ол тәуелсіз мемлекеттің тарих ғылымын қалыптастырып дамытуға із салған ғұлама ғалым бола білді.

«Біз бүгін тарихымызды таразылап жатырмыз, империялық концепцияны әшкерлеп, жаңа көзқарасты орнықтыруға тырысып жатырмыз..., – деп жазды осыған қатысты академик М.Қ. Қозыбаев – Тарихты жазу бар да, оқыту бар. Аталарымыздың шежірелерін жазып, тайпаларын мақтаушылар көбейді». Ғалым тарих секілді жауапкершілігі түйенің жүгінен ауыр салада трайбализмге, регионализмге жол бермеудің, оның түптеп келгенде, тәлкек еткені, елді бөлшектеуге соқтыратын сан соқпақтың бірі екенін ескерте отырып, осы бағытта орын алған мәселелерге қатысты кәсіпқой тарихшылардың позициясын нақтылаған².

Манаш Қабашұлының «еншісіне» тиген көп мәселенің ең негізгісі – Қазақстан тарихы ғылымының 1990-шы жылдары шырғалаңға ұшыраған кезеңде абдырап қалған тарихшыларға жол сілтеушілік болды десек, қателеспейміз. Бір жағынан алып қарағанда, тарихшылар нақ осы уақытта өздерінің зерттеу объектілеріне жаңа методологиялық тұрғыдан кірісуге мүмкіндік алды. Коммунистік партияның қатаң бақылауында болып, арнаулы қорларда сақталып келген құпия деректерге кеңінен жол ашылды. Дегенмен, таяқтың екі ұшы бар дегендей, ғалымдарды қауіп басқа жақтан тосып тұрды.

Ішінде ағынан қарасы мен аласы басым, халықты 70 жылдан астам уақыт бойы алдап, арманды қиялмен ауыстырып, тығырыққа тіреген, түптеп келгенде, өз тамырына өзі балта шапқан социалистік қоғам келмеске кеткен шақта жекелеген адам да, тұтас ел-жұрт та абдырап, ендігі тағдыры не болары белгісіз күй кешіп қалған. Миллиондаған жазықсыз жандарды малынан айырып, тозығын шығарған, елінен қуып, зар жылатқан социализм құрсауының зардабы тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында, әсіресе сана, руханият, бірегейлік тұрғысында ерекше сезілді. Небір қиын қыстау заманды бастан кешкен, идеологиялық қыспақтан бірден босап, тар қапастан кең дүниеге құйындай жөнелген, тұла бойы тұлпардай тулаған қайран халық туған тарихына бет бұрып, елінің өткен-кеткенін түгендей бастауға көшкен. Яғни қоғамның тарихқа деген сұранысы бұрын-соңды болмаған дәрежеге жетті. Бұдан былай тарихтың өзекті деген мәселелерін күн тәртібіне билік емес, қоғамдық санасы әлеуметтік кеселден айыға қоймаған, соның салдарынан сан соқпаққа жығылған халықтың өзі шығаратын болды. Мұндай жағдайда өзге конъюнктураның ықпалына шалдығу қаупі де күшейді. Сонымен қатар, бұқара арасында тарихқа деген сенімсіздік пен ашық мысқыл пайда болды, яғни өткеніміз онсыз да бұлыңғыр, сондықтан тарихымыз да қайта көшіріліп жазылуы мүмкін деген көзқарастар естілді ([Козыбаев 2006: 67](#)).

Бұл кезең, академик Кенжеғали Сағадиевтің пікірінше, әлі де болса «ұлтжанды қазақ зиялыларының күні әлі оңынан тумаған кез еді. Ұлт тарихы кешегі тәуелсіздікке дейін орыс империясының, одан қалды жеке басқа табыну идеологиясының қанды шеңгелінен шыға алмады. Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалысының ақиқатын айтамын деп Ермұхан Бекмаханов итжеккенге айдалды. Мәкеңнің (Манаш Қозыбаев – А.Қ.) ұстаздары Әлкей Марғұлан, Ақай Нүсіпбеков, Сақтаған Бәйішев, т.б. ағаларымыз өз ойларын айта алмай дүниеден өтті... Қазақ тарихының оңы мен солын зерттеуге ерте кіріскен Манаш Қозыбаевқа да тоталитаризмнің шарпыны тимей кеткен

жоқ. 1973 жылы Мәкеңнің Зоя Александровна Голиковамен бірлесіп жазған «Золотой фонд партии» атты еңбегі тұтқындалып, Қазақстан Орталық комитетінің үкімімен отқа жағылды» ([Историк в меняющемся мире 2021: 14-15](#)).

Міне, осынау сын сағатта бүкіл ынта-пейілін тәуелсіз мемлекеттің өткені мен болашағы жолында жарғақ құлағы жастыққа тимей жанкеші еңбек етіп, бүкіл саналы ғұмырын, болмыс-бітімін, қазақ тарихындағы ақтаңдақтарды толтыруға және ұлттық жадыны, тәуелсіздік сананы қалыптастыруға, халқымыздың ой-санасының түбегейлі өзгеруіне зор ықпал жасаған академик Манаш Қабашұлы Қозыбаев еңбегі өлшеусіз.

Әдістер мен материалдар

Мақаланы дайындау барысында қолданылған тарихты зерттеудің ретроспективалық анализ тәсілі мен қазіргі уақытта жиі қолданылатын тарихи методологиялық жүйеге негізделу – зерттеу объектісі ретінде қарастырылып отырған академик М.Қ. Қозыбаевтың ғылыми еңбектерінің қазіргі заманда отандық тарихтың өзекті мәселелерін нақтылауға, осы мәселелерге байланысты жаңа ойларға келуге мүмкіндіктер бере алды.

Талқылау. Тарихнама

Академик Манаш Қозыбаевты, шын мәнінде, тау тұлға деп анық айтуға болады. Ол республиканың жетекші ғылым ордасының басшысы болды, ағартушылық қызметпен айналысты, Қазақстанның тарихи ғылыми мұрасының ұйымдастырушысы мен сақтаушысы, елдің озық ойлы қайраткерлерінің бірі болды. Оның ұшқыр да тұңғыш көзқарастары Отан тарихын терең зерттеген кез келген маман-ғалымдарға жақын таныс еді. Ғалымның еңбектері, оның азаматтық позициясы Қазақстанның жаңа мемлекеттілігінің қалыптасуына ерекше үлес қосты, сондықтан оны көрнекті ғалым-бастамашылардың қатарына қосуға толық негіз бар.

Манаш Қабашұлының қаламынан 800-ден астам ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбек туды. Оның 30-ы – монография. Ғалым 50-ден астам ұжымдық еңбектің, оқулықтар мен оқу құралының авторы болып табылады. Оның тек тәуелсіздік жылдарында жарық көрген мақалалары мен баяндамаларының өзі 9 томды құрайды. Осыған орай, тарихшы Нәбижан Мұхаметханұлы «Қазірге дейін Манаш Қозыбаевтың соңына қалдырған еңбектері негізінен жинақталып баспадан шықты деуге болады. Ол кісінің көзі тірісінде және өмірден өткен соң жазылған «Академик Манаш Қозыбаев», «Жұлдызы жанған ғұлама», «Манаш Қозыбаев – Человек в истории», «Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері», «Манаш Қозыбаев өнегелі өмір», «Тарихшы және оның заманы» сынды еңбектер – ғалым жөніндегі танымымызды тереңдете түсекені анық» ([Мұхаметханұлы 2021: 249](#)).

«Қозыбай әулеті Қабаш отбасында дүниеге келген Қабдусұлтан есімді баланың бара келе Мұхамедканафияның – Шоқан, Ибрагимнің Абай аталғаны сияқты Манаш өмірінен бүгінгі уақыт зертеушілері «аңыз-әңгімелердегі данышпандардың тағдырына ұқсастық қарастыруларында заңдылық та бар сияқты» ([Жұлдызы жанған ғұлама 2003: 9](#)). Ғалым ағамыздың өмірбаяны туралы оның өз қолымен жазып қалдырған «Ыстық та, ызғарлы сол күндер» естеліктері (Қозыбаев 1999: 11-19), абзал тұлға, біртуар ғалым туралы

«Жұлдызы жанған ғұлама» ([Жұлдызы жанған ғұлама 2003: 288](#)); «Манаш Қозыбаев – человек в истории» (Қозыбаев И. 2006: 232); «Историк в меняющемся мире. Тарихшы және оның заманы (Историк в меняющемся мире 2021» атты еңбектер ғалым да, беделді қоғам қайраткерінің бейнесін бүгінгі заманға сай лайықтай түссе, «Манаш Қозыбаев – человек в истории» атты еңбектің авторлары атап кеткендей «Ендігі жерде аты тарихқа енген Манаш Қозыбаевтың феноменін оқып білу уақыты келді» ([Қозыбаев И. 2006: 3](#))

Автордың тақырыптық бөліктері мен нәтижелері

1974 жылғы 9-шы қаңтарда Қазақстан Коммунистер партиясы Орталық Комитеті жанындағы партия тарихы Институты дирекциясы отырысында «М.Қ. Қозыбаев пен З.А. Голикованың 1973-ші жылдың желтоқсан айында «Қазақстан» баспасынан шыққан «Золотой фонд партии (Из опыта кадровой политики КПСС)» кітабындағы қателіктер туралы арнаулы мәселе қаралып, кітапта ұжымның пікірімен келіспеу, өзіндік әрекеттерге бару себепті жіберілген өрескел қателіктер үшін М.Қ. Қозыбаев пен З.А. Голиковаға қатаң сөгіс жариялансын деген шешім қабылданған³.

Осылайша жарияланған қатаң сөгіс, отыз жылдан аса институтта жұмыс істеп келген Зоя Александровна (Голикова – К.А.), он алты жылдан аса еңбек етіп келген Манаш Қабашұлы үшін ұзаққа созылған қудалаудың бастамасы болып шыққан. «Бес жылға созылған жер аударудан кейін мен мемлекеттік университеттің (сол кездегі С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті – Қ.А.) жанындағы қоғамдық білімдер оқытушыларының мамандығын жетілдіру институтына кафедра меңгерушісі болып ауыстым, – деп еске алады М. Қозыбаев өзінің «Жұлдызым менің» атты естелік, ғұмырнамалық кітабында. – Мені Имашев және оның төңірегіндегілер жермен-жекпен ете алмады, қолымды байлауға шамасы келмеді. Ел, зиялы қауым бұл кезде есейген еді. Партияның XX съезінен кейін болған «жылымық» жылдар елдің бір бөлігін оятқан еді. Мен енді одақтық көлемдегі еңбектерді жазуға араластым, көптеген одақтық ғылыми конференцияларда баяндама жасадым, мені Қазақстанда қудалауға салғанға одақтас әріптестерім наразылығын ашық танытты. Қалай болғанда да, әріптестерім өздерінің ғылыми азаматтық позицияларын танытып, менің ғылым аренасынан жоғалып кетпеуіме, қайғы қасіретке шалдықпауыма себепкер болды... мен олардың ішінен тарих ғылымдарының докторлары А.В. Митрофанованы, Г.А. Куманев, М.В. Искров, Л.М. Спирин, И.З. Захаров, В.А. Мурадян, Н.А. Буцко, А.И. Залесский, Ф.Б. Комал, Ю.В. Арутюнян, Г.А. Докучаев, П.Г. Агарышев, Н.П. Шуранов сияқты қаламдастарымның есімдерін зор алғыспен айтар едім. Қалай болғанда да мені қолдаушылардың ішінде сол кезде мал дәрігерлік институтында ректор болған З.К. Қожабеков те болды. Мен күні бүгінге дейін Зейнолла Қамалиұлының алдында өзімді қарыздар санаймын» ([Историк в меняющемся мире 2021: 24-28](#)).

Кеңестер Одағы Коммунистер партиясының (КОКП) кадрлар дайындау тәжірибесін қалың көпшілікке жеткізу мақсатында жазылған бұл еңбекті партия басшылары алғашқы уақытта «Имашев Саттардың басшылығымен қоңыраулатып ала жөнелген» ([Историк в меняющемся мире 2021: 25](#)).

Оның себептері де алыста еместігін, еңбектің атауы мен ішкі мазмұнын негізгі үш тарау арқылы бейнелей алған авторлардың шеберлігінде деп те санауға лайық. Партияның кадрларды іріктеу мен тағайындау ісінің астарында Кеңестер одағындағы ең басты – ұлттық – мәселенің лениндік қағидаларға сай шешілуі, бүкіл әлемді аузына қаратқан

кеңестік мемлекеттер одағының мәңгілік болашағы – халықтар достығы тұрақтылығын кадр мәселесімен байланыстырған ғылыми зерттеу алғашқы кезде ешкімді алаңдата қоймаған.

Алайда ғылыми еңбекке қатысты жасалған «мүшелікке ұсыну, партия аппаратын мамандармен күшейту, жергіліктендіру мәселелері КОКП кадр саясатының өзіндік сатысы ретінде одан әрі зерттеуді талап етеді. Партия ұйымдарында мамандардың белсенді ауысу заңдылықтарын зерттеген жеке еңбектер жоқтың қасы. Қолданыстағы әдебиеттерде, негізінен, кадрлардың жоғарыдан төменге қарай қозғалуы баяндалады, ал төменнен жоғарыға қозғалыс мүлдем ашылмаған» ([Козыбаев, Голикова 1973: 7](#)) деген қорытындыдан үлкен басшылар «Партияның алтын қоры»^{*1} авторлары дйттеген мақсаттарды білген, түсінген, бірақ күнделікті тұрмыста «демократиялық централизм» принциптерінің орындалмай жатқанын кешіректеу аңғарған деген ой туындайды. Себебі, Қозыбаев пен Голикова бұл қорытындымен шектеліп қоймай, партияның кадрларды іріктеу, қызметке тағайындау барысында жіберген кемшіліктердің ең бастысы жоғарғы органдардың кадрларды білмейтіндігі себепті қайта-қайта алмастыру нәтижесінде партия қызметкерлерінің өз-өзіне деген сенімсіздіктерін тудырып, жұмысқа деген немқұрайлығын тудырып жатқанын көптеген мысалдардан келтірулері партия басшыларының шамына қатты тие бастаса керек. Одан да зоры, жеке басқа табыну идеологиясы қайта жанданып, обком басшылары 20-22 жылдай бір жерде жартылай патша сезіне бастаған уақыттарда, Кеңестер Одағы Компартиясының Орталық комитетіне, оның Саяси бюросына сайланған кадрлар билік жүйесіне жершілік ауруын енгізе келе, ымдаса-жымдаса бастаған алдамшы кезеңде бір жерлерде шындықты тура, енді бір жерлерінде ыммен жеткізбекші болып отырған авторлар партияның ұйымдастыру мәселесіндегі зерттеуге лайықты өзекті мәселелер – кадрларды жоғарлату, жергіліктендіру (ұлттық аудандарда партияның басшы органдарына жергілікті белсенді азаматтарды тағайындау т.т.), орталықтан басқару жүйесін (демократиялық централизм) Кеңестер Одағы Коммунистер партиясының (КОКП) кадрлар саясатында өзіндік бір ерекшелігі бар кезең екенін атай келе, кітап авторларының неге меңзеп тұрғанын жоғары басшылар тез түсінсе керек. Әрине, кадрлар саясатында кемшіліктер болмады емес. Партия, кеңес, шаруашылық органдарында көп арада даму талаптарына сәйкес келе бермейтін қайтақұрулар, кадрларды жиі алмастыру мен орындарынан босату олардың жұмысқа деген ынталарын төмендетіп, бойындағы ұйымдастырушылық қабілеттеріне кері әсерін тигізіп жатты. «Партияның алтын қоры» еңбегінің авторлары 1960-шы жылдардағы аудандық партия хатшыларының бірінің «Сол кездегі кадрларды базарға бара жатқан және базардан қайтып жатқан деп екіге бөлінетін. Басшылықта отырғандарды басқа жұмысқа ауыстыра салу еш қиындық туырмайтын. Бүгін бар да ертең жоқ. Кадрларды тәрбиелеп, ұйымдастыру қабілетін көрсете алған адамдарды басшылыққа тағайындаудың орнына, қызмет орындарын алмастыра салу оңайға түсіп жатты. Бұндай көрініс, әсіресе, Қазақстанның солтүстік аудандарында байқалып, басшылыққа басқа республикалардан қызметкерлерді әкеліп орналастыру жиілеп бара жатты ([Козыбаев, Голикова 1973: 121](#)).

¹ Біз бұл еңбекті кітапханалардан таба алмай Манаш ағамыздың баласы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Илияс Манашұлының жеке қорынан алғанымызға, осыған орай әке жолын қуған ғалымға зор ризашылығымызды білдіреміз. Илияс Қозыбаев кітаптың бірнеше данасын Манаш Қабашұлы атындағы Солтүстік Қазақстан университетіне табыс еткенін, ҚР Ұлттық кітапханасына тапсырғанын айтқан. Бірақ, кітап онда болмай шықты.

Көп жылдар бойы Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің жанында құрылып, соған бағынған партия Тарих институтында жұмыс істеп, тәжірибе жинақтаған тарихшы Манаш Қозыбаев қазақ зиялы қауымы бастан кешіп жатқан осындай жағдайларды көрмеді, байқамады дегеніміз қателік болар. Соның бәріне байланысты іштей тынып жүрген ғалым, кадрлар мәселесін жаңа заман тұрғысынан талдау кезеңі келді деп санаса керек. Олай болмады. Партияның жоғарыдан жариялаған әдемі де, көпірме сөздері айтылған күйі қалып жатты.

«Мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жанындағы Партия тарихы институтында 16 жыл жұмыс істедім. Бұл институтта ғылыми жұмыс істетпейтін, ондағы ғылыми қызметкерлер Орталық Комитеттің жұмысын орындайтын, – деп еске алады Манаш Қозыбаев, – осы мекемеде Орталық Комитеттің таңдауымен П.М. Пахмурный, Ш.Я. Шафиро, Х. Хайдарова сияқты ғалымдар істеді. П. Пахмурный ерінбейтін, ғылыми идеяларды ести сала игеріп, өзінікі қылып алып кететін. Бастықты құдайдай көретін ол ең жақын деген әріптестерін сатып жүре беретін. 16 жасында Бунд партиясының Орталық Комитетіне сайланған Ш. Шафир өте тәжірибелі редактор, публицист болатын. Қазақстанға Ф.Голощекин тұсында келген ол Алаш қозғалысын ұлтшыл қылып көрсеткен әккі еді. Хадиша Ғалымқызы Айдарова Ғылым Академиясында жұмыс істеген... Жастарға өктемдік жасап, өз айтқанын қабылдатуға баратын... Дегенмен «жылымық жылдары» бас бостандығы қылаң берген тұс еді. Жер ауып келген Молдабай Әбдіров ағамыз қазақ тілінің мұңын мұңдап, жиналыстарда қатты сөйлейтін. Қан майданнан оралған журналист, аудармашы Сағындық Құрманбеков, Ө. Малыбаев, А. Елшібеков, байырғы партия қызметкері М. Әбдіқалықов сияқты ағаларымыздың тамаша адамгершілік қасиеттеріне еліктеп өстік» ([Историк в меняющемся мире 2021: 61-67](#)).

Партияның қаһарлы шешімінің арқасында жоғалып кетіп, бірлі-екілі данасы зордың күшімен қолға әрең жетіп отырған «Партияның алтын қоры» алдымызда. Бір қарағанда, тым артық та, тым қатты, кеткен жерлері көзге түспейтін де сияқты. Ендеше, жоғары шенді партия басшылары кітаптың авторларына неліктен соншама шүйліккен?! Кезінде жоғары шенді қызметкерлердің бірі ғалым ағамыздың алдында «Халық Сіздің сөздеріңізге сенеді, Сіздің соңыңыздан барады» деп ағынан жарылған көрінеді ([Жұлдызы жанған ғұлама 2003: 270](#)).

Жоғары дәрежелі партия басшыларына халықтың арасында беделі бар адамдар ешқашанда керек болған емес. Неге?

1952 жылдың 20-шы қаңтарында Қаныш Имантайұлы Сәтпаев Иосиф Сталиннің атына хат жазып, өзін «ұлтшылдардың қамқоршысы» деген жалған айыптан қорғап қалуды өтінген. «...Свою действительную вину я вижу в том, что будучи руководителем науки в Казахстане, я проявлял недостаточное внимание и заботу вопросам идеологии, понадеясь в этом отношении всецело на авторитет отдела пропаганды ЦК КП(б)К, непосредственно руководившего все время работой идеологических научных учреждений Академии наук КазССР. В этой связи уместно отметить, что все свои решения по вопросам жизни и работы идеологических научных Академии наук КазССР отдел пропаганды ЦК ВКП(б) К обычно принимал без моего ведома и участия, забывая даже приглашать меня на такого рода заседания и совещания (сызған – Қ.А.)» ([Академик К. Сатпаев 1989: 86](#)).

Ендеше, М. Қозыбаев пен оның әріптесі З.А. Голикованың «ыммен» жеткізе алмай отырғаны да осында болса керек: билік басына әбден орнығып алған коммунистер

партиясы өзінің жергілікті ұйымдары арқылы қоғамдағы қандай да болмасын билік жүйесін (мемлекеттік, қоғамдық т.т.) өз ырқына көндіре алғанын авторлар нақты мысалдар арқылы көрсетуге әрекет жасағандарымен (соның ішінде, мысалы, КПСС Орталық Комитетінің «Грузия Коммунистер партиясы Тбилиси қалалық партиясының КПСС XXIV съезінің шешімдерін орындау барысындағы ұйымдастыру және саяси жұмыстары туралы» қаулысындағы шешімдерге байланысты кадрлар жұмысын одан әрі жетілдіру қажеттілігін негізге ала қорытындалар жасауы) жоғарғы партия басшыларына ұнамағаны соншалықты, баспадан шығуға дайын тұрған еңбекті жоюға бұйрық берген ([Қозыбаев, Голикова 1973: 142-158](#)).

Манаш Қозыбаев өзінің «Жұлдызым менің» атты естелік кітабында «Бесжылға созылған жер аударудан кейін мен мемлекеттік университеттің жанындағы қоғамдық білімдер оқытушыларының мамандығын жетілдіру институтына кафедра меңгерушісі болып ауыстым. 1979 жылы Қазақ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесіне сайланып, дағдарыс зонасынан шықтым. Он жыл осылай менің белсенді ғылыми мансабымды тоқтатпақ болған әрекеттер артта қалды. Өмірімде жаңа белес басталды» деп еске алады. Өзінің 40 жыл ғылыми өмірінде 800-ден астам еңбек жазып, тарихымыздың бұрын білмеген қатпар-қатпар қойнауларын ашып, ел назарына ұсынған, әсіресе жаңа тарих біздің елдігімізді, өзімізге тән және ешкімнен де кем емес рухани қорымыз, ата дәстүріміз, өркениетіміздің парасаты, игілігі мен имандылығы мол жол екенін дүние жүзіне жар еткен, осындай ерен еңбектің иесі, «Қазақ тарихының Колумбы» атануға лайықты қолбасшы тарихшылар алдындағы сахнаға шықты.

Тарихшы қауым Алаш деген өзден үркіп-қорқып, ат тонын ала қашқан кезде: «Алаш – қазақ халқы деген ұғым. Алаш – еліміздің ежелгі аты. Ол ғасырдың басындағы ұлттық сананың өсу процесінің құрамдас бөлігі» деп алғаш айтқан Мәкең болатын» ([Жұлдызы жанған ғұлама 2003: 15-16](#)).

Манаш Қабашұлының ірі ғалым болып қалыптасқан кезеңі – Партия тарихы институтында, кейін Қазақ совет энциклопедиясының бас редакторы болып қызмет істеген жылдар деген пікір бар. Алайда, Манаш Қабашұлы 1986-шы жылдың наурыз айында өзін бас редакторлық қызметтен босатуды сұрап Қазақстан Компартиясы Орталық комитетіне өтініш білдірген. 1986 жылдың қазан айында Киев қаласында өтіп жатқан Бүкілодақтық кеңес кезінде жүрек ауруына (инфракты) шалдыққаннан бері денсаулығының нашарлай түскенін, осыған орай емделу керектігін айта келе, Қазақ КСРО Ғылым Академиясы жүйесіне ауысуына өтініш жасаған. «В октябре 1983 года во время Всесоюзного совещания в Киеве я (М.К. Козыбаев – К.А.) перенес инфаркт. Я искренне благодарен Бюро ЦК Компартии Казахстана за высокое доверие и назначение на эту ответственную работу (Қазақ энциклопедиясының бас редакторлығына – Қ.А.). Но в настоящее время убедительно прошу предоставить мне возможность для лечения и стабилизации здоровья, в связи с чем разрешить переход на работу в систему Академии наук Казахской ССР»⁴. Біздің ойымызша, бұл – көп ойланып барып жазылған хат. Олай дейтініміз, саясаткерлер мен партия басшыларының ықпалында болып, солардың 163-мүдделеріне сай жазылып келген тарихты сара жолға салу керектігін түсінгенімен, биліктің ызғарынан әбден үркіп қалған, ешкімге жалтақтамай, қазақ елін қайта танып, оны әлемге жаңа тұрғыдан таныту қажет дегенді түсінде де елестете алмай жатқан кезде, осы бір елеске толы кезеңнің қақпасын айқара ашып, табалдырығын аттап, тарихта «бірде-

бір жалған жол, өтірік сөз болмау керек» деген қағиданы ұсынып қана қоймай, сол қағида негізінде зерттеулер жүргізу жолына түсу қажеттігін бір кездері «Парасат» журналына берген сұхбаты еске сала берді ме екен?! ([Историк в меняющемся мире 2021: 174-176](#))

Онда ғалым ағамыз тілшінің «Қазақстан тарихы» сіз басқаратын институт аясында жазылып жатыр дегенді естігіміз қашан... Қазақстан тарихы туралы академиялық төрт том жазылып жатыр ма?» деген сұрағына жауап бере келе: «Жалпы академиялық томдар дегенде асығып-аптығудың қажеті шамалы. Коммунистік партияның желкелеуімен асығып-аптығамыз деп бұдан бұрын да «Қазақ ССР-нің тарихын» төрт том ғып жазып тастадық емес пе? Одан да мәңгілік деп есептелетін сол томдарды жазуға жағдай жасауды ойластыру керек» деп ([Историк в меняющемся мире 2021: 175](#)), «ғылымда, оның ішінде тарих ғылымында, әскери киімді кіршіксіз сақтап қаламын деп байбаламға бара бергенше, тарихтағы қателіктерді мойындау көп нәтиже бермек» ([Историк в меняющемся мире. 2021: 81](#)) деген қағидамен қазақ тарихының ғасырлар бойы жасанды түрде бүркеленіп келген беттерін ашуды қалаған.

Осы кезден бастап Манаш Қабашұлының қолынан Қазақстан тарихының өзекті мәселелеріне байланысты қомақты еңбектер шыға бастады десек, соның бір көрінісін 1995 жылы тарих және тарихнамалық тұрғыдағы өзекті мәселелерге бағытталған нәтижелі ізденістері үшін тарихшының Қазақстан Республикасы мемлекеттік сыйлығы лауреаты атағына ие болғандығы.

Ғалым Гайрат Сапарғалиевтың ғылым, техника және білім саласындағы академик Қозыбаевтың Мемлекеттік сыйлыққа ұсынылған «Қазақстан тарихы мен тарихнамасының өзекті мәселелері (1967-1993 жж.)» атты еңбегіне жасаған қорытындысынан: «Образование суверенного государства народа, истории Казахстана. Безусловно, эта задача всей исторической науки Казахстана и ученых-историков»⁵.

Казахстан, отход от тоталитаризма, марксистского мировоззрения, и переход на позиции объективного анализа социальных процессов обуславливает необходимость концептуального пересмотра истории казахского народа. Эту весьма ответственную и невероятно сложную работу одним из первых начал академик М.К. Козыбаев. За последние пять лет им опубликован ряд монографических исследований, сотни статей, учебники, учебные пособия. Все указанные труды М.К. Козыбаева отличаются исключительно научно-концептуальной новизной, оригинальной постановкой проблем, объективным характером исследований. Так, в работах, посвященных Великой Отечественной войне, М.К. Козыбаев впервые в истории войны ставит проблему «войны и национального вопроса. Отвергая выборность и дробность изучения истории войны, автор показывает противоречия, ошибки, допущенные руководством страны, приведшие к деформации социализма, особенно в области национальной политики, отрицательно сказавшиеся на психологии наций и народностей»⁵.

Академик Қозыбаевтың тарихтағы «шындықты жасырып, үндемей қалу – өтірік айтқанмен бірдей» деген қағидаға сәйкес айтылған бұл сөздері «Қолыма қалам алдым. Жаздым. Тисе терекке, тимесе бұтаққа» деген мақсатта жазылып жатқан жансыз мақалалары авторлардың алдында үнсіз қалып отырған кәсіпқой тарихшыларға арналғаны даусыз. «Тарихты жазу бар да, оқыту бар. Ал бұл салада советтік жүйенің инерциясымен келеміз. Бірыңғай жүйе жоқ. Әр жоғарғы оқу орындарында тарихты оқыту, әртүрлі мектептерде тарихты оқыту дәрежесі әртүрлі, әрі төмен... Біз тарихи сананы

қалыптастыру туралы концепцияның алты вариантын әзірледік. Тарихты таразылауда көзқарас әртүрлі... Мәселенің ең бастысы – методология; ол қолдан жасалынбай, әлемдік тарихты жазу барысында басшылыққа алынып жүрген. Тарихи принцип, объективтік принцип, диалектикалық даму, өзара байланыс принциптері негізге алынады. Бізге партиялық принциптен бас тартып, томаға тұйық ұлттық шеңберде қалуымызға да болмайды»⁶.

Манаш Қабашұлының жанын сала кіріскен жан-жақты әрекеттері қазақ мемлекеттілігінің өзекті мәселелеріне, қазақ даласындағы сырлар бойына тоқталмай келген ұлт наразылығының негізгі формасы – азаттық қозғалысына, Қазақстанның Ресей империясының құрамына өту мәселелері жатқан.

«Өткенді білмей, болашаққа болжам жасау мүмкін емес, қазақ жері: ол не, қайдан бастама алады; менің бабаларым – ұлы түріктер; дала өркениеті және оның сабақтары». Осындай сұрақтардың жауабын Манаш Қабашұлы оттан жаралып, аспан төріне қайтадан қалықтап шыққан аңыздағы құсқа тең қазақ тарихынан табуға шақырған.

Қорытынды

Көлемі жағынан шағын ғылыми мақалада ғұлама ғалым, тарихшы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының академигі Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың тұлғалы тарихшы ретіндегі портретін сомдап, толығымен оқырманға жеткізу мүмкін емес. Алайда, «қазақ халқының маңдайына біткен жұлдызы, тарихшы-ғалым, шешендігі бабаларына тартқан, халқының тәуелсіздігі мен болашағын қызғыштай қорғаған ой патшасы» Манаш Қозыбаев туралы ой қозғау кезегі келді.

Бұл ойымызды біз Манаш Қабашұлының 1993-ші жылғы мамыр айындағы Қазақстан Республикасы жанындағы мемлекеттік саясатқа байланысты Ұлттық Кеңестің отырысында ортаға салған негізгі пікірімен нақтылай алуымызға болады. «Біз бүгін тарихымызды таразылап, империялық концепцияларды әшкерелеп, жаңа көзқарасты орнықтыруға тырысып жатырмыз, бұл – масштабты, қомақты, жан-жақты үлкен істің басы ғана. Мектеп оқулықтарын, жоғары оқу орындарына арналған оқу құралдарын жасаудамыз. Сөз жоқ, бұл үлкен істің алғашқы қадамдары ғана»¹.

Бүгінгі уақытта тарихшы Манаш Қабашұлының қалдырған ғылыми мұрағатына терең мән беретін кез келді. Ғалымның көп уақыт бойы жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде келген тоқтамы: қазақ тарихы – әлемдік тарихтың құрамдас бөлігі; қазақ халқының тарихы жалпы тарихтың даму заңдылықтарына сай дамыған; қазақ халқы көне қазақ даласында өмір сүре отырып, замандарына сай әлемдік өркениетке айтарлықтай үлес қосып отырған, бара келе мемлекет дәрежесіне жеткен сақ, ғұн түрік тайпаларының, үйсін, қаңлы, найман, керей, оғыз, қыпшақ, қимақ мемлекеттерінің мұрагері екендігін негізге ала отыра жаңа тұрғыдан жазылуға тиісті тарихтың методологиясы қолдан жасалынбай, әлемдік тарихты жазу барысында басшылыққа алынып жүрген объективті принциптерге сай болуы керек деген тұрғыдағы танымдары – концептуалды қаралуға лайық ойлар.

Алғыс

Автор мақаланы архив құжаттары арқылы негіздеуде Қазақстан Республикасы Президент архивіндегі «Манаш Қозыбаев қорынан» қарастыруға көмектескен тарих ғылымдарының докторы, профессор Ілияс Манашұлы Қозыбаевқа, мақаланың техникалық жағынан талаптарға сай келуіне қолдау танытқан редакция қызметкерлеріне алғыс білдіреді.

Қосымша

1. Из стенограммы заседания национального Совета по государственной политике при Президенте РК. Алматы. 31 мамыр 1995 г. Қазақстан Республикасы Президенттік архиві (әрі қарай - ҚР ПА). ф.5-н. т.1. іс.5594. п. 1-6). Л.1.
2. Из стенограммы заседания национального Совета по государственной политике при Президенте РК. Алматы. 31 мамыр 1995 г. ҚР ПА ф.5-н. т.11. іс.5594. п.2-4.
3. Из протокола заседания дирекции Института истории при ЦК КП Казахстана об ошибках, допущенных в книге М.К. Козыбаева, З.А. Голиковой «Золотой фонд партии». Алма-Аты. 9 қаңтар 1974 ж. ҚР ПА. ф.811. т.16. іс.1157. п. 13-20, 34-37.
4. М.Қ. Қозыбаевтың «Ыстық та, ызғарлы сол күндер» тақырыбымен жазылған Меңдіқара педагогикалық училищесінде оқыған жылдары туралы естелік әңгімесі. Алматы. 1999 ж. ҚР ПА. қ. 163-нл. т. 1. 54-іс. 130-п.
5. Письмо М.К. Козыбаева в ЦК КП Казахстана о переводе на работу в систему АН КазССР. 10 марта 1986 г. ҚР ПА. ф:163-нл. т.1. іс.54. п.130.
6. Заключение Г.С. Сапарғалиева на цикл работ М.К. Козыбаева «Атуальные проблемы истории и историографии Казахстана (1967-1993 гг.)», представленных на соискание Государственной премии в области науки, техники и образования. 5 қазан. 1994 г. ҚРПА. қ. 163-нл. т. 1. іс.54. п.12-14.

Әдебиеттер тізімі

- [Академик К.И. Сатпаев](#). Из писем и заметок. предисл. и коммент. Г. О. Батырбекова. Алматы: Атамұра. 1989. 161 с.
- [Жұлдызы жанған ғұлама](#). Академик Манаш Козыбаев туралы естелік кітап. Алматы: Атамұра. 2003. 288 б.
- [Историк в](#) меняющемся мире. Тарихшы және оның заманы: *Сборник документов и материалов*. Сост.: И.М. Козыбаев, Ш.О. Тулеуова. Алматы: Раритет. 2021. 480 с.
- [Козыбаев И.](#) Манаш Козыбаев – человек в истории. Сост. И. Козыбаев. Алматы. 2006. 232 с.
- [Козыбаев М.](#) Голикова З. Золотой фонд партии: из опыта кадровой политики КПСС. Алма-Ата: Казахстан. 1973. 170 с.
- [Козыбаев М.](#) Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана: (Избранные труды). Алматы: Ғылым. 2006. 272 с.
- [Мукаметханұлы Н.](#) Академик Манаш Козыбаев – вестник сознания независимости (к 90 -летию ученого). *Отан тарихы*. 2021. №4(96), с. 248-252

References

- Academician K.I. Satpayev. *From Letters and Notes*. Introduction and commentary by G.O. Batyrbekova. Almaty: Atamura Publ., 1989. 161 p. (in Russian)
- Jūldyzy jaŋǵan ġūlama. Akademik Manaş Kozybaev turaly estelik kitap. Almaty: Atamura Publ., 2003. 288 p. (in Kazakh)
- Istorik v meniaiushchemsia mire. Tarihşy jäne onyñ zamany: *Collection of documents and materials*: Sost. I.M. Kozybaev, Sh.O. Tuleuova. Almaty: Raritet Publ., 2021. 480 p. (in Kazakh, in Russian)
- Kozybaev I. *Manash Kozybaev – chelovek v istorii*. Sost. I. Kozybaev. Almaty. 2006. 232 p. (in Russian)
- Kozybaev M., Golikova Z. *Zolotoi fond partii: iz opyta kadrovoi politiki KPSS*. Almaty: Kazakhstan Publ., 1973. 170 p. (in Russian)
- Kozybaev M. *Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniia istorii Kazakhstana*: (Selected works) Almaty: Gylym Publ., 2006. 272 p. (in Russian)
- Mukametkhanuly N. Akademik Manash Kozybaev – vestnik soznaniia nezavisimosti (k 90 letiiu uchenogo). *Domestic history*. 2021. №4(96), pp. 248-252. (in Russian)

Автор туралы мәліметтер

Амангелді Нүркейұлы Қашқымбаев – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің Жошы Ұлысын ғылыми зерттеу институты. Александр Пушкин, 15Б, Астана, Қазақстан. <https://orcid.org/0000-0002-5282-2781>, amangeld.kawkimbaev@gmail.com

Information about authors

Amangeldy N. Kashkimbayev – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Scientific Institute for the Study of the Ulus Jochi of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Alexander Pushkin, 15B, Astana, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-5282-2781>, amangeld.kawkimbaev@gmail.com

Сведения об авторе

Амангельды Нуркеевич Кашкимбаев – кандидат исторических наук, доцент, Научный институт изучения Улуса Джучи Комитета науки МНВО РК. Александра Пушкина, 15Б, Астана, Казахстан. <https://orcid.org/0000-0002-5282-2781>, amangeld.kawkimbaev@gmail.com

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.12.2024

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 05.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.02.2025.



Сын-пікір / Review
FTAXP / IRSTI 03.81.31



<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-165-173>

**Түрк өркениетін тұлғалаған еңбек.
(Фейзиев Жаванширдің «Түрк әлемі». – Алматы: Алматы-Принт. 2019.
5-томдық еңбегіне сын-пікір)**

Х. Тұрсұн^a, А. Сундетова^b

^aҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

^bМ. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медициналық университеті, Ақтөбе, Қазақстан

^a✉ khazretali.tursun@ayu.edu.kz

**The work represents Turkic civilization.
(Review of Zhavansir Feyziyev. 5-volume work “Turkic World”. – Almaty:
Almaty-Print. 2019)**

Kh. Tursun^a, A. Sundetova^b

^aof Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

^bWest Kazakhstan Marat Ospanov Medical University, Aktobe, Kazakhstan

**Произведение, олицетворяющее тюркскую цивилизацию.
(Рецензия на 5-томный труд Джаваншира Фейзијева
«Тюркский мир». – Алматы: Алматы- Принт, 2019)**

Х. Тұрсұн^a, А. Сундетова^b

^aМеждународный казахско-түрік университет им. Ходжи Ахмеда Ясави, Түркістан, Қазақстан

^bЗападно-Казахстанский медицинский университет имени М. Оспанова, Ақтөбе, Қазақстан

Сілтеме жасау үшін: Тұрсұн Х., Сундетова А. Түрк өркениетін тұлғалаған еңбек. (Фейзиев Жаванширдің «Түрк әлемі». – Алматы: Алматы-Принт. 2019. 5-томдық еңбегіне сын-пікір). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.150, no.1, 6.165-173. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-165-173>

For citation: Tursun Kh., Sundetova A. The work represents Turkic civilization. (Review of Zhavansir Feyziyev. 5-volume work “Turkic World”. – Almaty: Almaty Print. 2019). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.150, no.1, pp.165-173. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-165-173>

Қаржыландыру көзі: Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырды (Грант № AP 19676634)

Философия ғылымдарының докторы Жаваншир Эюбоглы Фейзиевтің (Джаваншир Эюб-оглы Фейзиев) «Түрк әлемі» атты 5-томдық еңбегі Халықаралық Түркі академиясының дайындауымен қазақ тіліндегі аудармасы 2019 жылы жарыққа шықты. Академияның аталған еңбекті бірнеше түрік тіліне аударып жариялауы автордың ойлары мен тұжырымдарын насихаттауға үлкен қызмет еткендігін атап айтуға болады.

Түркітанушы Ж. Фейзиевтің Халықаралық Түркі академиясының дайындауымен қырғыз тілінде жарық көрген «Түрк әлемі» атты бестомдығының таныстырылымы 2023 жылдың 3 ақпанында Бішкек қаласында презентациясы өтті. Оның тарих әлеуметтану және саясаттану тақырыптарындағы жүзден астам мақалалары Азербайжан, Түркия, Украина, Ресей, Сербия, Франция және Пәкстанда жарық көрген.

Ж. Фейзиев аталған көптомдықты үлкен дайындықпен қолға алған. Бірнеше шет тілдерін еркін меңгеруі, халықаралық ұйымдар мен мекемелерде ғылыми, ұйымдастырушылық және басшылық қызметтерді атқаруы, Азербайжан Республикасы Ұлттық Мәжілісінің IV, V, VI шақырылымдарының депутаты, ТүркПА-дағы Азербайжан Республикасы делегациясының өкілі сияқты парламенттік және саяси қызмет тәжірибелері қолға алған еңбекті теория жүзінде ғана емес, тікелей өз тәжірибелері арқылы да жетік меңгергендігін танытады. Осы жинаққа дейін автордың - Фейзиев 2002; 2008; 2013 монографияларсы түрік, қазақ, қырғыз, орыс, босния және венгер тілдеріне аударылып жарық көрген еді. «Түркі мемлекеттерінің одағы жаһандық ықпалдастықтың Еуразиялық үлгісі» деген атпен 2016 жарық көрген еңбегінде Ж. Фейзиев жаһандану үдерісі кезіндегі халықаралық саяси тәжірибенің жаңа құбылысы ретінде түркі мемлекеттері ұсынатын бірлік моделін зерттеген және сәтті болжамдар жасаған болатын.

Бестомдықтың алғашқы томы ([Фейзиев 2019а](#)) «Түрк өркениеті» құбылысының ерекшеліктерін жіктеу мен ортақ белгілерін жинақтау арқылы ғылыми мәнін ашуға арналған. «Түрк өркениеті» ұғымы өркениеттер теориясы негізін салған ойшылдардың назарынан тыс қалғаны белгілі. Сол үшін де құбылысты теориялық және методологиялық тұрғыда негіздеудің қазіргі түрік мемлекеттері мен этностарының өзара мәдени және саяси ықпалдастығын арттырумен қатар әлемдік қауымдастықтағы орны мен рөлін анықтаудың маңызы зор. Осындай өзекті проблемаларды шешуді мақсат тұтқан автор аталған томда «түрк өркениеті» ұғымын жіктеп, оның 7 ерекшелігін ұсынады. Бұл ерекшеліктердің өзегін Еуразия кеңістігінде түрлі мемлекеттік құрылымдарда тарихи-этникалық, саяси-мәдени тармақталуда түрк өркениеті ұлттық мәдениеттердің бірлестіруші базасы ретінде сақталып қалған деген тұжырым құрайды ([Фейзиев 2019а: 12-13](#)). Осы тұжырымның негізінде автор «түрк өркениеті өзінің барлық қызмет ерекшеліктері арқылы... пассионар өркениет болып табылады» ([Фейзиев 2019а: 15](#)) деген қорытынды ұсынады.

Түрк өркениеті көріністерінің бірі ретінде олардың жүргізген тарихи геосаясатын айқындап алудың да ғылыми маңызы жоғары. Автор түрк әлемінің тарихи геосаясатын әмбебап этносаяси жүйе ретінде ғұн дәуірінен қазіргі кезеңге дейінгі аралықты қамтитын үш кезеңге топтастыруы ғылыми тұрғыда негізді деп білеміз. Соның ішінде Орталық Азиядағы жас тәуелсіз мемлекеттердің саяси-экономикалық байланыстарын жоғары деңгейге көтеру Қазақстаннан Түркияға дейін созылып жатқан біртұтас Еуразияның геосаяси қауіпсіздігінің негізін құрайды деген тұжырым жасалған ([Фейзиев 2019а: 43](#)).

«Түрік дипломатиясы» тақырыбы тарихилық тұрғыда талданып, оның ерекшеліктерін жіктей келіп «XXI ғасырдың алғашқы 15 жылы түрк мемлекеттерінің байланыстарын стратегиялық одақтастық деңгейіне көтеру жолындағы ерекше тарихи дәуір» (Фейзиов 2019а: 74) екендігін түрк парламентаризмінің бүгінгі күндегі трансформациялануын Түрк тілдес мемлекеттердің Парламенттік Ассамблеясы (ТҮРКПА) қызметімен байланыстырады.

Діни-рухани архетиптер де өркениеттің басты құндылықтарының бірі саналады. Еңбектің «Түркітер және ислам» тақырыбында түркітердің тәңірлік дін құндылықтарын исламдық құндылықтарға трансформациялаудағы тарихи процестер талданып, исламдық өркениетті дамытуға жасаған ықпал-әсері айқындалған.

Түркітердің ұзына бойғы тарихында империялық мүдделер қақтығысы мен өркениеттер сұхбаты «Түріктер және империализм» тақырыбында арнайы қарастырылған. Түрк империяларының қалыптасуы мен өркендеуі, құлдырауы мен күйреуі тарихи және геосаяси аспектілерде талданып баға берілген. XIX-XX ғасырлардағы түрк мемлекеттерінің тарих сахнасында басты ойыншыға айналған Ұлыбритания, Ресей, АҚШ сияқты алпауыт мемлекеттердің тарапынан империялық мүдделері негізінде бөлшектеніп, отар елдерге айналуының заңдылығы біршама зерделенген. Американдық зерттеуші Хьюг Поупқа сілтеме жасай отырып «түрк қасиеті тудырған «ақыл империясы» түрк геосаяси аймағында экспансионизмнің қандай да бір формасында пайда болуына мүмкіндік бермеуі керек; ал «түрк прагматизмі» нео-империализм мен нео-теократияның экспансионистік саясатқа қызмет ететін қауіпті қақтығыстарының алдын алуға күші жететіндігін көрсетуі тиіс» (Фейзиов 2019а: 96) деген тұжырымы түрк мемлекеттері ұйымының болашағынан қауіп ойлайтын саясаткерлерді рационалды ойлауға шақырады.

«Түркітер және жаңғыру» бөлімінде жалпылама шолулардың арасында жалпы түркілік қана емес, жалпы мұсылмандық деңгейде үлкен маңызға ие болған Исмаил Гаспралы бастаған ағартушылық, кейіннен саяси ағымға айналған жәдиттік қозғалыстың түркілік жаңғырудағы орны мен рөлі назардан тыс қалған. Осы қозғалыс барысында түрк геосаяси кеңістігінде дүниеге келген Түркістан Мұхтариаты, Алашорда үкіметі сияқты ұлттық мемлекеттік құрылымдардың да жаңғыртушылық қызметі талдау нысанына айналғанда тақырып толығымен түсер еді деп ойлаймыз. Автордың тақырыпқа қатысты жасаған «Алтайдан Балқанға дейін Еуразияны жайлаған түрк суперэтностының концептуалды жаңғыру идеясына интеграцияланған өзін айқындарлықтай, өз тағдырын өзі шешерліктей әлеуеті бар» (Фейзиов 2019а: 106) деген қорытындысы Кавказ бен Орталық Азияның Кеңес Одағынан бөлінген мемлекеттерінің ұлттық мемлекеттілікті нығайтуға қызмет ететін идеологиялық фактор ретінде қабылдаудың қажеттігін негіздейді.

Автор кітаптың кейінгі бөлімдерін Түрк әдебиеті, көркемөнері, музыкасы, кілем тоқымашылығы, миниатюрасы, сәулет өнері, ғылымы мен философиясы, этнопсихологиясы, әдет-ғұрыптары мен ұлттық мерекелері сияқты өркениеттің құрамды бөліктерін жіктеп, талдауға арнаған. Түрк өркениетінің жекелеген компоненттері жайлы жалпылама қорытынды жасауда автор біршама шектеулерге барған. Яғни, түрк этностарының осы салалардағы ортақ белгілері мен ерекшеліктері жеткілікті қарастырылмауы қорытынды тұжырымның толықтығына селкеу түсіргендей. Әдебиет пен өнер саласындағы тарихи тұлғалардың қай ұлтқа тиесілі екендігі жөнінде де ағаттықтарға жол берілген. Айталық,

Ахмет Ясауи мен Ахмет Йүгенкидің қазақ жерінде туып өскендігіне, қыпшақ диалектісінде жыр жазғандығына қарамастан олар өзбек ұлтының өкілі қатарында аталады ([Фейзиев 2019а: 117](#))

Түрк этнониміне қатысты белгілі ғалымдардың деректері мен дәлелдеріне жалпы шолу жасаумен қатар қазіргі заманғы тың тұжырым, дәйектерге сай қорытынды пікір айтар ойды нақтылай түсер еді. «Түрк этногеографиясының шекаралары» тақырыбы бойынша да осындай ұсыныстар айтсақ болады ([Фейзиев 2019а: 26-29](#)). Түрк өркениетінің басты белгілерінің бірі ретінде «Түрк тілдер семьясы» арнайы тақырып болып қарастырылған. Тарихнамалық шолу, теориялық талдауларының орнықтылығына қарамастан бұл тақырыпта автор тарапынан бірқатар жаңсақ статистикалық мәліметтердің орын алуы өкінішті. Айталық, Ұйғыр тобына жататын ұйғырлардың Орталық Азиядағы саны әсіре көтермеленген. Автордың мәліметі бойынша Қазақстанда 2 миллион, Қырғызстанда 1,5 миллион ұйғыр мекендейді ([Фейзиев 2019а: 50](#)). Бұл цифрлар шындықтан мүлдем алшақ. Түрк тілдер тобының қалыптасқан құрылымынан да алшақтық орын алған.

Көптомдықтың екінші кітабы ежелгі және бүгінгі түрк халықтарының тарихы мен жалпы түрктік ұйымдардың қызметіне арналған ([Фейзиев 2019b](#)). «Көне түрк ұлыстары мен ру-тайпалары» бөлімінде жалпы саны 34 этносқа сипаттама берілген. Бұл тізімдегі кейбір этностардың сипаттамасы ғылыми тұрғыда негіздеуді қажет етеді.

«Қазіргі түрк халықтары» бөлімінде барлығы 39 түрк халықтарына сипаттама жасалған. Бұл бөлімде түрк халықтарын тілдік, этногенездік тұрғыда жіктеудегі методологиялық ұстанымның айқындалмауына байланысты автор қарама-қайшылықты тұжырымдарға жол берген. Айталық, түрікмендерді түркменстандық, кавказдық, ирактық, сириялық деп этникалық тұрғыда жеке халықтарға жіктейді де лингвистикалық тұрғыда бір тілге топтастырады ([Фейзиев 2019b: 48](#)). Сол сияқты түркітерге қатысты да осындай үстірттік орын алған. Азербайжандық, болгариялық, кипрлік, косоволық, македониялық, румыниялық, сириялық түркітер деп этникалық тұрғыда жіктеген дұрыс па, әлде оларды бұрыннан орныққан ғылыми тұжырымға сай түрк ұлтының диаспорасы деп қарастырған дұрыс па? Бұл мәселе методологиялық ұстанымы орнықты болмағандықтан да ғылыми пікірталас тудырады.

Аталған томның «Түрк диаспорасы» бөлімінде тарихи жағдайларға байланысты бүкіл әлемнің түкпір-түкпіріне тарап кеткен түрк халықтарының диаспора болып өмір сүруі, олардың этникалық негізін сақтап қалу жолындағы саяси, мәдени және ұйымдық қызметтеріне жан-жақты талдау жасалып, жалпылама тұжырымдар мен қорытындылар жасалған. Түрк диаспорасын Еуропа, Америка, Азия, Аустралия, Африка континенттеріне топтап, Ресей Федерациясындағы диаспораны арнайы қарастыруы ([Фейзиев 2019b: 179-258](#)) мәселеге нақтылық берген. РФ құрамындағы түрк диаспорасының қалыптасу тарихына қазіргі заманғы ғылыми және саяси ұстанымдарға сай талдау жасалуын елеулі жаңалық деп қабылдауға болады. Соның ішінде диаспоралардың мәдени, саяси қоғамдық және халықаралық сипаттағы ұйымдарының құрылуы мен қызметіне қарай жіктеп және топтауы арқылы талдау нақты мәнге ие болғандығын атап айтуымызға болады. Өйткені, көпшілік оқырман Ресейдегі түрк диаспоралары жайлы хабардар болғанымен олардың түрлі ұйымдарының қызметі және олардың мән-маңызы жайлы біле бермейтіндігі рас. Автордың мәліметтерінде Ресейде қазақ диаспорасының 38 қоғамдық ұйымдары мен бірлестіктері, өзбек және өзбекстандықтардың Бүкілресейлік

конгресінің 13 аймақтық филиалы мен 13 қоғамдық ұйымдары, қырғыз диаспорасының 24 қоғамдық ұйымы, «Бүкілресей әзербайжандары конгресі» сияқты ұйымдардың ресми қызмет ететіндігі айтылады (Фейзиов 2019b: 248-252). Сонымен бірге Ресейде ұлттық автономия мәртебесіндегі татарлардың да осындай ұйымдарының қызметі талданған. Ресейдегі Түркия түркітері диаспорасының да қызметі жыл санап арта түсіп келе жатқандығы атап көрсетілген.

Тақырыпқа қатысты қорытынды жасаған автор «түрк диаспорасының халықаралық аренадағы қызметін, оның конструктивтік және прагматикалық негіздерінде қалыптасу үрдісін алға қойсақ, оның оңтайлы мүмкіндіктерінің қазіргіден де бірнеше есеге көбейетіндігіне куә боламыз» (Фейзиов 2019b: 258) деген болжам жасайды.

Осы томның «Жалпытүркілік ұйымдар» деп аталатын соңғы бөлімі Түрк мемлекеттері мен халықтарының ортақ саяси, мәдени, экономикалық кеңістігін қалыптастыру бағытында жұмыстар жүргізіп келе жатқан халықаралық ұйымдардың құрылу тарихы мен атқараған қызметтеріне талдау жасауға арналған. «Түрк әлемінің интеграциясы мәселесінде практикалық тұрғыдан ең маңызды бағыттардың бірі – ұйым құру» (Фейзиов 2019b: 260) екендігін нақтылаған ғалым осы бағытта шешуші маңызға ие болған Түрк тілдес елдердің парламенттік ассамблеясы (ТҮРКПА), Түрк мәдениеті және өнерін дамыту халықаралық ұйымы (ТҮРКСОЙ), Түрк ынтымақтастық және үйлестіру агенттігі (ТИКА), Түркі тілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесі (ТМЫК), Халықаралық Түркі академиясымен (ТХА) қатар тағы да осындай сегіз халықаралық ұйымның қызметіне арнайы талдау жасаған. Осындай ұйымдар туралы қарапайым оқырмандардың толық мәліметі жоқ екендігін тағы да қайталап айтуға болады. Демек, түрк өркениетінің ықпалдастық жолындағы қызметі қазіргі кезде халықаралық байланыстардың өзегіне айналғандығы және олардың қызметі нақты стратегиялық міндеттерді шешуге жұмылдырылғандығына оқырман қауымның көзі жете түседі.

Көптомдықтың үшінші кітабы «Түрк мемлекеттілігі тарихы» (Фейзиов 2019c) деп аталады. Түрк мемлекеттері мен империялары, Тәуелсіз түрк республикалары, Автономды түрк республикалары деп үш бөлімге топтастырылған мемлекеттілік тарихы жайлы мақалалар жинақтаушылық сипатымен ерекшеленеді. Тарих ғылымында ғылыми тұжырымдалған және деректік тұрғыда негізделген тарихи ойды бүкіл түрк мемлекеттеріне қатысты топтастыру түрк өркениеті жайлы толыққанды ой-пікірдің қалыптасуына арналған. Бұл қуаттауға болатын жетістіктер. Насихаттық мақсат көздеген осындай жинақтаушылық мақалалардың бағыт-бағдарын қолдауға және ондағы ұсыныстарды қуаттауға болады. Дегенмен, автордың жалпылама шолу сипатындағы мақалаларының құрылымында елеулі ағаттықтар орын алған. Атап айтқанда, билеуші әулеттерінің түрктөкті болғаны ол мемлекеттердің түрктөкті екендігін айқындамаса керек. Мәмлүк мемлекеті, Ирак, Сирия селжұқ мемлекеттері, Дели түрк сұлтандығы автордың тұжырымында түрк мемлекеттері қатарында аталады (Фейзиов 2019c: 7-8). Әлемдік ғылыми ойда орнықтаған бұл тұжырымдар автордың жеке пікірі деп қабылдануы керек сияқты. Бүкіл түрк өркениеті туралы ой-пікірлердің барынша дәлелді және қисынды болуымен бірге теориялық және методологиялық тұрғыда орнықты болуы әлем жұртшылығына ұсынылған маңызды концепция ғылыми ортада өткір қарсылық қана емес, ақиқаттылығына пікірталас та тудырмайтындай болуы керек деп ойлаймыз. Автор осындай даулы тұжырымдар ұсына отырып, Орталық

Азиядағы қазіргі түрк мемлекеттерінің тарихында ұлтқалыптастыруда шешуші фактор болған Қазақ хандығы, Бұқара әмірлігі, Қоқан, Хиуа хандықтары назардан тыс қалуы да осы елдер тарихшыларының зерттеу қорытындыларын ескермегендік болып саналса керек. Осыған байланысты автормен қатар түрк халықтарының тарихын зерттеуші ғалымдардың осы мәселеге қатысты методологиялық ұстанымдары ортақтастырылуы керек.

Көптомдықтың төртінші кітабы «Түрктану» деп аталады ([Фейзиев 2019d](#)). Кітап «Түркшілдік, Түрктану және түркшілдер», «Түрктер туралы пікірлер», «Түрк әлемінің даму перспективалары: алып одақтың негіздері мен мүмкіндіктері» деп аталатын үш бөлімге топтастырылған. Түрктану мен түркшілдіктің пайда болуы мен қалыптасуының тарихын жеке тұлғалардың өмірбаяны арқылы тұлғаландырған автор биографиялық тәсілмен 21 түрктану мен түркшілдердің өкіліне арнайы тоқталған. Олардың әрқайсының түрктануға қосқан үлесі туралы ғылыми тұжырымдар жасай отырып, жалпылама қорытындылар жасайды. Әрине, арнайы ғылыми зерттеулерде тұжырымдалған тұлғалар образының жинақтап берілуі түрктану ғылыми бағытын толық танытуға арналғаны түсінікті. Зерттеуде осы ғылыми бағыттың нәтижелері саяси ағым ретіндегі түркшілдік идеологиясының отаршылдыққа қарсы күрестегі, тәуелсіздік жолындағы әрекеттердің, ұлттық мемлекеттер қалыптастырудың негіздері және түрк мемлекеттерінің ықпалдастығын орнықтырудың басты дәлелдері мен тұжырымдарына айналғандығы туралы жалпылама концепция ұсынады. Бұл концепцияның қазіргі заманғы түрк өркениетінің әлемдік қауымдастыққа кірігуі мен ынтымақтастығының тактикасы мен стратегиясын айқындаудағы маңызы үлкен деп білеміз. Осы бөлімге қатысты ескертпе ретінде айтарымыз, автор көрнекті түрктанушылардың қатарында Орталық Азия республикаларының өкілдерін (Олжас Сүлейменовтен басқа) қоспағандығы. Бұған автордың мақсатты әрекетінен де бұрын осы тақырыпты жан-жақты қамтуға түрк мемлекеттерінің арасында ортақ гуманитарлық кеңістіктің қалыптасып үлгермегендігі себеп болған деп ойлаймыз. Орталық Азия республикаларының түрктанушылары ғана емес, түрктанудың басқа да мәселелердегі зерттеу нәтижелері автордың зерттеу көкжиегіне ілінбей қалғандығы өкінішті. Жекелеген мемлекетке немесе аймаққа қатысты жалпылауларда қалыпты жағдай болғанымен бүкіл түркілік жинақтаушы еңбекте бұндай олқылықтардың орын алуы концептуалдық тұрғыда орынсыз болып шыққан. Осы бөлімдегі «Әлемдік түрктанушылар» тақырыбында қамтылған Халықаралық Түркі академиясының қызметі жайлы мәліметтер құрылымдық жағынан екінші томның IV бөлімінде енгізілгені мазмұндық және қисындық бірізділікке жауап берген болар еді.

«Түрктер туралы пікірлер» ([Фейзиев 2019d: 147-178](#)) деп аталған II бөлім түрк тарихы, мәдениеті, әскери тактикасы мен саясаты және мінез-құлқы жайлы ойшылдар мен зиялылардың таңдаулы ой-пікірлерін тақырыптарға жинақтап, ұсынғандығы да түрк өркениетінің ерекшеліктері жайлы толымды түсінік қалыптастыруға қызмет етеді.

«Түрк әлемінің даму перспективалары: алып одақтың негіздері мен мүмкіндіктері» аталатын III бөлімнің қамтыған мазмұны түрк мемлекеттері мен халықтарының ынтымақтастығын орнықтыруға қатысты ғылыми тұжырымдары мен жасалған ұсыныстары бойынша бестомдық кітаптың ең басты идеясын көтеріп тұр деп айтуымызға болады. Бөлімде Түрк әлемінің даму перспективалары: алып одақтың негіздері мен

мүмкіндіктері, Түрк әлемінің жалпы территориясы және халқы, Геосаяси құрылым, Өркениет факторлары, Саясат, Экономика, Әскери әлеует, Ғылыми-зияткерлік әлеует, Табиғи ресурстар, Түрк мемлекеттерінің жалпы қауіпсіздік мәселелері тақырыптарында жасалған қорытындылар мен алынған нәтижелердің түйіні «Түрк мемлекеттер одағы: идеядан шынайылыққа» деген соңғы тақырыпта түйіні тарқатылады. Алдыңғы тақырыптарда негізделген ғылыми ойлар мен ұсынылған дәлел-дәйектер түрк әлемінің ішкі және сыртқы ықпалдастығын нығайтудың ең жоғары ұйымдасқан түрі ретінде осындай саяси ұйым құруды, оның құрылымы мен миссиясының, халықаралық қауымдастықта алатын орны мен атқаратын рөлін болжамдауға бағытталған. «Еуропа одағы мен түрк мемлекеттер одағы Еуразияның бір-біріне жақын платформалардың бірі» (Фейзи́ев 2019d: 194) болатындығын нықтай отырып, екі одақтың «әртүрлі өркениет ошағында орналасуы, өзіндік ерекшеліктері болуы бұл өркениеттерді бір-біріне қарсы қояды деген түсінік болмауы тиіс» (Фейзи́ев 2019d: 197) екендігіне назар аударады. Тарих ғылымының болжамдық функциясына сай автор түрк мемлекеттері одағының жалпы саяси стратегиясының негізгі мақсаттарын модельдеуге мүмкіндік беретін 18 факторды жіктеп көрсетеді (Фейзи́ев 2019d: 268-272). Түрк өркениетінің тарихи-саяси мүмкіндіктерін іске асыру барысында «Түрк мемлекеттер одағы таяу болашақта әлемдік қоғамдастық пен халықаралық ұйымдар деңгейінде – адамзаттың тарихи дамуының жаңа және қажетті кезеңі ретінде қабылданатын және саяси маңызы жоғары бағаланатын болады» (Фейзи́ев 2019d: 275) деген қорытынды жасайды. Тарихи даму заңдылығы ғылыми болжамдарды сыннан өткізеді, нақты тәжірибе барысында түзету, толықтырулар енгізіледі. Ж.Фейзи́евтің 2019 жылғы осы ғылыми болжамы бүгінгі күні ақиқатқа айналып отыр. Түркітілдес елдер ынтымақтастығы атымен пайда болған құрылымға 2021 жылы 12 қарашада өткен Ыстамбұл саммитінде жаңа анықтама беріліп, ұйымның атауы Түркі мемлекеттерінің ұйымы болып қайта қаралды.

Көптомдықтың соңғы кітабы (Фейзи́ев 2019e.) түрк әлемінің тарихи тұлғаларын насихаттауға арналған. Барлығы қырық тарихи тұлғаның тарихи портреті түрк өркениетінің көрнекті өкілдерінің тұтастай галереясын құраған. Осы галерея дан оқырман түрк мемлекеттерінің негізін қалаған Оғыз қағаннан бастап халықаралық деңгейдегі көрнекті мемлекеттік тұлғаға айналған Гейдар Алиевке дейінгі қайраткерлерді, Әбу Насыр әл-Фарабиден бастап Роальд Сагдеевке дейінгі ғұлама ғалым-ойшылдарды, Ахмет Ясауиден бастап Шыңғыс Айтматов, Бахтияр Вагабзадеге дейінгі әдебиет пен өнер саңлақтарын көреміз. Түрк өркениетінің әлемге танылуына және мойындалуына өлшеусіз үлес қосқан тарихи тұлғалардың қатары әлдеқайда көп екендігі белгілі. Әйтсе де авторлық концепцияға сай таңдалып алынған тұлғалардың өмірбаяны ғылыми негізделіп, олардың әлемдік қауымдастықтағы алар орны лайықты тұжырымдалған. Кітаптың полиграфиялық жетістіктерінің қатарында тарихи тұлғаларға қатысты көркемсуреттер, картиналар, миниатюралар, репродукция топтамасының ұсынылуы екендігін атап айтуға болады.

Қорытынды ретінде айтарымыз, Жаваншир Фейзи́евтің «Түрк әлемі» атты бестомдық еңбегі осы бағыттағы ғылыми және саяси ойды жинақтап, жүйелеген және тақырыпқа қатысты авторлық тұжырымдар жасалып, түрк әлемінің ынтымақтастығы мен ықпалдастығын теориядан тәжірибеге айналдырудың нақты қадамдары бойынша ғылыми болжамдар жасалған аса құнды еңбек деп бағаланады. Автордың көптеген

ой-тұжырымдарына нақты саяси тәжірибелерге жасалған талдаулар негіз болған. Ал ғылыми болжамдары әлемдік даму тәжірибелерімен қатар тарихи заңдылықтарға сүйеніп жасалған. Еңбектегі ғылыми тұжырымдар, жасалған қорытындылар мен ұсыныстардың теориялық және қолданбалық маңызы үлкен деп бағалаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- [Feiziev Zh.](#) *Ethnopolitical conflicts in the Caucasus and their impact on State independence*. Baku. Aspoligraf Ltd. 2002. 272 б.
- [Фейзи́ев Ж.](#) Бірінші кітап: *Түрк өркениетінің басты құндылықтары*. Алматы: Принт. 2019а. 234 б.
- [Фейзи́ев Ж.](#) Екінші кітап: *Түрк халықтары*. Алматы: Принт. 2019б. 328 б.
- [Фейзи́ев Ж.](#) Үшінші кітап: *Түрк мемлекеттілігі тарихы*. Алматы: Принт. 2019с. 328 б.
- [Фейзи́ев Ж.](#) Төртінші кітап: *Түрктану*. Алматы: Принт. 2019д. 288 б.
- [Фейзи́ев Ж.](#) Бесінші кітап: *Түрк әлемінің тарихи тұлғалары*. Алматы: Принт. 2019е. 336 б.

References

- Feiziev Zh. *Ethnopolitical conflicts in the Caucasus and their impact on State independence*. Baku. Aspoligraf Ltd. 2002. 272 p. (in English)
- Feiziev Zh. Birinshi kitap: *Bırnşı kitap: Türk örkenietniñ basty qūndylyqtary*. Almaty: Print. 2019a. 234 p. (in Kazakh)
- Feiziev Zh. Ekinşi kitap: *Türk halyqtary*. Almaty: Print. 2019b. 328 p. (in Kazakh)
- Feiziev Zh. Yshinshi kitap: *Türk memlekettiligi tarikhy*. Almaty: Print. 2019s. 328 p. (in Kazakh)
- Feiziev Zh. Törtinshi kitap: *Türk tanu*. Almaty: Print. 2019d. 288 b. (in Kazakh)
- Feiziev Zh. Besinshi kitap: *Türk әleminiң тарихи тұлғалары*. Almaty: Print. 2019e. 336 p. (in Kazakh)

Information about authors

Khazretali M. Tursun – Doctor of Historical sciences, professor of the Department of History, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, B. Sattarkhanov str., 29, 161200, Turkestan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>, khazretali.tursun@ayu.edu.kz.

Akmaral N. Sundetova – Master of history, West Kazakhstan Marat Ospanov Medical University, Mareseva str., 68, 030000, Aktobe, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0001-6351-2765>, akmar.sundet@gmail.com.

Авторлар туралы мәлімет

Хазретәлі Маханұлы Тұрсұн – тарих ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, тарих кафедрасының профессоры. Б. Саттарханов көшесі, 29, 161200, Түркістан, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>, khazretali.tursun@ayu.edu.kz

Ақмарал Нағашыбайқызы Сундетова – тарих ғылымының магистрі, М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медициналық университеті, Маресьев көшесі, 68, 03000, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-6351-2765>, akmar.sundet@gmail.com

Сведения об авторах

Хазретали Маханулы Турсун – доктор исторических наук, профессор кафедры истории Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, ул. Б. Саттарханова, 29, 161200, Туркестан, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>, khazretali.tursun@ayu.edu.kz

Акмарал Нагашбаевна Сундетова – магистр истории, Западно-Казахстанский медицинский университет имени М. Оспанова, ул. Маресьева, 68, 030000, Актобе, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-6351-2765> akmar.sundet@gmail.com

Авторлардың қосқан үлесі:

Бірлескен жұмыс авторлар рецензиялаған жарияланған еңбекті талдаудан тұрды

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысы-ның жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict of interest information.** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 24.04.2024

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.02.2025.

Редактор: Е.Б. Сыдықов
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY
– 2025. Т.150. №.1. – Астана: ЕҰУ. 174 б.

Басуға қол қойылды: 31.03.2025

Шартты б.т. – 50,25. Таралымы – сұрауы бойынша

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <https://jhistory.enu.kz/index.php/jHistory>
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
<https://jhistory.enu.kz/index.php/jHistory>

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Астана қ., Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. E-mail: gj.history@enu.kz

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды